

УНИВЕРЗИТЕТ У БЕОГРАДУ

АРХИТЕКТОНСКИ ФАКУЛТЕТ

Невена С. Новаковић

**ИСТРАЖИВАЊЕ ОБРАЗАЦА УПОТРЕБЕ
ЈАВНИХ ПРОСТОРА
У ФУНКЦИЈИ УРБАНЕ РЕГЕНЕРАЦИЈЕ
СУСЕДСТВА: ГРАД БАЊАЛУКА**

докторска дисертација

Београд, 2014.

Ментор:

др Александра Ђукић, дипл. инж. арх, ванредни професор
Универзитет у Београду - Архитектонски факултет

Чланови комисије:

др Ева Ваништа-Лазаревић, дипл. инж. арх, редовни професор
Универзитет у Београду - Архитектонски факултет

др Миленко Станковић, дипл. инж. арх, редовни професор
Архитектонско-грађевински факултет Универзитета у Бањој Луци

Датум одбране:

Београд

ИСТРАЖИВАЊЕ ОБРАЗАЦА УПОТРЕБЕ ЈАВНИХ ПРОСТОРА У ФУНКЦИЈИ УРБАНЕ РЕГЕНЕРАЦИЈЕ СУСЕДСТВА: ГРАД БАЊАЛУКА

РЕЗИМЕ

Докторска дисертација се бави проблемом приступа просторној трансформацији наслеђених колективних суседстава у функцији њихове урбане регенерације. Концепт јединице суседства као метод планирања и обликовања ових стамбених целина је произвео у различитим срединама различите ефекте у квалитету живота, али и сродне проблеме. Проблеми урбанитета се испољавају како у социјалном домену, односно неповезаности људи међусобно и неповезаности људи и животног простора, тако и у просторном домену у форми невиталности отворених јавних простора, те њиховом неодржавању. Многа суседства у земљама Западне Европе су већ прошла или тренутно пролазе кроз процес урбане регенерације. Иако је препозната веза између просторних карактеристика суседства и проблема урбанитета, програми регенеративних мера често остају у социо-економском домену. Постављено је основно питање овог истраживања: како дефинисати модел просторне трансформације колективног суседства који може допринети позитивним ефектима процеса урбане регенерације, пре свега напретку у виталности и социјализацији?

Полазна претпоставка истраживања подразумева да се просторној трансформацији колективних суседстава треба приступити са сазнањем о социо-просторној релацији на којој се заснивају обрасци заједничког живот суседства. Јавни простори и њихова употреба представљају важне компоненте ове релације. Присуство људи у градском простору не подразумева постојање урбанитета, али је неопходан услов да се успостави релација између људи и простора и комуникација између људи међусобно. Организација простора и његове физичке карактеристике утичу на односе између људи, њихових активности и идеја.

Истраживање је спроведено помоћу комбиновања неколико основних и специфичних научних метода и техника које се примењују у области архитектуре и урбанизма и пољу друштвено-хуманистичких наука. Општи научни метод помоћу којег је истраживање структурирано је аналитичко-синтетички метод, а примењени основни методи су метод логичке аргументације, метод научне анализе, метод студије случаја (*case study*) и метод утемељивања (*grounded theory*). За анализу просторне конфигурације суседства у релацији са обрасцима употребе примењене су технике просторне синтаксе (*Space Syntax*), као што су цртање аксијалне и конвексне мапе суседства и анализа просторне интеграције (*spatial integration analysis*). Важан део информационе основе у контексту студије случаја је формиран помоћу рекогносцирања на терену које укључује анкетање становника, фотографисање и мапирања просторних карактеристика суседства и активности у јавним просторима.

Резултати првог дела истраживања показују да се отворени јавни простори могу дефинисати као примарни предмет просторне трансформације суседства у

контексту обнове виталности, друштвености и повезаности становника и простора суседства. Конфигурација простора може да утиче на обрасце свакодневне употребе који подржавају локални идентитет заједнице и њено интегрисање у глобални систем града.

Резултати другог дела дисертације садрже аналитички апарат за истраживање конфигурације јавних простора који је дефинисан у форми универзално примењиве типологије. Ова типологија је заснована на просторним и социолошким теоријама релације простора и друштва. Основна сврха типологије је мерење капацитета урбане структуре и архитектуре суседства за подржавање образаца колективне употребе у отвореним јавним просторима. Њена примена омогућава превазилажење анализе јавних простора из перспективе фиксне морфолошке категорије и омогућава њихово посматрање унутар динамичне релације између локалних и глобалних просторних образаца. Такође, сходно разумевању просторне форме као конфигурације и њене релације са практичном и имагинативном димензијом употребе, дефинисани су просторни обрасци примењиви у процесу регулисања и обликовања јавних простора суседства и прилагодљиви другим факторима урбанитета појединачних суседстава.

Резултати овог истраживања су допринос дисциплини урбане регенерације. У ужем смислу, ово истраживање је допринос у домену концептуализације новог приступа урбаном дизајну јавних простора суседства. Заснован је на аналитичким теоријама конфигурацијске природе урбаног простора и социолошким теоријама о утемељености друштвеног живота и друштвених веза у рутинске активности свакодневног живота. Овај приступ није у супротности са интуитивним приступом обликовању урбаног простора, већ је његова допуна у одређеним фазама процеса, која доприноси смањењу ризика од неуспеха просторне интервенције. Истраживање афирмише приступ ‘одоздо’ у процесу регенерације и редизајна суседства фокусирањем људи и њихових образаца свакодневне употребе јавних простора.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: суседства колективног становања, отворени јавни простор, обрасци употребе, просторна конфигурација, територија, просторни обрасци

ДОКТОРАТ ТЕХНИЧКИХ НАУКА

Научна област: **АРХИТЕКТУРА**

Ужа научна област: **УРБАНИЗАМ И ПРОСТОРНО ПЛАНИРАЊЕ**

УДК БРОЈ: 711.4:316.334.54(497.6 Banjaluka)(043.3)

RESEARCH INTO THE PATTERNS OF USE OF PUBLIC OPEN SPACES FOR THE PURPOSE OF NEIGHBOURHOOD REGENERATION: A CASE STUDY OF THE CITY OF BANJA LUKA

SUMMARY

Dissertation deals with the problem of approach to spatial transformation of inherited public housing neighborhoods in function of their urban regeneration. The concept of *the neighborhood unit* as a method of planning and design of the housing units produced in different environments different effects on quality of life, but related problems as well. Urbanity problems are visible both in the social domain in the form of poor connection between people and people and places, and in the spatial domain in form of poor livability of public spaces. Many neighborhoods in Western Europe have already undergone or are currently undergoing a process of urban regeneration. Although the connection between the spatial characteristics of neighborhoods and the problems of urbanity is recognized, applications of regenerative measures often remain in the socio-economic domain. The basic question of this study is how to define a model of spatial transformations of the public housing neighborhood, which may contribute to the positive effects of the process of urban regeneration, especially the progress of vitality and socialization?

The starting assumption of the study implies that the model of spatial transformation of the public housing neighborhoods should be designed with the knowledge of socio - spatial relation underlying the patterns of collective life of the neighborhood. Public spaces and their use are an important component of this relationship. The presence of people in the open spaces does not imply the existence of urbanity, but it is a necessary condition to establish the relationship between people and space and communication between people with each other. The organization of space and its physical characteristics influence the relationship between people, their activities and ideas.

The study was conducted using a combination of several basic and specific scientific methods and techniques applicable in the field of architecture and urbanism and the field of humanities. General scientific method by which the research is structured is an analytical-synthetic method and basic scientific methods which are applied are the method of logical argumentation, the method of scientific analysis, the method of case study, and the grounded theory method. Techniques of *Space Syntax* were applied for the analysis of the spatial configuration of the case study neighborhood in relation to patterns of use, such as drawing the axial and convex maps of neighborhood and analysis of spatial integration. An important part of the data base in the context of the case study is formed by field reconnaissance that involves residents' questionnaire, photographing and mapping of the spatial characteristics of neighborhood and activities in public open spaces.

The results of the first part of the study show that the open public spaces can be defined as the primary subject of spatial transformation in the context of neighborhood regeneration and renewal of vitality, sociability and connection between people and space. The configuration of public space can affect the patterns of daily use which support local community identity and its integration into the global system of the city.

The result of the second part of the dissertation is the analytical device for analyzing the configuration of public space which is defined in the form of a universally applicable typology. This typology is based on spatial and sociological theories about relations between space and society. The main purpose of the typology is to measure the capacity of urban structure and architecture of the neighborhoods for supporting the collective patterns of use of open public spaces. Also, to overcome the analysis of open public spaces from the perspective of fixed morphological categories and enable their observation inside dynamic relation between local and global patterns of form. The spatial patterns of public space are defined, according to the understanding of spatial form as configuration and its relation to the practical and the imaginative dimension of use, applicable in the regulation and design of public spaces and neighborhoods and adaptable to other factors of urbanity.

The results of this study are contribution to the discipline of urban regeneration. In a narrow sense, this research is a contribution to the field of conceptualizing new approaches to urban design of neighborhood public spaces. It is based on the analytic theory of configurational nature of urban space and sociological theories about interconnection of social life and social relations with the routine activities of everyday life. This approach is not in contradiction with intuitive approach to urban design, but it is its complement in certain stages of the process, which can reduce the risk of failure of spatial interventions. The study affirms the bottom-up approach in the process of regeneration and redesign of neighborhoods by focusing people and their patterns of daily use of open public space.

KEY WORDS: public housing neighbourhoods, public open space, patterns of use, spatial configuration, territory, patterns of space

DOCTORATE OF TECHNICAL SCIENCES

Scientific field: ARCHITECTURE

Major in: URBANISM AND SPATIAL PLANNING

UDK No. 711.4:316.334.54(497.6 Banjaluca)(043.3)

САДРЖАЈ

СКРАЋЕНИЦЕ

УВОДНА РАЗМАТРАЊА

- I. Предмет истраживања: колективни простори суседстава друге половине 20. века _2
- II. Основни појмови: суседство и јавни простори _7
- III. Проблем истраживања и полазне претпоставке: урбанитет наслеђених суседстава _13
- IV. Полазне хипотезе и циљеви истраживања _18
- V. Генерална структура докторске дисертације _21
- VI. Научне методе истраживања _23
- VII. Допринос истраживања _25

1 РЕКОНЦЕПТУАЛИЗАЦИЈА ЈЕДИНИЦЕ СУСЕДСТВА КРОЗ ПОЈАМ УРБАНОГ ЈАВНОГ ПРОСТОРА

1.1 КОНЦЕПТ СУСЕДСТВА КАО МЕТОДОЛОШКИ ИНСТРУМЕНТ ЗА ПЛАНИРАЊЕ УРБАНОГ ПРОСТОРА И ДРУШТВА

- 1.1.1 Порекло концепта *јединице суседства*: проблем становања у метрополи _31
- 1.1.2 Социолошки корени концепта: суседство као примарна *заједница* _35
- 1.1.3 Суседство као *план целине* урбаног простора _39
- 1.1.4 *СИАМ* и јединица суседства: ка хуманизацији урбаног простора _43

1.2 КРИТИЧКИ ДИСКУРС УРБАНОГ ЈАВНОГ ПРОСТОРА: ПРЕИСПИТИВАЊЕ ПРОСТОРНЕ И СОЦИОЛОШКЕ ОСНОВЕ СУСЕДСТВА

- 1.2.1 Проблем урбанитета и критика архитектонског детерминизма _53
- 1.2.2 Промислања социолошке основе суседства: *заједница и култура различитости* _58
- 1.2.3 Промислања просторне основе суседства: ка теорији урбане комплексности _65
- 1.2.4 Отворени јавни простори суседства: између локалне организације и глобалне структуре _73

2 ДЕФИНИСАЊЕ ПРИСТУПА ИСТРАЖИВАЊУ ПРОСТОРНЕ ДИМЕНЗИЈЕ УРБАНЕ ДРУШТВЕНОСТИ СУСЕДСТВА

2.1 ТЕОРИЈСКИ ОКВИР И АНАЛИТИЧКИ КОНЦЕПТИ ИСТРАЖИВАЊА РЕЛАЦИЈЕ ПРОСТОРНЕ ФОРМЕ И ОБРАЗАЦА УПОТРЕБЕ У ЈАВНИМ ПРОСТОРИМА

- 2.1.1 Теоријска претпоставка истраживања: друштвена перформативност урбане форме суседства _80
- 2.1.2 Урбани простор као *конфигурација*: друштвена логика просторних образаца _83
- 2.1.3 Концепт *истовременог присуства*: друштвени капацитет просторних образаца _88
- 2.1.4 Урбани простор као *територија*: интерпретација просторних образаца кроз употребу _94
- 2.1.5 Релације између просторне конфигурације и територијалне структуре _107
- 2.1.6 Становање као просторна и временска апропријација _113

2.2 МЕРЕЊЕ УРБАНИТЕТА У ЈАВНИМ ПРОСТОРИМА СУСЕДСТВА: ТИПОЛОГИЈА ПРОСТОРНИХ ОБРАЗАЦА

- 2.2.1 Просторна анализа: колективни простори суседства између глобалних и локалних образаца употребе _119
- 2.2.2 Дефинисање критеријума типологије _127
- 2.2.3 Типови просторних образаца колективне употребе _138
- 2.2.4 Индикатори типологије _143

3 СТУДИЈА СЛУЧАЈА: КОНФИГУРАЦИЈА И УПОТРЕБА ЈАВНИХ ПРОСТОРА СУСЕДСТВА БОРИК

3.1 ПРОБЛЕМАТИКА СТАНОВАЊА И КОНЦЕПТ СУСЕДСТВА У УРБАНИСТИЧКОМ ПЛАНИРАЊУ БАЊАЛУКЕ

- 3.1.1 Стамбена култура и колективна суседства у граду Бањалуци **_148**
- 3.1.2 *Стамбена заједница и комшилук*: друштвено-политички и културни контекст планирања суседства **_159**
- 3.1.3 *Микрорејон и месна заједница*: норме и стандарди у планирању зона колективног становања у Бањалуци **_173**

3.2 ТИПОЛОГИЈА И АПРОПРИЈАЦИЈА ЈАВНИХ ПРОСТОРА СУСЕДСТВА БОРИК

- 3.2.1 Урбанистичка логика колективних простора суседства Борик **_185**
- 3.2.2 Анализа просторне конфигурације суседства и дистрибуција типова јавних простора **_196**
- 3.2.3 Анализа образаца употребе: резултати мапирања просторне апропријације и анкете са становницима суседства **_209**

4 ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА

4.1 ОБРАСЦИ ЈАВНИХ ПРОСТОРА У ФУНКЦИЈИ УРБАНЕ РЕГЕНЕРАЦИЈЕ НАСЛЕЂЕНИХ КОЛЕКТИВНИХ СУСЕДСТАВА

- 4.1.1 Јавни простори као примарни предмет просторне трансформације суседства **_221**
- 4.1.2 Типологија конфигурација јавних простора као мерење друштвене перформативности урбане структуре и архитектуре суседства **_231**
- 4.1.3 Просторни обрасци за регулацију и редизајн јавних простора суседства **_235**
- 4.1.4 Закључци и препоруке за нова истраживања **_242**

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА
ПОПИС ПРИЛОГА
ПРИЛОЗИ
БИОГРАФИЈА АУТОРА

СПИСАК СКРАЋЕНИЦА

(према редоследу појављивања)

УН (Уједињене нације)

САД (Сједињене Америчке Државе)

CIAM (Congrès Internationaux d'Architecture Moderne)

MARS (Modern Architectural Research Group)

БиХ (Босна и Херцеговина)

GCUNH (Governing Council of the United Nations Human Settlements Programme)

УЗСА (Урбанистички завод Главне управе за комуналне послове Народне републике Босне и Херцеговине у Сарајеву)

УЗБЛ (Урбанистички завод Бањалука)

УЗРС (Урбанистички завод Републике Српске)

SZUKSP (Savezni zavod za urbanizam i komunalno-stambena pitanja Federativne narodne republike Jugoslavije)

**ИСТРАЖИВАЊЕ ОБРАЗАЦА УПОТРЕБЕ ЈАВНИХ ПРОСТОРА
У ФУНКЦИЈИ УРБАНЕ РЕГЕНЕРАЦИЈЕ СУСЕДСТВА:
ГРАД БАЊАЛУКА**

УВОДНА РАЗМАТРАЊА

I. Предмет истраживања: отворени колективни простори суседстава друге половине 20. века

Просторно-географске целине са објектима колективног становања изграђене су у току прошлог века широм света. Познати образац вишеспратних стамбених објеката у форми високих небодера или издужених блокова распоређених у дарежљиво отвореном и често озелењеном простору можемо пронаћи у великим и малим градовима целе Европе и много шире. Према проценама направљеним током деведестих година приближно 6 милиона људи у Западној Европи живи у стамбеним комплексима који броје преко 2500 станова и чији стамбени објекти имају преко пет етажа, а преко 34 милиона у Централној и Источној Европи, без земаља бившег Совјетског Савеза (Turkington et al. 2004, 1). Генералнија процена је да 10% становника Западне и Северне Европе живи у овим комплексима, а чак 40% становника Источне и Јужне Европе (van Kempen et al. 2005, 1). Бројеви упућују на важност теме наслеђених колективних стамбених објеката и њихових урбанистичких модела, посебно у земљама источног дела Европе, гдје је становање у овим комплексима доминантан модел урбаног становања.

Порекло великих комплекса колективног становања сеже у другу половину 19. века када је масовна индустријализација узроковала и масовну урбанизацију (Turkington et al. 2004, 5). Велика радничка насеља са нездравим условима за живот су резултат прве убрзане изградње колективних форми становања у европским градовима, а која је требала да обезбеди станове за све већи број индустријских радника. Мали станови у којима је живело по неколико породица, без основних санитарних услова и у непосредном контакту са индустријским загађењем, веома брзо су изазвали прве критичке интелектуалне реакције. Од средине деветнаестог века до Другог светског рата настаће визије градова и радикалне идеје о стамбеном простору, којима се *неред* и нехигијена индустријског града покушава претворити у *просторни* и *друштвени ред*. У њима Франсоаз Шое препознаје три модела урбанизма који се појављују у неколико циклуса у овом периоду: прогресистички, културалистички и натуралистички модел (Šoe 1978). Концепт колективног становања је њихова заједничка

карактеристика, која ће се у прогресистичком моделу урбанизма развити у високи објекат, *стамбену кулу*, који ће ослободити тло за непрегледно зеленило – 'плућа града' и који ће бити распоређен унутар *функционалног града* као његовог логичног урбаног контекста. То су две урбанистичко-архитектонске идеје које су у великој мери утицале на праксу планирања и обликовања комплекса колективног становања у периоду њихове најинтензивније изградње након Другог светског рата.

Почеци концептуализације колективног становања какво познајемо данас, пре свега у Европи, дешавају се у првим деценијама двадесетог века. Радикалније идеје о колективном становању развијају се у Њемачкој и Совјетском Савезу¹, као својеврстан спој развоја индустријализоване технологије грађења и друштвених социјалистичких идеја. Од оснивања 1928. године, *Congrès Internationaux d'Architecture Moderne (CIAM)* постаје оквир развоја и ширења нових урбанистичких идеја о становању 20. века. На другом конгресу одржаном у Франкфурту 1929. разматрано је шта представља минимални просторни оквир становања (*Die Wohnung für das Existenzminimum*) „у новој ери кооперативног и комуналног поретка“ који ће заменити индивидуализам 19. века (Mumford 2000, 35). У свом излагању под насловом „Социолошке премисе за минимални стамбени простор урбане индустријске популације“ Волтер Гропијус (Walter Gropius) закључује да су високи објекти боља форма за колективно становање из више разлога: „...[Б]иолошки важне предности више сунца и светлости, већих дистанци између суседних објеката, могућности успостављања издужених потеза повезаних паркова и игралишта између блокова. Према томе, неопходно је технички развити високе стамбене зграде и уградити у њихов дизајн идеје о централизованом домаћинству (цитирано у Mumford 2000, 38).”² Овај закључак ће постати једно од основних универзалних начела планирања и обликовања колективних стамбених комплекса, уграђен у садржај концепта о функционалном граду на *CIAM* конгресу одржаном 1933. године.

Након завршетка Другог светског рата европски градови су били разорени

¹ Погледати текст „Нови социјални кондензатори: 1925-1932“ у Кор 2000 [1970].

² Сви цитати који нису на оригиналном језику референцираног извора су превод аутора.

физички, друштвено и економски. Недостатак стамбеног простора чији корени сежу у период почетка индустријализације, и који је представљао велики проблем и у току тридесетих, након рата је значајно погоршан. Током Другог светског рата у Босни и Херцеговини је уништено 33% од свих стамбених објеката (Kamberović 2007, 214). Истовремено, након Другог светског рата почиње вишедеценијски процес миграција становништва на различитим просторним нивоима. Неколико стотина хиљада људи преселило се само у Финској услед послератних политичких померања државних граница Њемачке, Пољске и Совјетског Савеза. У Босни и Херцеговини, као и у већини европских држава, долази до великих миграција сеоског становништва у градове, услед процеса интензивне индустријализације, што ће повећати притисак на захтеве за стамбеним простором. У току педесетих година све европске земље бавиле су се обновом градова и њихове економије, при чему је стамбено питање заузимало приоритетну позицију, а улога државе је била централна у стамбеној политици. Миграције село-град и међуградске миграције становништва које је у потрази за радним местима, наставиће се и у наредне две деценије.

У шездесетим и седамдесетим годинама десио се период најинтензивније изградње комплекса колективног становања у целој Европи. Тежило се што бржем, јефтинијем и ефикаснијем грађењу. Мина Петровић овај период назива другом фазом развоја стамбене политике у европским земљама након Рата, када се наставља изградања јавног ренталног стамбеног простора, у власништву државе. У овом периоду долази до промене фокуса у стамбеној политици са квантитативног на квалитативни аспект стамбеног проблема (Petrović 2004, 17). Туркингтон et. al. дефинише седам универзалних мотива за изградњу великих стамбених комплекса у Европи (Turkington et al. 2004, 7-9): 1) потреба да се реши дугогодишња потражња за стамбеним простором; 2) развој иновативних технологија у грађењу; 3) поуздање у модерну архитектуру као у основни инструмент достизања праведног и равноправног друштва; 4) тежња ка заштити руралног и природног окружења од масовне урбанизације; 5) захтев за већим стандардом становања; 6) такмичарски дух између градских и општинских администрација у пружању модерног стамбеног простора и 7) подршка влада

радикалним решењима стамбеног проблема. Без упуштања у детаљно разматрање ових мотива, до којих аутори долазе на основу истраживања у 14 европских земаља, важно је поменути и *дух колективизма*, као универзалну тежњу у различито орјентисаним друштвеним уређењима Европе. Један од кључних концепата послератне реконструкције јесте концепт *заједнице*. Заснована на политичком и научном дискурсу, заједница је била схваћена као императив друштвене кохерентности, стабилности и просперитета.³

Мина Петровић наводи четири фазе кроз које пролази развој стамбене политике у генералном смислу након Другог светског рата, уз напомену да ове фазе у неким земљама нису следиле у низу, а да неке земље никад нису ушле у последњу фазу (Petrović 2004, 17-19). Прва фаза односи се на период педесетих година, непосредно након рата, гдје је основна карактеристика стамбених политика решавање проблема недостатка станова. Друга фаза односи се на период шездесетих и седамдесетих година, када се наставља изградња стамбеног простора под државном субвенцијом и у власништву државе (јавно рентално становање). У овом периоду изграђен је велики број вишепородичних стамбених суседстава у свим европским земљама. Истовремено се мења основна поставка стамбених политика кроз прелазак са примене квантитативних мера у квалитативне мере, приликом чега се почиње радити и на обнови постојећег стамбеног простора. Трећа фаза обухвата период друге половине седамдесетих и осамдесете године у којима се субвенције државе усмеравају на потрошњу станова, а не на изградњу, као у претходним фазама. Такође, значајно се смањују универзалне субвенције државе (без фокуса на одређену друштвену групу) и приликом субвенционисања пажња се усмерава на друштвене групе најнижег економског и друштвеног статуса. У овој фази долази до најзначајнијих промена у основним принципима стамбених политика који се тичу дистрибуције субвенција. Четврта фаза односи се на период деведесетих година, када се у неким земљама поново појављује питање недостатка стамбеног простора.

³ Погледати тему и циљеве међународне конференције „(RE)CONSTRUCTING COMMUNITIES IN EUROPE, 1918-1968. A VENTURE INTO THE DISCURSIVE PRACTICES OF COMMUNITY BUILDING“, одржане у децембру 2013. на Универзитету у Утрехту. Приступ 2. децембар 2013.
Извор: <http://www.historyideaofeurope.org/cfp-reconstructing-communities-in-europe-1918-1968/>

Суседства колективног становања изграђена по целој Европи имају низ заједничких особина. Према Туркингтону и коауторима оне произилазе из сличних мотива којима су се њихови иницијатори, планери и градитељи руководили (Turkington et al. 2004, 8). Осим што су се ова суседства у скоро свим европским државама градила масовно и веома брзо, њихова зајдничка особина је префабрикована конструкција која је омогућила велику брзину грађења. Развијени су многи системи префабриковане градње који су се заснивали на примени истих модуларних елемената претходно произведених у фабрици или на самом градилишту. У послератној Југославији развијена је јединствена *IMS* технологија грађења у преднапрегнутом бетону према концепту грађевинског инжењера и професора београдског универзитета Бранка Жежеља. Његов систем заснован на повезивању бетонских конструктивних елемената преднапрезањем, први пут је примењен 1957. године. *IMS* технологија грађења је примењена приликом изградње великог дела колективних стамбених објеката широм Југославије, у неколико суседстава у Бањалуци, али и ван градова Југославије.⁴

Следећа заједничка особина европских суседстава колективног становања је да су грађена на претходно неурбанизованом простору. Суседства, као велике просторне целине, захтевала су за своју градњу 'слободне', неизграђене локације које су се налазиле на периферији града. Затим, ова суседства су грађена као јавно рентално становање, при чему су станови били у власништву државе. У западноевропским државама, од шездесетих година, ова врста стамбеног простора била је доминантно намењена економски угроженим групама становништва. У централно планираним економијама држава Источне и Централне Европе концепт социјалног становања није био у употреби, па су суседства колективног становања била намењена свим друштвеним групама и класама (Turkington et al. 2004, 9).

Најважнија заједничка особина колективних суседстава за ово истраживање су **простори колективне употребе**, унутар и ван стамбених објеката. Употреба и дељење ових колективних простора било је засновано на

⁴ Применом *IMS* технологије грађења у преднапрегнутом бетону саграђена су прва колективна суседства у Бањалуци „Мејдан“ и „Црквена“ чија је градилишта посетио Бранко Жежељ 1964. године (Kozarčanin 1964, 1).

високим очекивањима о људском заједничком и колективном понашању. Овакве идеје су се посебно уклапале у модел државе у Шведској и Данској, где су државе и системи великих размера били обликовани тако да брину о својим грађанима, и унутар комунистичких принципа комуналне организације парктикованих у источноевропским земљама (Turkington et al. 2004, 9). Осим заједничких ходника и вертикалних комуникација стамбени објекти располажу са заједничким вешерницама, оставама, кровним терасама, просторијама за отпад. Међутим, за разлику од унутрашњих колективних простора који су намењени искључиво станарима објекта, вањски простори суседства су део мреже градских јавних простора. Однос површина изграђеног и неизграђеног простора у колективним суседствима саграђеним у току шездесетих и седамдестих година је такав да суседства располажу са више неизграђеног или отвореног простора. Велики и континуални отворени јавни простори су резултат урбанистичких тежњи ка простору са више светлости и зеленила, више простора за рекреацију, игру и слободно време. Отворени јавни простори колективних суседстава су предмет овог истраживања.

II. Основни појмови: суседство и јавни простори

Изграђене просторне целине, овде искључиво у географском и функционалном смислу, састављене од стамбених објеката за више породица као доминантног садржаја, имају различита имена у различитим земљама. Осим тога што су ови комплекси заједнички феномен европских градова двадесетог века, они се ипак значајно разликују по величини и размери када су у питању просторне карактеристике. Њихове много веће разлике произилазе из другачијих друштвених и културних средина у којима су изграђени и у којима и данас имају функцију животног простора. Основна јединица целине је стамбени објекат у којем су станови, као најмање стамбене јединице, повезани приступним хоризонталним и вертикалним комуникацијама и понекад другим садржајима као што су вешерница и кровна тераса. У литератури која се бави урбанистичким планирањем и стамбеном политиком у западноевропским земљама уобичајено се користи термин *housing estate* који означава дефинисано географско подручје са колективним

стамбеним објектима саграђеним у истом периоду и у оквиру јавног сектора (Power 1997, Krantz et al. 1999, Turkington et al. 2004). Разлике се појављују када се термин проширује да обухвати прецизније просторно одређење уобичајено за одређену стамбену политику. *High-rise housing estate* уобичајено означава стамбене објекте преко пет етажа који садрже лифт као заједничку вертикалну комуникацију. Њемачки термин *Grossiedlungen* означава стамбене комплексе који садрже преко 2500 станова, док се у Француској користи термин *Grand ensemble* који упућује на број од 1000 станова које су садржали комплекси грађени у другој половини 20. века (Turkington et al. 2004). У честој употреби су и термини *mass housing* и *public housing*.

У контексту урбанистичког планирања у Босни и Херцеговини и граду Бањалуци, *стамбено насеље* је уобичајен термин који означава комплексе колективног становања. Иако овај плеоназам има врло генерално значење и нема у себи значајне просторне одреднице, он се уобичајено користи да означи просторне целине са колективним стамбеним објектима као основним типом. Након деведестих година у контексту урбанистичког планирања и архитектуре становања уобичајен је назив *објекат вишепородичног становања*, који је заменио термин *зграда колективног становања* или *колективна зграда*. Међутим, у овом истраживању ће се користити термин *колективно становање* са циљем да се нагласи дељење или заједничка употреба одређених простора унутар и ван стамбеног објекта. Заједничка употреба одређених простора даје основни карактер овим стамбеним објектима и поставља их као супротност индивидуалном породичном становању на приватној парцели. Важно је нагласити да термин колективно становање који ће се користити у дисертацији не означава стамбене објекте у којима су организоване заједничке кухиње, купатила, трпезарије, сервисне зоне итд., за све станаре зграде, а које су се називале *комуналне стамбене зграде*. Пројекти комуналних стамбених зграда резултат су истраживања архитеката током двадесетих година двадесетог века у Совјетском савезу, као производ тежњи ка друштвено-политичкој и родној еманципацији⁵. Термин колективно становање означава вишепородичне стамбене објекте са

⁵ Више о пројектима комуналних стамбених зграда погледати у Кор (2000[1970]).

одвојеним целовитим становима, а у којима станари деле приступне просторе до станова, остава и сервисних просторија, као и отворене просторе на крову и у окружењу зграде.

Основна тема овог истраживања јесте релација између просторне форме и друштвених односа унутар стамбеног комплекса, па је кључни термин овог истраживања *суседство*. Универзално значење ове речи односи се на постојање везе између друштвеног садржаја и одређеног простора. Свако даље одређење концепта суседство, било да се оно односи на просторну или друштвену компоненту концепта, даје му посебно значење, недовојиво од контекста у којем се концепт дефинише и у којем се користи. Реч која се користи у српском (и хрватском) језику - *суседство/сусједство*, својом конструкцијом поставља два или више ентитета у међусобни однос који произилази из непосредне просторне близине – седења поред другог. У Босни и Херцеговини, али и суседним земљама, употребљава се реч *комшилук* која води порекло од турске речи *komşu*. Речи суседство и комшилук истовремено означавају физички простор унутар којег група људи станује у непосредној близини, као и њихов друштвени однос који произилази из просторне близине. Границе суседства унутар свакодневног живота резултат су субјективне интерпретације просторних карактеристика и културолошких норми о друштвеним односима. Прва употреба енглеске речи *neighborhood* забиљежена је средином петнаестог века да значи контекст пријатељског опхођења, док њено савремено значење становања у непосредној близини потиче из почетка седамнаестог века.⁶

Реч суседство је важна за ово истраживање и због свог значења у контексту професија које се баве планирањем и обликовањем простора. Суседство је термин који означава инструмент стручне концептуализације стамбеног простора и један од најзначајнијих концепата урбанизма и архитектуре 20. века. Концепт *јединице суседства (the Neighbourhood Unit)* као *заједнице* која насељава географски одређен простор чије просторне карактеристике доприносе друштвеној интеракцији и повезаности њених чланова, развијен је у планерској пракси Сједињених

⁶ Online Etymology Dictionary 2012. Приступ 14. јуни 2012. Извор: http://www.etymonline.com/index.php?allowed_in_frame=0&search=neighborhood&searchmode=none

Америчких Држава (САД) у току 20-тих година прошлог века. Од тада је концепт суседства, као превасходно инструмент планирања стамбених структура града, прилагођаван и примењиван у различитим просторним и друштвеним контекстима. Заједно са социо-политичким концептом *заједнице* и урбанистичко-архитектонским концептом *функционалног града* био је важна компонента у конципирању колективних стамбених комплекса у целој Европи. Концепт суседства одабран је као карактеристична локална просторно-друштвена размера у оквиру које ће се истраживати однос урбанистичко-архитектонске форме простора и друштвених активности у отвореним просторима заједничке употребе. Отворени јавни простори суседства схваћени су као елементарни контекст и посредник у друштвеним релацијама становника суседства, и истовремено у социо-просторним релацијама суседства и града као целине.

Отворени јавни простор је један од најчешће употребљаваних термина у урбанистичком и социо-политичком дискурсу урбаног простора у неколико протеклих деценија. Његова употреба је толико велика да нас, парадоксално, онемогућава да прецизно и оперативно дефинишемо значење појма. Најшире употребљаване универзалне дефиниције постављају јавни простор као супротност категорији приватног простора, повезују га са појмом јавне сфере и питањима друштвене интеракције, комуникације, и генерално, са успостављањем друштвеног живота и заједнице, разматрају власништво над земљиштем, приступачност простора и сигурност, баве се питањима демократије, друштвеног реда, контроле и друштвене еманципације. Међутим, иако се овакве формулације урбаног јавног простора базирају на његовим суштинским особинама и квалитетима, оне нису довољне, јер не узимају у обзир променљивост контекста у којем се друштво испољава, формира и суштински мења током времена. Заправо, тешкоћа одређења концепта јавног простора произилази из *несталности односа* између физичког и метафоричког дела концепта (Nadal 2000, 22). У оперативном смислу, у овом истраживању се употребљава термин отворени јавни простор да значи неизграђеност простора, неограничени приступ простору и колективну употребу.

Отворени јавни простори колективних суседстава ретко садрже репрезентативни симболички садржај намењен централним јавним просторима. Њихова територијална комплексност произилази из интензитета и начина употребе у којој је овај простор дељен не само унутар једне групе људи која станује у његовој непосредној близини, већ и између становника и странаца, људи који не станују у суседству. Отворени јавни простори суседства истовремено садрже свакодневне активности које их постављају у позицију познатог, присвојеног, личног простора становања и активности које их чине делом глобалне градске мреже јавних простора. Према речима Маргарет Крафорд (Margaret Crawford) увученост ових простора у образце свакодневног живота, чини их тешко препознатљивим као јавни урбани простори.

Тривијални и опште место, напуштени плацеви, тротоари, дворишта, паркови и паркинг простори присвојени су новим употребама и значењима од стране сиромашних, имиграната, бескућника и чак средње класе. Ови простори постоје физички негде на пресеку приватног, комерцијалног и стамбеног. Вишезначни и нестабилни, ови простори замагљују наша усвојена разумевања наведених категорија на обично парадоксалан начин. Они садрже вишеструка и константно промењива значења, пре него јасноћу функције. У недостатку сопственог идентитета, ови простори могу бити обликовани и редефинисани путем промењивих активности које прихватају. Неспутани диктатима грађене форме, постају места за изражавање нових значења кроз појединце и групе који их прилагођавају својим сврхама. На први поглед без значења, ови простори потражују константну промену значења – друштвених, естетских, политичких, економских – док их корисници реорганизују и реинтерпретирају (Crawford 2008, 28).

Лик Надал (Luc Nadal) у својој критичкој студији историје *дискурса урбаног јавног простора* од 1960. до краја века у САД, препознао је низ од неколико преклапајућих, али хронолошки препознатљивих периода који се могу генерализовати и на простор Европе (Nadal 2000). Термин јавни простор почиње се први пут употребљавати у контексту области које се баве простором, прије свега архитектури, урбанистичком планирању и пројектовању у току педесетих година. У истом периоду истовремено и интензивно су се употребљавали термини отворени простор, зелени простор, парк, трг, место, друштвени простор, простор заједнице итд. Дискурс урбаног јавног простора постаје део много ширих интелектуалних и политичких преиспитивања концепата урбаности, заједнице, индивидуалности, јавног човека и јавне сфере. Заправо, са губитком јавног човека

и јавног простора у модерном добу, како тврде утицајни аутори тог периода (Arendt 1998, Sennet 1992), долази и прва потреба изазвана губитком одређеног квалитета друштвеног живота да се он назове – јавни простор (Nadal 2000).

Афирмација дискурса јавног простора у току шездестих година део је много ширих урбаних и социо-културних промена. Полако развијана критика о просторној и социолошкој трансформацији градова у децентралистичком маниру након Другог светског рата (којој значајно доприносе планирање и изградња великих инфраструктурних пројеката, масивна миграција урбаног становништва у предграђе и његово брзо ширење, економска и социјална дестабилизација центра града, реконструкција и рушење урбаних суседстава и коначно, технократска примена истих принципа урбанистичког планирања и пројектовања стамбених целина у светским размерама), довела је, према Надалу, и до конституисања појма урбаног јавног простора као важног елемента критике (Nadal 2000, 5). Јавни простор постаје део критичког дискурса против идеологије и праксе послератног урбанизма у којем концепт суседства игра значајну улогу. Губитак урбанитета схваћеног као искуство мноштва и различитости, хетерогености, спонтаности и креативности (Nadal 2000, 5), које не нуди послератни урбанизам модернистичког кова је окосница критике у којој значајно место заузимају текстови Џејн Џејкобс (Jane Jacobs), Луиса Мамфорда (Lewis Mumford), Ричарда Сенета (Richard Sennett) и Анри Лефевра (Henry Lefebvre).

У току седамдесетих година програми урбане обнове постали су предмет општег незадовољства и критике у САД и Европи. У том контексту идеја о јавном простору као основном недостаку послератног модернистичког урбанизма постаје опште место. Заправо, ова идеја била је прихваћена и кориштена од стране подузетника, политичара и локалне администрације, који су пропагирани *нови јавни простор (new public space)* у својим новим пројектима градских целина. У кратком временском периоду нови урбани простор постао је главни производ нарасле подузетничке индустрије. Надал наводи неколико важних друштвено-економских околности које су омогућиле брзо прихватање дискурса новог јавног простора: опште прихваћено дискредитовање послератног модернистичког

планирања и премиса функционалног града, растућа енергија и тежње 'побуњене' младе генерације шездесетих и реструктурирање економије на глобалном нивоу (Nadal 2000, 19).

У наредне две деценије, осамдесетих и деведесетих година развија се интелектуална критика новог јавног простора који се дефинише као *псеудо-јавни простор* (*pseudo-public space*). У односу на шездесете када се критика планирања градова уобличује у дискурс јавног простора, деведесетих долази до критике самог концепта који је узео форму новог јавног простора. Критика се уобличује у неколико дискурса, при чему је увек упућена актерима који кроз пропагирање урбане обанове помоћу јавног простора теже остварењу одређених и не увек видљивих интереса: легитимизацији позиције у структури моћи помоћу раскида са непопуларном праксом модернистичког урбанизма, прикривању стварних друштвених односа (фрагментације, сегрегације, хомогенизације), друштвеној контроли помоћу симулација стварности, и учвршћивању токова конзумеризма при чему псеудо-јавни простор постаје комодитет сам по себи који појачава конзумацију и потражњу других производа (Nadal 2000, 20). Овоме доприносе софистициране технике различитих визуелизација и стварања нових искуства, где псеудо јавни простор постаје део ширег "друштва спектакла". Према закључку истог аутора, без обзира на многобројне текстове који припадају критици псеудо-јавног простора, трагање за формама јавног простора који је ближи стварном људском искуству урбаности остаје отворено на практичном и теоријском нивоу.

III. Проблем истраживања и полазне претпоставке: урбанитет наслеђених суседстава

Податак да већину светског становништва чини „урбана популација“, односно, да већина светског становништва данас живи у „урбаним подручјима“ може се пронаћи у великом броју текстова који се баве „урбаном проблематиком“. Информација долази из годишњих извештаја и предвиђања Уједињених нација (УН) о процесу урбанизације мереном на основу унутрашњих миграција становништва у земљама света (*United Nations Department of Economic and Social*

Affairs, Population Division). Међутим, податак нас директно поставља пред питање шта је *урбаност* или *урбанитет* у савременом тренутку, јер та иста „већина светског становништва“ живи у драматично различитим просторним, друштвеним и економским контекстима, а са сигурношћу можемо рећи да те средине нису руралног карактера.

У објашњењу методологије при формирању извештаја и прогнозе УН из 2012. године пише да основни критеријуми према којем се подручје одређује као урбано јесте дефиниција коју појединачне државе користе за сопствене административне и статистичке сврхе, уколико таква дефиниција постоји. Критеријуми који се користе за формулисање дефиниције могу се подјелити у четири групе: административни, економски, густина и број популације и урбане карактеристике (UNDESA 2012, 6). Ови критеријуми се у случајевима неких земаља комбинују на различите начине, а у неким се користи искључиво једна група критеријума. Критеријуме из групе „урбане карактеристике“ користи 118 држава у комбинацији са другим критеријумима, док 9 држава користи искључиво ову групу критеријума. У сваком случају, о разноликости граничних вредности индикатора у дефинисању урбаног простора говори податак да доња граница броја становника у подручју које се сматра урбаним варира од 200 до 50 000. Према томе, статистички податак о светском урбаном становништву има своју вредност у зависности од сврхе за коју се користи, јер би се чак могло рећи да са позитивном конотацијом коју носи реч урбанитет у свом значењу, прикрива деградирајуће услове живота великог броја „урбаног становништва“.

Када су у питању урбана колективна суседства изграђена у неколико деценија након Другог светског рата, према резултатима савремених истраживања постоје многобројни и разноврсни проблеми са којима се суседства суочавају (Turkington et. al 2004, 11): конструктивни проблеми (употреба лоших и нездравих грађевинских материјала, проблеми звучне изолације и свеукупне грађевинске физике објеката), проблеми архитектонске просторне организације (мале просторије, непостојање остава, неадекватне инсталације грејања и санитарне опреме, недостатак лифтова, мале заједничке комуникативне просторије),

урбанистички проблеми (изолована локација, велика густина изграђености, неадекватна саобраћајна инфраструктура, загађење буком, недостатак заједничких отворених простора), унутрашњи социјални проблеми (антисоцијално понашање, криминал, несигурност и лоши суседски односи), финансијски проблеми (недостатак средстава за одржавање, високе цене рентирања и сервисних услуга), тржишни проблеми (неконкурентност, лоша слика суседстава), проблеми управљања и организације (неадекватни системи одржавања и недостатак финансијских средстава), законски проблеми (проблеми власништва над становима, заједничким просторијама и земљиштем око стамбених објеката, проблеми у надлежности одржавања суседстава) и шири друштвено-економски проблеми (друштвена сегрегација, незапосленост, лош квалитет образовних институција, разне врсте овисности итд.) Ови проблеми су видљиви у свим колективним суседствима у Европи, у различитим комбинацијама и са различитим интензитетом (Power 1997, Turkington et. al 2004). Колективна суседства у Босни и Херцеговини и граду Бањалуци нису изузетак у односу европску ситуацију. С обзиром на друштвено-политичке и економске околности у неколико последњих деценија колективна суседства су суочена са критичном тачком у појединим сегментима проблема урбанитета.

Многа суседства у земљама западне Европе већ су прошла, или тренутно пролазе, кроз период преиспитивања и обнове квалитета живота у суседству. Стратегије регенерације колективних суседстава, често окарактерисаних као *deprived neighbourhoods*, у неким су земљама засноване на националном нивоу, као нпр. у Холандији, Великој Британији и Њемачкој. Већ почетком деведесетих година урбана регенерација је схваћена као интегрални процес, што упућује на приступ у којем се различитим проблемима колективних суседстава треба прилазити кроз разумевање њихове повезаности. Овакав приступ урбаној регенерацији суседстава је подржан на нивоу Европске Уније 1994. кроз акт препорука под називом *URBAN* чија је основна сврха подстицање истовремених и интегрисаних економских, социјалних и просторних мера регенерације⁷. На овај

⁷ У периоду 1994-99 под овим програмом је обезбеђено финансирање за дефинисање мера урбане регенерације за 118 мањих урбаних подручја (подразумевајући и суседства) у износу од 900 милиона еура. Акт *URBAN II* формулисан је 2000. године. Извор: www.europa.eu. Приступ 10. децембар, 2013.

начин су просторне трансформације суседстава дефинисане у складу са локалним социјалним и економским циљевима унапређења.

Међутим, резултати мера урбане регенерације суседстава нису увек позитивни, без обзира на интегративни приступ. Урбана регенерација четрдесет суседстава у Холандији проведена у периоду 2007-2010. године дала је веома разочаравајуће резултате (Van Nes and López 2013). Осим унапређења јавних простора суседства проведене су различите социо-економске мере као што су замена рентирања станова у власништво, продаја објеката социјалног становања, отварање школа са друштвеним центрима, укључивање становника у процес управљања суседством, давање помоћи и подршке економски угроженим домаћинствима. Према последњој процени ефеката регенерације, суседства у којима су изведена просторна реструктурирања су имала највеће позитивне ефекте (Van Nes and López 2013, 2). Поставља се основно питање овог истраживања: како одабрати и дефинисати модел просторне трансформације суседства који може допринети позитивним ефектима процеса урбане регенерације, пре свега напретку у социјалној сфери и друштвеним односима?

Претпоставке о проблему истраживања

Прва теоријска претпоставка од које полази ово истраживање је дефинисање урбанитета као *релације* између простора и људи. Иако урбанитет поседује физичка, материјална својства, изражена кроз архитектонску и урбанистичку форму, урбанитет није искључиво просторни феномен, па се као такав не може третирати у процесу урбане регенерације. Урбанитет је схваћен као својеврстан модел апропријације просторне форме од стране људи који користе простор, као релација између просторне форме и људи, као и људи међусобно унутар простора. Виталност простора, односно присуство људи у градском простору не подразумева постојање урбанитета, али је присуство људи у простору неопходан услов да се успостави релација између људи и простора и комуникација између људи међусобно. Према томе, присуство људи у јавним просторима суседства поставља се као један од основних услова његове просторне и друштвене (урбане)

регенерације, посебно ако се ради о људима из различитих друштвених и културних група. “[У]рбанитет је укратко дефинисан као богато поље информација између људи и између људи и артефаката у слободно приступачном простору где ново и неочекивано може да се деси у константно новим комбинацијама и растућој комплексности (Grönlund 2007, 4).” Питање урбанитета је тако схваћено као *питање модалитета суживота* великог броја различитих људи на одређеном простору, што отворене јавне просторе суседства поставља у фокус истраживања урбанитета.

Друга теоријска претпоставка овог истраживања препознаје проблем урбанитета наслеђених суседстава колективног становања као резултат деловања комплексне комбинације различитих варијабли као што су просторна форма, позиција унутар градске матрице, друштвена структура, систем одржавања и других културолошких и друштвено-политичких фактора (Urban 2012). Међутим, примена универзалног просторног обрасца у њиховом планирању и обликовању – хијерахијска просторна структура и једнозначно дефинисање територија, односно просторно раздвајање функција, активности и домена приватног и јавног живота, у контексту других фактора могу значајно да допринесу развоју проблема урбанитета. Сложено преклапање и конфронтација различитих потреба, интереса и права на јавни простор који усмеравају понашање људи и њихову интеракцију и комуникацију, и које чини потку урбане културе, остало је занемарно у пракси планирања и обликовања урбаних стамбених целина током 20. века. Грешка у просторном концепту суседства, заједно са другим елементима контекста, рефлектује се у невиталности јавних простора, одсуству суседских и других друштвених односа и деградацији физичких карактеристика јавних простора.

Трећа теоријска претпоставка подразумева постојање релације између просторне конфигурације суседства и јавних простора и друштвеног садржаја, при чему друштвени садржај може бити подржан карактеристикама просторне конфигурације. Организација простора и његове физичке карактеристике утичу на односе између људи, њихових активности и идеја. Просторну конфигурацију суседства и његових елемената који формирају јавне просторе треба посматрати

као обрасце просторног оквира за обрасце присуства, активности и идеја, тачније обрасце употребе јавних простора, који утичу на ниво и врсту урбанитета суседства у позитивном смислу. Полазна претпоставка је да се просторној трансформацији колективних суседстава треба приступити са сазнањем о социо-просторној релацији на којој се заснива колективни живот суседства. Јавни простори суседства и њихова употреба у свакодневном животу представљају важне компоненте ове релације. Коначно, ово истраживање се бави проблемом приступа просторној трансформацији урбане структуре суседстава колективног становања и њихових јавних простора, који је у функцији обнове урбанитета, односно подржавања виталности, друштвене комуникације и успостављања везе између људи и њиховог стамбеног окружења.

IV. Полазне хипотезе и циљеви истраживања

Сходно прелиминарном теоријском истраживању и полазним претпоставкама постављене су три полазне хипотезе и формулисани циљеви истраживања.

Прва хипотеза: Отворени јавни простори наслеђених колективних суседстава **могу се дефинисати као примарни предмет просторне трансформације суседства** у контексту урбане регенерације, односно обнове виталности, друштвености и повезаности становника и простора суседства. Просторна конфигурација отворених јавних простора суседства утиче на обрасце њихове свакодневне употребе, односно на обрасце присуства, кретања, сусрета и стварања колективних слика о суседству. На тај начин јавни простори имају важну друштвену улогу у повезивању суседства и његових становника са градом као целином и у локалној друштвено-просторној идентификацији.

Друга хипотеза: Полазећи од конфигурацијских карактеристика простора суседства које утичу на обрасце употребе отворених јавних простора, **могуће је дефинисати типологију конфигурација јавних простора** у функцији мерења капацитета урбане структуре и архитектуре суседства за подржавање виталности и друштвених активности. Сет ових критеријума схваћен је као метод мерења

друштвене перформативности урбане структуре суседства и јавних простора, универзално примењив у наслеђеним колективним суседствима. Типологија би представљала први корак у процесу дефинисања модела урбаног редизајна суседства која би при томе била заснована на научним теоријама о просторној димензији урбане друштвености.

Трећа хипотеза: Сходно разумевању просторне форме суседства као конфигурације и њене релације са практичном и имагинативном димензијом употребе отворених јавних простора **могуће је дефинисати просторне обрасце за регулисање и обликовање јавних простора суседстава** који су примењиви у процесу урбане регенерације и прилагодљиви другим факторима урбанитета појединачних суседстава.

На основу дефинисаних хипотеза истраживања постављени су следећи циљеви истраживања:

- Систематично и аргументовано објаснити приступ ревизији концепта јединице суседства помоћу његове релације са концептом отвореног јавног простора. Објаснити улогу отворених јавних простора у друштвеном животу колективних суседстава у контексту научних теорија о урбанитету и комплексности урбаног простора.
- Формулисати и објаснити опште примњиву типологију просторних образаца отворених јавних простора засновану на релацији конфигурацијских карактеристика простора суседства и образаца употребе отворених јавних простора. Типологију базирати на примени аналитичких теоријских концепата који постављају форму урбаног простора у релацију са друштвеним процесима.
- Формулисати и објаснити просторне обрасце за регулисање и редизајн јавних простора наслеђених суседстава колективног становања који су у функцији унапређења урбане културе суседства, путем подржавања одређених образаца употребе (истовременог присуства, сусрета између различитих категорија корисника, сусрета између суседа).

На основу циљева истраживања постављени су следећи задаци истраживања:

- Препознати основне принципе у формулисању односа између просторне структуре и модалитета друштвености у урбанитичком дискурсу о суседству као инструменту планирања и обликовања урбаних стамбених целина у току 20. века.
- Дефинисати проблем универзалног просторног концепта наслеђених суседстава колективног становања у контексту теорија о урбанитету и разматрати релацију са јавним простором.
- Дефинисати теоријски оквир и сет аналитичких концепата о друштвеној димензији урбане форме.
- Дефинисати критеријуме за типологизацију образаца јавних простора суседства са аспекта релације конфигурацијских просторних карактеристика и образаца употребе које подржавају.
- Дефинисати типове образаца јавних простора суседства према утврђеним критеријумима.
- Анализирати релевантне законске, планске и пројектне документе у контексту студије случаја одабраног суседства у Бањалуци у сврху његовог позиционирања у шири урбанистички дискурс о суседству.
- Анализирати релевантне просторне карактеристике суседства у Бањалуци и применити типологију образаца јавних простора.
- Анализирати просторне промене и прилагођавања јавних простора суседства у Бањалуци од стране становника.
- Анализирати практичну и перцептивну страну образаца употребе јавних простора суседства у Бањалуци (утврђених путем анкетног упитника).
- Упоредити резултате просторне и социо-метријске анализе по типовима образаца јавних простора и утврдити разлике.
- Дефинисати просторне обрасце за регулисање и редизајн јавних простора наслеђених колективних суседства.

V. Генерална структура докторске дисертације

Докторска дисертација је подељена у пет проблемских целина под следећим насловима: Уводна разматрања, 1 Реконцептуализација јединице суседства кроз појам урбаног јавног простора, 2 Дефинисање приступа истраживању просторне димезије урбане друштвености суседства, 3 Студија случаја: конфигурација и употреба јавних простора суседства Борик и 4 Закључна разматрања. Након текста дисертације налази се списак извора и литературе, списак прилога (слика, табела и картографских прилога) и сами прилози уз дисертацију.

Уводни део дисертације – *Уводна разматрања* садржи приказ основних одредница истраживања у осам поднаслова. У њему су дефинисана суседства колективног становања изграђена у Европи у периоду након Другог светског рата као предмет истраживања, уз кратки историјски преглед њихове изградње и основне заједничке карактеристике. Затим, проблем урбанитета наслеђених колективних суседстава и теоријске претпоставке о улози просторних карактеристика у проблему урбанитета као просторно-друштвене релације и процесу урбане регенерације. Уводни део дисертације садржи и обавезни део формулације система хипотеза, циљева и задатака истраживања, преглед методолошког оквира и одговарајућих техника истраживања и процену научне оправданости и резултата истраживања.

Први део под насловом *1 Реконцептуализација јединице суседства кроз појам урбаног јавног простора* садржи два поглавља: 1.1 Концепт суседства као методолошки инструмент за планирање урбаног простора и друштва (четири одељка) и 1.2 Критички дискурс урбаног јавног простора: преиспитивање просторне и социолошке основе суседства (четири одељка). Овај део приказа резултата истраживања бави се основним концептима који дефинишу предмет и проблем истраживања (суседство, јавни простор и урбанитет), њиховим историјским развојем у домену области урбанизма и архитектуре и позицијом дискурса унутар ширег друштвеног контекста. Основни циљ овог дела дисертације је да преиспита концепт јединице суседства унутар теорије урбане

комплексности и потврди прву хипотезу о значајној улози јавних простора у реконцептуализацији јединице суседства и урбаној регенерацији наслеђених суседстава.

Други део дисертације *2 Дефинисање приступа истраживању просторне димезије урбане друштвености суседства* садржи два поглавља: 2.1 Теоријски оквир и аналитички концепти истраживања релације просторне форме и образаца употребе у јавним просторима (шест одељака) и 2.2 Мерење урбанитета у јавним просторима суседства: типологија просторних образаца (четири одељка). У овом делу дисертације критички су разматране научне теорије о релацији простор-друштво, односно о међусобној вези просторно-физичких карактеристика простора и друштвеног понашања људи. Теорије из области архитектуре и урбанизма постављене су шири научни контекст теорија из области социологије и психологије окружења. На основу критичког одабира аналитичких концепата из теоријског оквира, у другом поглављу овог дела дисертације су формулисани критеријуми, индикатори и типови јавних простора суседства. Основни аспект типологије је улога просторних карактеристика суседства и јавних простора у генерисању образаца употребе јавних простора и потенцијала за друштвено понашање. Други део дисертације има за циљ да потврди другу хипотезу истраживања.

Трећи део под насловом *3 Студија случаја: конфигурација и употреба јавних простора суседства Борик* садржи поглавља: 3.1 Проблематика становања и концепт суседства у урбанистичком планирању Бањалуке (три одељка) и 3.2 Типологија и апропријација јавних простора суседства Борик (три одељка). Овај део истраживања обухвата приказ резултата историјског истраживања о планирању јединица суседства у граду Бањалуци, преглед урбанистичких норми и концепата и успостављање релације са ширим професионалним контекстом и друштвеним вредностима времена. Такође, у другом поглављу овог дела приказани су резултати примене типолошке класификације јавних простора у предметном суседству, емпиријских просторних и социо-метријских истраживања, те њихове корелације. Основни циљ трећег дела дисертације је

провера и потврда резултата истраживања приказаних у прва два дела дисертације на конкретном случају, те испитивање могућности генерализације резултата студије случаја. У контексту студије случаја примењена је комбинација неколико техника истраживања, као што су теренско рекогностицирање (фотографисање, мапирање просторних карактеристика и активности), анкетирање становника суседства и технике просторне синтаксе (цртање аксијалне и конвексне мапе, мерење интегрисаности).

Четврти део под насловом *4 Закључна разматрања* садржи последње поглавље дисертације: 4.1 Обрасци јавних простора у функцији урбане регенерације наслеђених колективних суседстава (четири одељка). Овај део дисертације је финална дискусија и преглед синтезе резултата истраживања. Прва три поднаслова поглавља 4.1 садрже сукцесиван преглед резултата из претходних делова дисертације и закључке сходно дефинисаним хипотезама истраживања. У трећем поднаслову су дефинисани просторни обрасци за регулисање и обликовање јавних простора суседства и дефинисан ниво генерализације у њиховој примени. Четврти одељак је генерални закључак о подузетом истраживању и отварање праваца за потенцијална будућа истраживања.

VI. Научне методе истраживања

Истраживање је спроведено помоћу комбиновања неколико основних и специфичних научних метода и техника које се примењују у области архитектуре и урбанизма и пољу друштвено-хуманистичких наука. Општи научни метод помоћу којег је истраживање структурирано је аналитичко-синтетички метод, а примењени основни методи су метод логичке аргументације, метод научне анализе, метод утемељивања (*grounded theory*) и метод студије случаја (*case study*). *Аналитичко-синтетички метод* подразумева анализу и разумевање појединачних релевантних концепата и теорија и њихове релације у прва три поглавља, који су затим синтетизовани у нови концепт типологије у четвртном поглављу дисертације. Такође, овај метод подразумева генералну синтезу сазнања након примене концепта типологије на једној студији случаја и критичку процену резултата

истраживања у односу на постављене хипотезе у последњем седмом поглављу.

Метод који је примењен на истраживачки рад у целини је *метод логичке аргументације*. То подразумева да је истраживање засновано на теоријској јасноћи и реторичкој прецизности аргумената и подразумева успостављање прецизно објашњених и документованих релација. У прва три поглавља дисертације у којима је формирана теоријска основа о предмету и проблему и формулисан теоријско-аналитички апарат истраживања, као и у петом поглављу где је истраживан историјски контекст у оквиру студије случаја, примењен је *метод научне анализе*, односно *критичке анализе садржаја* примарних и секундарних извора и студија. *Метод научне упоредне анализе* примењен је код упоређивања идеја, концепата и норматива примењених на планирање и пројектовање предметног суседства у Бањалуци са идејама и концептима јединице суседства унутар референтних парадигми архитектуре и урбанизма 20. века и савременог контекста. *Метод утемељивања* који подразумева генерисање хипотеза на основу претходно прикупљених информација о предмету и проблему истраживања, посебно је примењив код истраживања актера и њихових активности, а примењен је се у прва два дела истраживања. У четвртном поглављу је примењен специфични *метод типолошке класификације* у контексту формулисања критеријума, индикатора и типова јавних простора суседства утемељених у теоријским сазнањима развијеним у претходним поглављима.

Метод студије случаја је основни метод примењен за емпиријско истраживање јавних простора суседства у контексту урбане целине Борик у Бањалуци. Овај метод подразумева примену дефинисане типологије јавних простора суседства у једном конкретном случају и генерализацију резултата. Као што је већ поменуто, у овом делу истраживања употребљен је и *метод научне анализе* у делу тумачења архивске грађе, примарних и секундарних извора, као и просторних и социо-метријских студија суседства. У току 2012. и 2013. године спроведена су архивска истраживања у циљу прикупљања планских и других историјских докумената о суседству Борик. Документи су истраживани у архивима Града Бањалука, Урбанистичког завода Републике Српске, Архива

Републике Српске и Завода за заштиту културно-историјског и природног наслеђа. Важан део информационе основе у контексту студије случаја формиран је помоћу *технике рекогносцирања на терену* која укључује анкетање становника, фотографисање и мапирања просторних карактеристика суседства и активности у јавним просторима. Обрада података сакупљених анкетањем становника суседства извршена је помоћу *SPSS (Statistical Package for the Social Sciences)* софтвера за аналитичко-статистичку обраду података. За анализу просторне конфигурације суседства у релацији са обрасцима употребе примењене су *технике просторне синтаксе*, као што су цртање аксијалне и конвексне мапе суседства и анализа просторне интеграције (*spatial integration analysis*). Последња анализа урађена је помоћу *depthmapX (0.25beta)* софтвера који је развијен у Бартлет школи архитектуре у Лондону (*The Bartlett School of Architecture, University College London*) и који је доступан за некомерцијалну употребу.⁸

Четврти део истраживања подразумева критичку анализу и процену сакупљених информација и резултата истраживања у односу на постављена питања и хипотезе. Резултати научне анализе су наративно приказани и аргументовано синтетизовани у закључна поглавља четвртог дела истраживања.

VII. Допринос истраживања

Концепт јединице суседства, као метод планирања и обликовања стамбених урбаних целина, произвео је у различитим срединама различите ефекте, али и сродне проблеме, посебно у социјалном домену урбаног живота. Многа суседства у земљама Западне Европе већ су прошла, или тренутно пролазе кроз први или чак други циклус преиспитивања квалитета живота. Иако је препозната веза између просторних карактеристика суседства и проблема урбанитета, програми регенеративних мера често остају у социо-економском домену. С друге стране, постоје многобројна истраживања која се баве искључиво физичко-просторним карактеристикама суседства и трансформацијом њихове урбане структуре и архитектуре која је заснована на технолошким, функционалним и естетским

⁸ <http://www.bartlett.ucl.ac.uk/graduate/research/space/research/ucl-depthmap>

критеријумима. Недостаје база синтезних научних истраживања која преиспитују концепт и проблем суседства, посебно у пост-социјалистичким земљама, кроз истраживање и разумевање сложеног односа урбаног друштва и урбаног простора, која би била база за формулисање просторних мера урбане регенерације суседстава.

Ово истраживање је допринос дисциплини урбане регенерације, и то регенерације суседстава колективног становања кроз формулисање новог приступа трансформацији простора у функцији унапређења виталности и колективног живота у отвореним јавним просторима. У ужем смислу, истраживање је допринос дисциплини урбаног дизајна, јер је усмерено на формулисање *научно заснованог приступа* обликовању јавних простора, који у одређеној форми може бити примењен и изван проблематике суседстава колективног становања. Савремене урбане средине пред праксу урбаног дизајна постављају велике изазове, с обзиром на њихову комплексност. У сврху смањења ризика од неуспеха, с којим смо суочени код наслеђених суседстава колективног становања, неопходне су нове методе које ће процес обликовања опремити са егзактним анализама и проверама. Ово истраживање је допринос у домену концептуализације нових приступа урбаном дизајну колективних простора суседства, које су засноване на аналитичким методама и теоријама конфигурацијске природе урбаног простора и социолошким теоријама о утемељености друштвеног живота и друштвених веза у рутинске активности свакодневног живота. Овај приступ није у супротности са интуитивним приступом обликовању урбаног простора, већ је његова допуна у одређеним фазама процеса, која може да смањи ризик од неуспеха просторне интервенције. Истраживање афирмише приступ „одоздо“ у процесу регенерације и пројектовању јавних простора суседства фокусирањем људи, њихових активности и имагинације као образаца свакодневне употребе.

Научно-теоријски допринос дисертације у научној области архитектуре и урбанизма је преиспитивање концепта јединице суседства, као инструмента регулације и обликовања урбаних стамбених целина, у контексту савремених

теорија архитектуре и урбанизма о урбаној комплексности. Овим истраживањем се тежи доприносу реконцептуализацији јединице суседства путем превазилажења просторно фиксног модела којем одговара одређени друштвени ред и њеног постављања у контекст друштвених и просторних теорија о динамичким релацијама делова и целине, простора и друштва.

Научно-методолошки допринос дисертације је формулисање аналитичког апарата за мерење капацитета урбане структуре и архитектуре суседства за подржавање колективних образаца употребе јавних простора. Аналитички апарат је у форми универзално примењиве типолошке класификације конфигурација јавних простора које имају различите ефекте у подржавању и генерисању образаца истовременог присуства људи, њиховог окупљања, сусрета становника и странаца и територијалне апропријације простора. Типологија конфигурацијских образаца јавних простора суседства је заснована на просторним и социолошким теоријама релације простора и друштва. Она омогућава превазилажење анализе јавних простора из перспективе фиксне морфолошке категорије, и омогућава анализу унутар распона између локалног и глобалног обрасца простора, чије су варијације дефинисане као основни фактор друштвености у јавним просторима.

Практични допринос дисертације налази се у дефинисању просторних образаца за редизајн јавних простора суседства који одговарају на различите размере простора, а на основу теоријских сазнања о релацији просторне конфигурације и друштвене форме и резултата примене типолошке класификације на студији случаја. С обзиром на природу *обрасца* који се заснива на фокусирању релација између делова и ефекту који та релација производи, просторни обрасци за редизајн јавних простора суседства су генерално примењиви. Обрасци указују искључиво на принцип релација просторних елемената, док остављају велики број могућности визуелног дефинисања простора и прилагођавања културолошким и климатским разликама.

Примена научно признатих аналитичких метода и техника истраживања релације између просторних карактеристика и употребе урбаног простора, као

што су методи и технике просторне синтаксе (*Space Syntax*) и анкетање становника суседства, има за циљ да резултате овог истраживања учини упоредивим у ширем научном контексту. У контексту истраживања о урбанизму и архитектури града Бањалуке, ово истраживање је прво истраживање историје планирања суседстава колективног становања и прво истраживање у функцији њихове регенерације.

1

РЕКОНЦЕПТУАЛИЗАЦИЈА СУСЕДСТВА КРОЗ ПОЈАМ УРБАНОГ ЈАВНОГ ПРОСТОРА

FREEDOM THROUGH ORDER

We live in flats. A flat is a collection of mechanical and architectural elements which give us comfort and security. In terms of town planning, the flat may be considered as a cell. Cells, as a consequence of our social order, are subject to various forms of grouping, to co-operations or to antagonisms which are an essential part of the urban phenomenon. In general, we feel free in our own cell (and our dream is to live in a detached house somewhere in order to feel absolutely free), and reality teaches us that the grouping of cells attacks our freedom and so we dream of a detached house. Our crowded communal life is imposed on us by the very fact of there being towns, a fact which cannot be avoided; and as this interference with our liberty affects our happiness, we dream (though fruitlessly) of breaking through this collective phenomenon of which we are the slaves.

It is possible by a logical conceived ordering of these cells to attain freedom through order (Le Corbusier 1989 [1929], 211-212).

СЛОБОДА КРОЗ РЕД

Ми живимо у становима. Стан је збир механичких и архитектонских елемената који нам пружају удобност и сигурност. У контексту планирања градова стан се може сматрати јединицом. Јединице, као последица нашег друштвеног реда, су предмет различитих форми груписања, као кооперација или као антагонизама који су саставни део нашег урбаног феномена. Генерално, осећамо се слободно у нашим ћелијама (и наш сан је да живимо негде у слободностојећој кући где би се осећали потпуно слободно), али реалност нас учи да груписање ћелија угрожава нашу слободу и ми сањамо о слободностојећој кући. Наш нагомилани заједнички живот нам је наметнут самом чињеницом да постоје градови, чињеницом која не може бити избегнута; и због тога што угрожавање наше слободе утиче на нашу срећу, ми сањамо (иако безуспешно) о превазилажењу овог колективног феномена чији смо робови.

Груписањем ћелија логичким резонувањем могуће је постићи слободу кроз ред (Le Corbusier 1989 [1929], 211-212).

1.1 КОНЦЕПТ СУСЕДСТВА КАО МЕТОДОЛОШКИ ИНСТРУМЕНТ ЗА ПЛАНИРАЊЕ УРБАНОГ ПРОСТОРА И ДРУШТВА

1.1.1 Порекло концепта *јединице суседства*: проблеми становања у метрополи

Концепт *суседства* (*The Neighborhood Unit*) формулисан је почетком 20. века у Сједињеним Америчким Државама (САД) као урбанистички модел за планирање стамбених целина у градовима. Као инструмент планирања, и веома често регенерације урбаног простора, развијао се у току прошлог века кроз различите интерпретације, употребе, практичне примене и критике. Најшире објашњење концепта за које можемо рећи да садржи универзално значење у професионалном контексту јесте да је јединица суседства методолошки оквир за планирање и обликовање урбаних целина одређене просторне или демографске величине са доминантно заступљеном функцијом становања. Његова важна особина јесте да је планиран као урбана целина, у сврху формирања функционалног и самосталног стамбеног простора који задовољава друштвене потребе живота у великим градовима 20 века. Истовремено, у сврху административне потребе лакшег и рационалнијег управљања великим градским простором.

Прва употреба концепта суседство се приписује архитекти Вилијаму Драмонду (William Drummond) (Johnson 2002). Драмонд је до оснивања приватне праксе своју професионалну вештину развијао у архитектонском студију Данијела Барнама (Daniel Burnham), а затим Френк Лојд Рајта (Frank Lloyd Wright). Концепт суседства дефинисао је у урбанистичком конкурсном пројекту за Градски клуб Чикага (*Chicago City Club*) 1912. године. Основа тема његовог конкурсног пројекта је дефинисање просторних и друштвених параметара микро-стамбене заједнице – суседства - као основне просторне, друштвене и политичке јединице града (Johnson 2002). Ипак, поред других модела суседства *The Neighborhood Unit* Кларенса Артура Перија (Clarence Arthur Perry) имао је највећи утицај на ширење и развијање овог алата у америчком контексту. Заправо, Перијева концепција јединице суседства је највише употребљена артикулација суседства у планирању градова САД у току 20. века (Brody 2009). Касније у току века, концепт суседства

преноси се у европску праксу планирања, и наравно, пролази кроз нове модификације како просторног тако и друштвеног садржаја.

Према истраживању Џејсона Бродија (Jason Brody), које се бави променом садржаја Перијеве поставке концепта суседство од тридесетих до деведесетих година 20. века у САД и његовим утицајем на конструкцију професионалног знања и праксе, концепт је имао неколико периода широке употребе. На основу мерења цитираности Перијевог концепта у стручним и научним публикацијама (базирано на *Google Scholar* претрагама), то су период тридесетих година који је под утицајем Перијеве публикације о суседству, затим, период обнове градова непосредно након Другог светског рата који обиљежава криза стамбеног простора, и последњи, период прве половине седамдесетих. Суседство се развија из теоријског концепта почетком двадесетих у широко примењено професионално знање од стране планера, архитеката и грађевинских подузетника до краја века у САД и Европи, при чему се његов садржај суштински мења. До 1960. концепт суседства био је усвојен и подржан као својеврстан инструмент планирања урбаних стамбених целина од стране двадесет званичних професионалних и државних организација у САД и Европи, укључујући *International Congress for Housing and Town Planning, United Nations, Congress Internationale de Architecture Moderne (CIAM)* и *Congress for the New Urbanism* почетком деведесетих (Brody 2009, 15). Џејсон Броди концепт суседства разуме као водећу тему у оквиру професије, која има критичку улогу у обликовању културне праксе и која се мења истовремено са праксама на чије обликовање утиче.

Аутор најзаступљеније концепције суседства у урбанистичком планирању, Кларенце Артур Пери (1872-1944) је био амерички урбаниста, рођен у Њујорку. Међу различитим професионалним активностима које су укључивале и предавања и писање, био је члан Савјета за Регионални план Њујорка (*New York Regional Plan*), Градске комисије за рекреацију (*City Recreation Committee*), и члан Расел Сејџ фондације (*Russell Sage Foundation*). Ове професионалне позиције омогућиле су Перију сагледавање и развијање концепта суседство из углова различитих области: урбанистичког планирања, архитектуре, градске администрације,

социологије и грађевинског подузетништва. Према Бродију, успех Перијевог суседства лежи управо у синтези знања из различитих дисциплина, дубини која је одликовала Перијево истраживање и моралних убеђења која Пери интегрише у свој рад (Brody 2009, 33).

Перијев концепт јединице суседства (*the Neighborhood Unit*) настао је у току дугогодишњег истраживања које је резултовало првим Регионалним планом Њујорка (*Regional Plan of New York and Its Environs*) 1929. године. Рад на Регионалном плану Њујорка почео је 1921. и истраживање је водила Расел Сејд фондација која и данас финансира и објављује истраживања из области хуманих наука. Пери је Регионалном плану посветио шест година истраживања током којих је формулисао концепт суседства, који је, затим, презентован и објављен у форми монографије у седмом тому Регионалног плана под насловом *The Neighborhood Unit* (Perry 1998 [1929]). Седми том је у целини био посвећен планирању суседства и Перијева монографија *The Neighborhood Unit* објављена је уз монографије *Sunlight and Daylight for Urban Areas*⁹ и *Problems of Planning Unbuilt Areas*¹⁰, наслови који у великој мери асоцирају на премисе модернистичког урбанизма, тада паралелно развијаног у Европи. У том контексту, занимљиво је поменути и Перијеву публикацију из 1939. под насловом *Housing for the Machine Age* (Perry 1939).

Пери је свој професионални рад започео као социјални радник, што га је учинило свесним комплексних проблема свакодневног живота и становања у метрополи са почетка 20. века. Град Њујорк у којем је Пери радио и становао имао је већ тада имао преко милион становника. Међутим, његово интересовање за стамбене заједнице било је посебно мотивисано потребама у локалној политици, које је Пери искусио кроз живот у предграђу, као становник угледног Форест Хил Гарден суседства (*Forest Hill Garden*) (Mumford 2006 [1961], 532). По мишљењу Луиса Мамфорда (Lewis Mumford), предграђе у својој форми мале заједнице људи која се међусобно познаје и равноправно одлучује у доношењу

⁹ Аутори публикације су Вејн Хајдекер (Wayne D. Heydecker) и Ернест Гудрих (Ernest P. Goodrich).

¹⁰ Аутори публикације су Томас Адамс (Thomas Adams), Едвард Басет (Edward M. Bassett) и Роберт Виген (Robert Whitten).

одлука, било је поновно оживљавање демократских идеала које је капитализам угушио. Врло негативно критичан према америчком предграђу Мамфорд ипак пише: „Чињеница да су предграђа у почетку представљала мале и у себе затворене заједнице имала је још једну последицу за њихов развој: она је помогла да се поново створи свест о нечему што се изгубило у брзом расту града – осећање суседства (Mamford 2006 [1961], 531).“ Према Мамфорду Пери је у концепту суседства покушао да једноставно изрази и дефинише квалитете живота који је искусио у предграђу, а то су осјећаји међуљудске повезаности и повезаности са простором.

Пери је био посебно ангажован на циљу развоја друштвених центара или домова (*community center*) као друштвеног језгра локалне заједнице. Почетком двадесетог века ова иницијатива је прерасла у покрет који је у друштвеним центрима видео места за окупљања, дискусије и сарадњу и која би као таква допринела стварању друштвених веза између становника и поменутих демократских идеала (*Community Center Movement*). Друштвени центри су били инструмент за оживљавање иницијативе у заједницама и свести о сопственом постојању и аутономности, насупрот управљању одозго. Пери је учествовањем у развијању идеје о друштвеним центрима дошао до сопственог концепта мреже повезаних друштвених центара која би имала утицај на шири програм сарадње локалних заједница (Mamford 2006 [1961], 532-533). У овом контексту Пери је препознао основну школу као најбоље место за организацију друштвеног центра, која ће касније постати тежишна тачка концепта суседства.

Један од основних проблема који је Перија покренуо у развијању концепта суседства је било питање сигурности у периоду експанзије употребе аутомобила у америчким градовима. Улице су још увијек биле елементарно место социјализације, пешачких кретања и дечије игре. Али, на улицама Њујорка које нису биле опремљене инструментима регулације кретања какве познајемо данас, као што су семафори и пјешачки прелази, Пери наводи податак о више од једног смртог случаја детета дневно на улици града (Perry 1998[1929], 25-44). Истовремено, са масовном употребом аутомобила развијала се нова мрежа

аутомобилских путева који су пресекали стамбене делове града и устаљене пешачке путање. Пери је очигледно спознао критичну повезаност између просторног и друштвеног домена у градском животу и на свој начин покушао да дефинисањем принципа уређења просторног постигне одређене ефекте у друштвеном. Истовремено, није могао бити свестан у коликој мери ће његов просторни концепт суседства, материјализован у форми групација једнопородичних стамбених објеката и земљишних парцела у приватном власништву, бити подесан развоју америчке аутомобилске културе и грађевинског подузетништва, у крајњој инстанци децентрализације, сегрегације и отуђености, заједно познатих под називом *sprawl*.

1.1.2 Социолошки корени концепта: суседство као примарна заједница

Од поставке Перијевог концепта јединице суседства почетком двадесетих година, преко периода интензивне изградње колективних суседстава након Другог светског рата у Европи, до постмодернистичких модела суседстава својствених урбанистикој пракси под називом *Нови урбанизам*, концепт суседства је директно повезан са концептом *заједнице (community)*. Континуитет релације ова два концепта, као и промене научног, политичког и идеолошког дискурса на којем се заснива релација, могла би бити посебна тема за истраживање.

Концепт заједнице у модерној социолошкој теорији води порекло из есеја њемачког социолога Фердинанда Тјуниса (Ferdinand Tönnies) под насловом *Заједница и друштво (Gemeinschaft und Gesellschaft)* из 1887. године. *Gemeinschaft*, ријеч која се у овој теорији преводи као заједница, означава групу људи чија се веза базира на осећају међусобне повезаности који постаје вредност по себи и који чланови групе теже да очувају. *Gesellschaft* је друштво или друштвена асоцијација која настаје из тежње појединаца да задовоље своје индивидуалне интересе, те је у основи инструментална и не базира се на другим врстама сличности или повезаности између чланова (Tonnie 2011 [1887]).

Иако аутор ове две форме друштвености види као две развојне фазе, рану и зрелу, оне су објашњене као квалитативне супротности. Заједница, *Gemeinschaft*, је заснована на сличностима у начину живота њених чланова, сличним вјеровањима, концентрисаним везама и учесталој интеракцији, удаљености од центра моћи, фамилијарности, континуитету, емотивним везама и својствена је малој групи људи. *Gesellschaft* подразумева супротности свих ових карактеристика (Brint 2001, 3). Стивен Бринт у Тјунисовој типологији препознаје очигледну омашку, а она гласи да све карактеристике на једној страни категоризације не могу увијек спадати у исту групу. На пример, сличан начин живота између чланова заједнице не подразумјева слична уверења. Континуитет у друштвеним односима не подразумева настанак емотивних веза. У сваком случају, од поставке Тјунисове дефиниције заједнице, овај концепт у јавном дискурсу сугерише многе позитивне особине у људским друштвеним односима, као што су осећај солидарности, подршке, привржености, фамилијарности, сигурности итд. Истовремено, према Бринту, изазива забуну у прецизном социолошком дефинисању заједнице и аналитичком приступу њеном истраживању (Brint 2001, 3).

Име француског социолога Емила Диркема (Émile Durkheim) повезује се са развојем концепта заједнице након теорије Фердинада Тјуниса. Диркем није посматрао заједницу као друштвену структуру, нити физички ентитет, већ као групу промењивих особина у људској интеракцији које могу бити присутне у било којој групи људи (Brint 2001, 3). Диркем на тај начин прави помак фокуса истраживања са друштвених структура на *процесе* друштвене интеракције, као и на њихове ефекте у понашању. Диркемово разматрање особина друштвених релација остаје актуелно и у савременој социолошкој теорији. Стивен Бринт наводи шест карактеристика друштвених релација које су се показале као релевантне у социолошкој анализи заједнице: густе друштвене везе, повезаност и укљученост у друштвене институције, ритуални догађаји, мала величина групе, и то као четири структуралне карактеристике. Две културолошке промењиве карактеристике су перцепција сличности у домену физичких карактеристика, начина живота, историјског искуства других и сличности у уверењима везаним за идеолошки систем, моралне вредности, институције (Brint 2001, 4).

Почетком двадесетих година, када је Кларенс Пери радио на монографији регионалног плана за Њујорк, чувена Чикаго школа социологије (*Chicago School of Sociology*) је развијала свој приступ проучавању људског понашања као резултата утицаја друштвених релација и просторног контекста, прије свега градског. У оквиру ове школе настале су утицајне социолошко-просторне теорије које град, заједницу и урбани феномен постављају као посебан предмет истраживања у области социологије. Истовремено, ова школа развија и прве систематичне и институционализоване приступе њиховом истраживању (Vasishth and Sloane 2001, 350). Ослањајући се на теорије европских социолога са почетка двадесетог века Емила Диркема, Жоржа Зимела (Georg Simmel) и Фердинада Тјуниса социолози чикашке школе Роберт Парк (Robert Park), Родерик Мекензи (Roderick McKenzie), Ернест Бурж (Ernest Burgess) и други постављају својеврстан приступ разумевању односа друштва и простора.

Према социолошким теоријама чикашке школе, *структуре, форме и обрасци* су материјалне манифестације процеса и функција, који су, заправо, истински генератори друштва и природе. Истовремено, обрасци и форме су трагови које треба тумачити да би се разумели процеси у позадини, и алат помоћу којег се може покренути промена у друштву (Vasishth and Sloane 2001, 356). Упростио говорећи, просторне и друштвене форме и обрасци постају предмет помоћу којег се проучавају друштвени процеси и истовремено потенцијални инструмент друштвене промене. У контексту концепта заједнице, за социологе чикашке школе важна су сљедећа питања: Да ли је заједница адитивна агрегација индивидуа и догађаја или је заједница посебан ентитет, више од скупа индивидуа? Можемо ли објаснити групну интеракцију базирајући се на посматрању индивидуа те групе? Да ли су индивидуе производ заједнице? Ако заједница јесте више од суме њених индивидуалних чланова, онда она мора бити описана и истражена као посебан степен организације. У том случају обрасци и процеси на нивоу заједнице су другачији од образаца и процеса на нивоу индивидуа (Vasishth and Sloane 2001, 352).

Џејсон Броди у истраживању порекла формулације јединице суседства закључује да је Перијев рад унутар Расел Сејд фондације био изузетно важан, јер је унутар фондације Пери дословно био изложен новим идејама свог времена из области хуманих и социолошких истраживања, прије свега утицајне Чикаго школе (Brody 2009, 40). Пери у својој монографији о суседству на неколико места цитира социолшке теорије којима гради свој приступ суседству као посебном облику друштвености. Пери прихвата дефиницију суседства као *примарне заједнице* која у искуству друштвеног живота долази одмах након породице, цитирајући америчког социолога Чарлса Кулија (Charles Horton Cooley) који пише: „Под примарним групама подразумевам оне које карактерише интимнија лицем у лице повезаност и сарадња. Оне су примарне из неколико разлога, али превсходно јер су основ у успостављању друштвене природе и идеала појединаца. Резултат интимне повезаности, психолошки, је својеврсно спајање индивидуалности у заједничку целину, па је једна од сврха индивидуе заједнички живот и смисао групе (Perry 1998 [1929], 126). Пери је суседство схватио као посебну врсту примарне друштвене групе, као место различитости и важан медијатор у релацији индивидуа према друштву у целини (Brody 2009, 41).

Ослањајући се на лично искуство социјалног радника који је схватао важност квалитета друштвеног живота за колективе у великим градовима и под утицајем тада пионирских теорија из социологије о интеракцији физичког окружења и људског друштвеног понашања, Пери развија социолошки аргумент своје јединице суседства (Brody 2009, 42). Суседство је примарна заједница, човеков просторни и друштвени оквир кроз који се гради однос према свету, другим индивидуама и друштву у целини. Физичка форма простора у градовима има значајан утицај на друштвено повезивање и формирање заједница. Ако о суседству размишљамо на свеобухватан (*comprehensive*) начин, као о просторној целини, отвара се могућност да обликујемо окружење које омогућава и иницира здрав друштвени живот, индивидуалну самореализацију и спонтано друштвено организовање. Којим просторним средствима је Пери намеравао да постигне ове друштвене идеале?

1.1.3 Суседство као *план целине* урбаног простора

Пери је суседство замислио као универзално примењив концепт. Јединица суседства је требала имати примену у постојећим урбаним срединама као средство у њиховој обнови, као и у планирању потпуно нових урбаних целина. Концепт је требао бити примењив у градским језгрима и на периферији, примењив у планирању или обнови насеља са једнопородичним и вишепородичним стамбеним објектима. Аутор је дефинисао шест основних принципа планирања суседства који су могли да се примене у било којем урбаном контексту и произведу суседства различитог просторног идентитета. Принципи су формулисани на следећи начин: „1. Локација: Стамбена целина треба да обезбеди станове за број становника који опслужује једна основна школа и величина стамбене целине зависи од густине насељености. 2. Границе: Целина треба да буде ограничена са свих страна артеријским улицама, довољно широким да прихвате и транзитни саобраћај. 3. Отворени простори: Треба да буде обезбеђен систем састављен од малих паркова и рекреативних простора, планиран да задовољи потребе суседстава. 4. Институције: Локације за школу и друге неопходне институције у оквиру одређеног суседства треба да буду адекватно груписане око центра суседства или његовог друштвеног центра. 5. Локалне трговине: Један или више трговачких блокова, зависно од броја становника које опслужују, треба да буду кружно распоређени унутар суседства, пожељно на саобраћајним раскрсницама и повезани са сличним блоковима у суседствима у близини. 6. Интерни систем улица: Целина треба да има посебан улични систем, при чему је сваки аутопут димензионисан према предвиђеном саобраћајном оптерећењу, а систем као целина омогућава кружно кретање унутар суседства и обесхрабрује употребу за транзитни саобраћај (Петру 1998 [1929], 34-35).“

Слика 1.1 (стр. 260)

Слика 1.2 (стр. 260)

Важна карактеристика Перијевој јединице суседства јесте да је она целина (*unit*) чија просторна и функционална организација треба да осигура одређену самосталност у функционисању. Садржи пет основних функционално-просторних компоненти, а то су стамбени простор, школа, игралишта и рекреативни простори,

трговачки центар и систем улица. Прва функција је примарна, док остале четири служе искључиво да подрже и унапреде квалитет становања. Пери је подразумевао да становници суседства одлазе на рад у неки други део града гдје је концентрисана функција којој тај рад припада. Перијево суседство на тај начин наговештава принцип функционалног зонирања градова које ће уследити у урбанистичком планирању у САД и у Европи. Као целина, суседство је засновано на структуралистичком принципу планирања према којем је осим квалитета појединачних просторно-функционалних елемената суштински важан квалитет њиховог међусобног односа и њихове улоге у функционисању града као целине.

Пери је посебну пажњу посветио планирању система улица унутар суседства и овај систем је, заправо, један од принципа просторне интеграције суседства у целину. Броди наглашава да је важно разумети овај Перијев принцип у контексту времена, када се број аутомобила у Америци значајно повећава. Улице које су до тада биле главна места социјализације и игре деце, постају опасни простори, са планерским тенденцијама њиховог проширивања. Пери сматра да ће становницима суседства оставити сигурније улице ако брзе аутопутеве који повезују суседства и места за рад постави по ободу суседства. На тај начин уједно је дефинисана врло јасна просторно-функционална граница јединице суседства. Принцип формирања границе суседства, али његовог повезивања са околним суседствима остварује се и позиционирањем трговачких садржаја поред најпрометнијих ободних саобраћајница и поред њихових раскрсница. Пери је на основу својевремено расположивих анализа о пословним локацијама дефинисао шта је од трговачких, услужних и пословних функција потребно једном суседству (Brody 2009, 56). Ови функционални садржаји распоређени су по ободу суседства, док су основна школа и други еквиваленти друштвених функција у централној зони.

Принципи просторне интеграције суседства у целину резултују унутрашњом просторно-функционалном кохерентношћу и јасно дефинисаним границама. Ови принципи штите суседство од спонтаног развоја комерцијалних садржаја, деле суседство у функционалне зоне са градацијом интензитета

употребе простора која кулиминира у његовом просторном, односно друштвеном центру. Систем улица и просторни распоред функција треба да онемогуће проток странаца кроз суседство, стварајући на тај начин интровертни друштвени простор који штити становнике од негативних утицаја метрополе и задовољава њихове основне потребе ван радног времена. Перијев просторни концепт суседства водио је ка удаљавању од урбанистичког принципа мешања функција, садржаја и употребе у планирању суседства.

Основни принцип организације Перијеве јединице суседства јесте његова усмереност на једну основну школу, од чијег капацитета зависи демографска величина суседства. Идеја потиче од претходног Перијевог ангажовања у раду Покрета за друштвени центар који је основну школу претпостављао као место друштвеног окупљања и стварања друштвених веза (Brody 2009, 33). Перијева препорука је да основна школа треба да броји од 800 до 1200 ученика, што води ка броју становника суседства од 4800 до 9000 (Perry 1998 [1929], 53). Међутим, Пери наглашава да просторна величина суседства зависи од густине насељености, јер је циљ да принципи планирања јединице суседства буду примењиви у различитим контекстима.

У јединици суседства је јавни простор као место друштвене комуникације и самоорганизовања, поистовећено са затвореним простором објеката друштвене функције, пре свега основном школом или друштвеним центром као посебним објектом. Отворени простори формулишу се као систем улица и систем паркова у функцији рекреације и одмора, нацртан у форми тачкасто и равномерно распоређених озелењених простора. Према томе, Пери је друштвени живот суседства, у смислу стварања неформалних и формалних друштвених односа, посматра као свесну и просторно-временски испланирану активност. Суседи према претходно утврђеном плану одлазе у друштвени центар, где имају прилику да се социјализују на различите начине, од неформалних разговора, дискусија о друштвеним питањима локалног и глобалног карактера, до плеса и забаве. Различитости, индивидуална самореализација, демократија унутар заједнице – идеали којима Пери тежи у опречности су са крутом просторном формом

суседства, униформношћу колективних стамбених јединица које предлаже, визуелним редом, раздвајањем функција и избегавањем странаца.

Према Бродију, планирање суседства као целине јесте и највећи допринос концепта у методологији урбанистичког планирања, јер представља инструмент прелаза са планирања помоћу парцелације (*subdivision planning*) на свеобухватно планирање (*comprehensive planning*) (Brody 2009, 90). Основни принцип у урбанистичком планирању и грађењу америчких насеља и предграђа био је заснован на концепту приватног власништва над земљиштем, које се рефлектовало у плану парцелације као основном плану насеља. Перијев концепт суседства је погодовао предузетничким компанијама и државној регулацији система хипотека и њихових вредности. Наиме, вредност хипотеке зависи од вредности куће, која опет расте са бољим квалитетом и стандардима суседства. Планирање суседства као урбанистичке целине гарантује боље квалитете становања, односно бољу цену на тржишту, и тако концепт суседства добија оперативну улогу у сарадњи приватног подузетништва и државне регулације стамбеног сектора.

Концепт је био широко употребљаван у домену грађевинског подузетништва и професионалних асоцијација из те области у САД. Ова употреба јединице суседства резултоваће и посебном линијом развоја концепта и промене његовог садржаја у даљем току двадесетог века (Brody 2009). Илустративан пример важности концепта, ширине његове употребе и уједно промене у просторној концепцији у контексту примене у грађевинском подузетништву, јесте публикација *Community Builders Handbook*. Овај приручник био једна од веома утицајних публикација у САД у домену подузетништва и грађења која је имала Перијево суседство као основни мотив. Приручник је издао Институт за урбано земљиште (*Urban Land Institute*), независна организација подузетника која је сарађивала са државним телима и приватним компанијама. Четири издања публикације, од 1947. када је изашло прво издање приручника до 1968. када је штампано последње, приказују промену концепта суседство и начина његове употребе. Промена је најизраженија у просторним димензијама које се шире са 160 Перијевих ари (4047 m²) на 460 ари (11635m²) у посљедњем издању (Brody

2009, 104). Подузетништво је концепту суседства додало и механизме одржавања након грађења који су били формализовани кроз удружења власника. Пери је овим удружењима као теми посветио читаво поглавље у својој монографији, јер их видео као облик спонтаног друштвеног удруживања у циљу реализације заједничких интереса. Међутим, чињеница је да су ова удружења била подузетнички изум помоћу којег су спровођена правила употребе и одржавања приватних и заједничких простора суседства, најприје паркова и рекреативних простора.

Шездесетих година у САД интересовање за Перијев концепт суседства скоро је потпуно нестало. С једне стране, ради се о прагматичним разлозима у развоју америчког подузетништва у области грађења. Појединачни елементи Перијевог суседства, као што је трговачки центар, прерасли су по економском значају и развоју суседство као целину и јединицу у грађењу и планирању предграђа. Трговачки центар прераста у посебну просторно-функционалну типологију чији је развој утицао значајно на конципирање периферних стамбених насеља. Резултат развоја овог концепта био је нова парадигма у урбанистичком планирању у САД коју карактерише концепт планске јединице простора (*Planning Unit Development*), односно формулација стандарда за зонско планирање (Brody 2009). Суседство расте у просторном обухвату и његова просторна организација бива све више подређена аутомобилу и усклађена са захтевима типологије трговачких центара. С друге стране, резултати масовне подузетничке изградње стамбених целина према којим су појединачна суседства временом губила на квалитету, а негативни кумулативни ефекат на урбани пејзаж растао, изазвали су оштре критике током 60-тих. У том периоду, што ће бити разматрано у наредном поглављу, у фокус научне и стручне јавности улазе принципи урбанистичког планирања и погледи на живот града супротни Перијевим.

1.1.4 CIAM и јединица суседства: ка хуманизацији урбаног простора

У првим деценијама двадесетог века када у САД Кларенс Пери формулише концепт јединице суседства у контексту брзог развоја аутомобилске културе и

експанизије периферних суседства са једнопородичним стамбеним објектима, у Европи настаје *CIAM* (*Congrès Internationaux d'Architecture Moderne*). *CIAM* је организација чије ће деловање развити и проширити идеје о архитектури и урбанизму које данас познајемо под називом Модерна архитектура. У првим годинама рада *CIAM* има исту преокупацију као и Пери, а то је унапређење квалитета становања у наслеђеним индустријализованим градовима. Од оснивања 1928. године у швајцарском граду Ласаразу (La Sarraz) *CIAM* постаје окосница развоја и ширења нових урбанистичких идеја о становању 20. века.

Након оснивачког конгреса 1928. други конгрес *CIAM*-а одржан је већ следеће године у Франкфурту. Избор града у коме се током двадесетих година одвијала интензивна активност планирања града и изградње радничких стамбених насеља дошао је по позиву једног од главних актера ових активности, њемачког архитекте Ернста Меја (Ernst May). Тема другог конгреса је минимални стамбени простор (*Die Wohnung für das Existenzminimum*), тачније, разматрани су биолошки и технички параметри за димензионисање и просторну организацију стамбеног простора који би се показао као економски приступачан за људе са минималним примањима. Међутим, у оквиру проблема минималног стамбеног простора *CIAM* ће започети дебату и о другим темама које ће бити од важности за урбанистички модел суседства колективног становања и њихову масовну послератну изградњу. Теме се односе на урбанистичку и архитектонску форму колективног становања које ће омогућити брзи развој друштвене колективне форме модерног индустријског друштва. Резултати ових разматрања биће формулисани на чувеном четвртог конгресу 1933. као принципи планирања Функционалног града.

Конгресу у Франкфурту почео је читањем текста Волтера Гропијуса (Walter Gropius), оснивача Баухаус школе у Вајмару и утицајног *CIAM* члана, под насловом „Социолошке основе минималне стамбене јединице“ (*Die soziologischen Grundlagen der Minimalwohnung*) у којем Гропијус развија аргументе о минималној стамбеној јединици као кључном елементу у напредовању друштва ка *кооперативном и комуналном закону* и удаљавању од капиталистичког индивидуализма друштва деветнаестог века (Mumford 2000, 35-39). Његови

социолошки аргументи за колективну форму становања односили су се на удаљавање породице од свог дотадашњег карактера самосталне продуктивне јединице, повећање мобилности и економска и интелектуална еманципација жене која треба да буде у партнерском односу са мушкарцем. Организовање централизованог домаћинства (*master households*) за већи број породица омогућило би савременој жени ефикасније обављање кућних послова, више слободног времена и коначно ослобођење од зависности од мушкарца. Гропијус је тему централизованог домаћинства поставио у директну везу са проблемом минималне стамбене јединице, јер горе наведене биолошке и социолошке потребе директно утичу на обликовање простора. Сваки одрасли члан домаћинства треба да има своју собу, без обзира колико је мала, што би било могуће рационализацијом других простора становања, као што су кухиње, оставе, санитарни чворови и сл. Ерик Мамфорд сматра да је Гропијус сигурно био упознат и са сличним дебатама о становању које су се одвијале у Совјетском Савезу, гдје су развијени радикалнији урбанистички и архитектонски концепти о комуналној стамбеној згради (*dom-komuna*) као простору за друштвено супериорнији начин живота.¹¹

Слика 1.3 (стр. 261)

У односу на дебате о колективном становању у Њемачкој и Совјетском Савезу Гропијус покреће нову тему у њеном контексту, тему о висини стамбеног објекта. Наиме, Гропијус сматра да су високи (*hi-rise*) стамбени објекти преко пет етажа, што се сматрало средњом висином, много примеренији колективном становању и коначно централизованим домаћинствима, као крајњем исходу процеса колективизације становања. Гропијус препознаје „биолошки важне предности више сунца и светлости, већих дистанци између објеката и могућности успостављања издужених повезаних паркова и игралишта између блокова. Према томе је неопходно технички развити високе стамбене објекте и уградити њихов дизај у идеје о централизованом домаћинству (цитирано у Mumford 2000, 38).” У аргументацији за високе стамбене објекте, коју ће Гропијус и Лекорбизје (Le Corbusier) заступати и на наредним конгресима као бољој просторној форми

¹¹ Погледати више о теми у „Нови социјални кондензатори: 1925-1932“ у Кор 2000 [1970]. Такође, погледати у Mumford 2000, стр 38.

колективног живота, можемо препознати обриси основних начела планирања градова која ће бити дефинисана у наредним годинама рада *CIAM*-а.

Слика 1.4 (стр. 262)

Развој дискурса о колективном становању настављен је на трећем конгресу у Бриселу 1930. године. Представник чешке групе у *CIAM*-у Карел Тајге (Karel Teige), направио је преглед најзначајних тема овог конгреса у свом извјештају (*Die Wohnungsfrage der Schichten des Existenzminimums*) који је објављен у публикацији конференције *Rationelle Bauweisen* (Mumford 2000, 53). Тајге наглашава озбиљност и глобалну природу „капиталистичког“ стамбеног проблема, јер за сиромашне проблем становања није у понуди, већ у економској приступачности. Приватно подузетништво не може решити овај проблем, и неопходно је дефинисати нову форму колективног становања за радничку класу. „Уместо организовања индивидуалних домаћинстава у малим размерама, имамо централизоване функције и превођење изолованих јединица домаћинства у модернизовану механизовану кооперацију (цитирано у Mumford 2000, 53).”

Сходно разматрањима на конгресу, Тајге закључује у извјештају да масовна потреба за стамбеним простором може бити решена само урбанистичким планирањем великих размера и да стамбени проблем треба посматрати прије свега као проблем урбанистичког планирања. Последњи закључак подразумева и потпуно уклањање постојећих стамбених објеката у којима живи сиромашна популација градова, који никаквим интервенцијама немогу постићи ни минималне захтеве здравог живота, и њихову замену за нови урбанистички образац. Да урбана реконструкција није опција за *CIAM* показала је изложба 56 урбанистичких пројеката, индиферентних према локалном културном контексту и архитектонским конвенцијама, која је отворена у току конгреса. Ерик Мамфорд у свом истраживању закључује да предавања на трећем конгресу, као и коментари о презентованим урбанистичким плановима и пројектима, носе врло јасан став *CIAM*-а по питању урбанизма 1930-те године:

Све форме традиционалног урбанизма су посматране кроз призму регулације, што је учинило да изгледају мрачне, нехигијенске и хаотичне, у нескладу са „модерним потребама“. Привидно фокусиран на проблеме становања, дискурс се

више бавио промовисањем замене постојећих урбаних образаца у корист широко отворених простора са високим зградама у зеленилу, према начелима које су поставили Гропијус и Лекорбизје и које су прихватили Нојтра, Буржуа и други чланови CIAM-а (Mumford 2000, 58).

У току тридесетих година многи значајнији чланови CIAM-а одлазе у САД услед политичке ситуације у Европи. Међу првим покушајима CIAM-а да се доктрина функционалног града прикаже америчкој стручној јавности била је публикација шпанског архитекте Хозе Луи Серта (José Luis Sert), коју потисује и CIAM, под насловом *Can Our Cities Survive? An ABC of Urban Problems, Their Analyses, Their Solutions Based on the Proposals Formulated by CIAM*. Конципирана према материјалу који је произашао из чувеног четвртог CIAM конгреса 1933. године, књига је објављена у току ратне 1942. године, када се контекст, у којем је CIAM видео потенцијалну примену својих постулата, у потпуности мења (Mumford 2000, 131).

Хозе Луи Серт се 1940. обратио Луису Мамфорду да напише увод за ову публикацију. Мамфорд је одговорио писмом са сљедећим пасусом: „[П]ронашао сам озбиљну грешку у генералној поставци коју је припремио С.И.А.М., а која самим тим чини и главне линије колективног истраживања и саме књиге. Чини ми се да четири функције града не покривају адекватно домен планирања града: становање, рад, рекреација и саобраћај јесу важни. Али шта је са политичким, образовним и културним функцијама града: шта је са улогом диспозиције и плана објеката са овим функцијама у еволуцији обликовања целог града. Слободно време која нам омогућава машина не ослобађа човека само да се бави спортом и викенд екскурзијама: ослобађа га, такође, да потпуније учествује у политичким и културним активностима, омогући да се ове активности адекватно планирају и буду повезане са осталим деловима његовог живота. Органи политичког и културног удруживања су, са моје тачке гледишта, истакнута обележја града: без њих постоји само урбана маса...Сматрам њихово превиђање главном омашком рутинског урбанистичког планирања; и њихово одсуство из С.И.А.М.-овог програма скоро незамисливим. Уколико се одређена пажња не посвети овом пољу, барем у будућим истраживањима, проналазим да ми је веома тешко да напишем увод који предлагете (цитирано у Mumford 2000, 133).“ Мамфордова критика је

једна од најранијих критика функционалног града које ће појавити већ почетком следеће деценије, са првим изградњама и усељењима стамбеног простора послератних колективних суседства.

Слика 1.5 (стр. 262)

Десет година касније *CIAM* је објавио публикацију под називом *The Heart of the City: Towards the Humanization of Urban Life* као резултат разматрања и излагања на осмом конгресу *CIAM*-а одржаном 1951. године у Ходесдону (Hoddesdon) у Енглеској, под истим називом – *Срце града* (Турхитт et al. 1952). Према тези Констанце Дормхарт (Constanze Sylva Dormhardt) која се бавила систематичним истраживањем утицаја америчког урбанистичког дискурса на *CIAM*, овај период од десет година је врло значајан (Dormhardt 2011). Основна теза у истраживању Дормхарт јесте да су размене идеја између европских чланова *CIAM*-а са америчким колегама, као и њихово лично искуство америчких градова и предграђа, имали веома значајан утицај на урбанистичке идеје и концепте у раду послератног *CIAM*-а. Тачније, резултат ових прекоатлантских веза биће својеврсно преиспитивање концепта функционалног града, у духу горе неведене Мамфордове критике. Два концепта из америчког урбанистичког дискурса имала су кључну улогу у формирању *CIAM*-ових послератних разматрања – метод свеобухватног генералног планирања (*comprehensive planning*) и концепт суседства.

Енглеска група *CIAM*-а под називом *MARS (Modern Architectural Research Group)* је била носилац припреме за шести и осми *CIAM* конгрес, и имала је значајну улогу у креирању послератних активности и идеја¹². Већ на првом послератном, односно шестом конгресу 1947. у Бриџвотеру (Bridgwater) у Енглеској, покренут је дискурс „планирања за заједницу“ који ће усмерити даљи рад *CIAM*-а (Mumford 2000, 177). Серт на овом конгресу говори у корист децентрализације града помоћу *јединица суседства* које ће бити распоређене унутар структуре отворених и озелењених простора. Такође, Серт је сматрао да је изградња друштвених центара поред школа примарнији задатак од саме изградње стамбених објеката. Након одржаног седмог *CIAM* конгреса 1949. у Бергаму (Bergamo) у Италији група *MARS* у свом приједлогу за садржај осмог конгреса

¹² Погледати детаљније о групи *MARS* код Ерика Мамфорда (Mumford 2000, 170).

пише: „*CIAM 7* у својој анализи живота заједнице издваја четири функције: а) становање, в) рад, г) културу духа и тела, д) комуникације. Али постоји још једна функција живота заједнице која издваја заједницу од пуког груписања појединаца и породица...Сигурно постоји неко физичко окружење које изражава колективне емоције, срце организма (цитирано у Dormhardt 2011, 137).“

Физички оквир за израз друштвене колективности Тајвит, Серт и други учесници осмог конгреса проналазе у кохезивној урбаној структури чији су основни елементи јединице суседства са системом просторно и садржајно повезаних центара (Tugwhitt et al. 1952). Јавни урбани простор је на овај начин подељен у центре са успостављеном хијерахијом у њиховом односу, који су затим повезани у целину структуром *урбаног пејзажа*. Метод чијом се применом тежи постизању ове целовите урбане структуре је оперативно посматрање града у различитим просторно-друштвеним нивоима. Тежишни појам преко којег релација треба да се успостави је центар града, као место друштвених и културних функција и њиховог искуства у свакодневном животу, на које је опомињао Мамфорд 1940. године. У публикацији *The Heart of the City*, производу трећег послератног *CIAM* конгреса, град се посматра као интегрални ентитет у којем је важан однос индивидуалног и колективног, центра и периферије, града и региона. Дакле, реструктурирање града на свим просторним нивоима је нови задатак архитектонске и урбанистичке праксе. Супротно раздавајњу функционалних зона града, циљ је њихово повезивање у целовит и континуалан урбани простор који је, такође, у јасној просторној и функционалној релацији са својим природним/руралним контекстом – „*a civic landscape*“ (цитирано у Dormhardt 2011, 133).

Жаклин Тајвит (Jaqueline Tugwhitt), чланица групе *MARS* и први аутор публикације *The Heart of the City*, имала је значајну улогу као посредник у европско-америчким комуникацијама. Тајвит и Серт су се посебно бавили теоријским аргументовањем посматрања града у различитим просторним размерама и њиховој релацији са друштвеним животом. Тајвит ће у серији предавања одржаних 1951. на Универзитету у Торонту употребити Перијеву

јединицу суседства као инструмент у планирању града као интегралног ентитета и дефинисаће класификацију суседстава сходно демографској величини за коју су својствене одређене врсте друштвене интеракције (Dormhardt 2011, 144). Друштвени односи засновани на контакту лицем у лице ће се највероватније дешавати у *стамбеним јединицама* од 500 до 1500 становника. *Урбане јединице* од 15000 до 70000 становника погодују друштвеним односима у којима породица има значајну улогу. Коначно, *урбане констелације* као највећи просторни ниво броје између 250000 и 2 милиона становника. Тајвит је касније кориговала своју класификацију и добила четири просторна нивоа: групација стамбених објеката (*housing unit*) са 500 становника, стамбена јединица од 15000 становника, урбана јединица од 50000 становника и град од 250000 становника. Просторно-друштвени нивои заједно формирају урбану констелацију. Дормахрт анализом пројеката представљених у току осмог конгреса, врло различитих по природи, долази до закључка да сви пројекти прихватају ову теорију коју Тајвит развија и скоро сви имају двије карактеристике – сви користе јединицу суседства као основни елемент грађења урбане структуре плана и сви имају зелену структуру која повезује њихове друштвене центре у целину. Идеолошки и практични одједи теоријске поставке града као констелације суседстава и мреже центара у планирању простора којим се бави ова дисертација, биће разматрани у трећем поглављу.

Ерик Мамфорд аргументовано закључује да је осми *CIAM* конгрес најзначајнији послератни конгрес, јер представља најранију стручну дебату о проблему јавног урбаног простора у модерној архитектури у промењеним послератним околностима (Mumford 2000, 215). Мамфорд *CIAM* 8 види као прву референтну тачку за нове обрасце јавног урбаног простора који ће се појавити већ у току педестих у контексту убрзане децентрализације градова и дискурса о трговачким центрима, обнови урбаних језгара и тематских паркова. Истовремено, овај конгрес показује послератне *CIAM* напоре да пронађе нову социо-политичку основу за „архитектуру друштвене колективности“ у духу ширег послератног друштвено-политичког контекста и замени претходну произашлу из социјализма. „...: Комбинујући фокус италијанске и пољске групе на историјске

центре градова са Лекорбизјеовом, Сертовом и Вајнеровом фасцинацијом обликовањем нових монументалних центара, *CIAM* 8 је предложио основе за модерну архитектуру која се помера од дизајна социјалног становања, и гледа истовремено назад у класичну традицију и напред сходно интересовању задњих генерација у реконституисање урбанитета у градовима друге половине двадесетог века (Mumford 2000, 215).“

Након осмог конгреса *CIAM* је имао амбицију формулисања повеље о становању (*Charter of Habitat*) која би се заснивала на ревизији принципа Атинске повеље, сходно послератним околностима и новом урбанистичком дискурсу развијаном на претходним конгресима. Међутим, нова повеља неће бити формулисана, и истовремено ће доћи до доминације идеја нове генерације архитеката које ће у историји *CIAM*-а бити поистовећене са именима Алисон и Питера Смитсон (Alison and Peter Smithson) и Тима 10. Концепт „Хумане размере у планирању“¹³ који се појављује у послератном раду *CIAM*-а и добија врло конкретне теоријске обресе на осмом конгресу, прелази на нови ниво након 1951. године. *CIAM* дебате у наредној деценији представљају рану варијанту урбанистичког дискурса заснованог на перспективи корисника, тачније његовог доживљаја урбаног простора.

На деветом конгресу 1953. у Ајинпрованси (Aix-en-Provence) у Француској Алисон и Питер Смитсон приказали су познати рад „Урбана реидентификација“ (*Urban Reidentification*) у формату договореном за *CIAM* конгрес. Садржај рада је претходно развијен у конкурсном пројекту за *London Golden Lane 1952.*, у сарадњи са члановима уметничке групе *Independent Group* и низу есеја у којима ће се пројекат накнадно разматрати (Mumford 2000, 232). За разлику од других пројеката презентованих на конгресу у форми конвенционалног урбанистичко-архитектонског приказа, рад Алисон и Питера Смитсон садржао је фотографије Најцела Хендерсона (Nigel Henderson)¹⁴ које приказују групу дјеце која се игра на улици, као и фигуру човјека у 'живим' бојама. Уз рад је приложен текст у којем су

¹³ Назлов есеја који је 1944. написао Хозе Луи Серт у којем предлаже систем друштвених центара повезаних пјешачким комуникацијама, као дио методологије репланирања градова (Mumford 2000, 203).

¹⁴ Уметник и фотограф Најцел Хендерсон је био члан уметничке групе *Independent Group*.

наглашене теме идентитета, асоцијација и заједнице, и проблемски оквир повезаности људи и простора који ће усмерити даљи рад конгреса, све до краја његовог дјеловања:

Матрица се бави проблемом идентитета. Предлаже да се заједница треба градити из хијерахије асоцијативних елемената и покушава да истакне различите нивое асоцијација (КУЋА, УЛИЦА, ДИСТРИКТ, ГРАД). Важно је да се разуме да су употребљени појмови, улица, дистрикт, итд., узети не као реалност, већ као идеја и да је наш задатак да пронађемо нове еквиваленте за ове форме асоцијација у нашем новом, не-демонстративном друштву. Проблем реидентификације човека са његовим окружењем (*contenu et contenant*) не може бити превазиђен употребом хијерахијских форми групација кућа, улица, тргова, зеленила итд., јер друштвена реалност коју они представљају више не постоји. У комплексности асоцијација које чине заједницу, друштвена кохезија може бити постигнута само ако постоји лакоћа кретања и то нас суочава са секундарним законом да висина (густина) треба да се повећа са повећањем популације и обрнуто... Овај концепт [*“streets-in-the-air”*] је у директној супротности са арбитрарном изолацијом такозваних заједница *“Unité”* и *“суседства”*. Мишљења само да хијерархија људских асоцијација треба да замени функционалну хијерахију „Атинске повеље“ (цитирано у Mumford 2000, 235).

Слика 1.6 (стр. 263)

Смитсони заговарају реконфигурацију града која ће задржати виталност свакодневног живота улице. Структурирање града¹⁵ које ће омогућити мешање различитих садржаја својствено животу једне улице и које ће произвести простор са којим се становници могу емотивно повезати. Осећај повезаности са различитим нивоима просторних образаца омогућава стварање и развијање идентитета заједнице. *“Streets-in-the-air”* концепт и његова архитектонска артикулација, својеврсна интерпретација Лекорбизјеових *Unité*, може се дискутовати са аспекта постизања горе наведених тежњи. Међутим, покретање теме о идентиту простора и људи који произилазе из њихове међусобне повезаности представља отварање новог поглавља у урбанизму 20. века. Нажалост, *СИАМ* послератна дебата, аутокритика и потрага за новим урбанистичким принципима остала је позната искључиво кругу тадашње архитектонске професије, а данас уском професионалном и академском кругу, што је допринело стварању хомогене слике о овом покрету који прије свега репрезентује концепт функционалног града.

Слика 1.7(стр. 263)

¹⁵ Погледати књигу *Urban structuring: studies of Alison & Peter Smithson* (Smithson 1967).

1.2 КРИТИЧКИ ДИСКУРС УРБАНОГ ЈАВНОГ ПРОСТОРА: ПРЕИСПИТИВАЊЕ ПРОСТОРНЕ И СОЦИОЛОШКЕ ОСНОВЕ СУСЕДСТВА

1.2.1 Проблем урбанитета и критика архитектонског детерминизма

Већ након прве фазе масовне изградње суседстава колективног становања након Другог светског рата, показали су се проблеми у искуству становања у њима¹⁶. Расположиви статистички подаци из шездесетих година у Енглеској, Холандији, Данској и Шведској показују изражене преференције становника ка једнопородичним стамбеним објектима, у односу на колективна суседства (Turkington et al. 2004, 10). Институт за урбану социологију у Паризу (*Institut de sociologie urbaine*) и њихова истраживања о праксама становања која су спроведена у току шездесетих и почетком седамдесетих година су показала да је 82% француског становништа прижељкивало живот у једнопородичном стамбеном објекту – павиљону (Stanek 2011, 81-83). Разлози за исказану наклоњеност животу у породичном објекту су сигурно комплексни и имају искуствену и идеолошку природу. Незадовољство животом у високим колективним стамбеним објектима су најчешће исказивале породице са децом. Један од првих очигледних проблема живота у колективним суседствима је био проблем управљања и одржавања заједничких простора, гдје се појављују први знаци вандализма и проблем сигурности. Проблеми искуства становања у колективним суседствима постаће део шире критике искуства живота у градовима послератног контекста. Изгледало је да практична примена јединице суседства није успела у генерисању заједница и да је супротно томе допринела друштвеној фрагментацији на нивоу града.

Последице брзе трансформације градова након Другог светског рата и деградација урбаног пејзажа који су генерације до тада поистовећивале са њиховим доживљајем друштвеног живота, заједнице и урбанитета као „афирмативног искуства многобројних форми друштвености и креативности“, изазвала је у току шездесетих многобројне интелектуалне критичке реакције (Nadal

¹⁶ Погледати у Уводним разматрањима дисертације под III. Проблем истраживања и полазне претпоставке: урбанитет наслеђених суседстава.

2000, 5). Негативни аспекти изградње великих инфраструктурних система саобраћаја, масовних миграција становништва у градове и миграција из центра ка периферији, децентрализације економских активности коју прати и друштвена дестабилизација центара, пројеката обнове урбаних суседстава и некритичка технократска примена принципа планирања и обликовања колективних суседстава, полако су спознани у току педесетих година. Као део ширих интелектуалних преиспитивања морфолошког, друштвено-политичког и културног развоја градова у току друге половине 20. века појавиће се концепт *урбаног јавног простора* (Nadal 2000, 30). Нови термин означавао је посебно стање урбаног простора, тачније одређене позитивне друштвено-просторне квалитете у свакодневном животу које су претходно садржали велики, густе и хетерогени градови, а које су у протеклим деценијама изгубљене.

Истовремено, у области архитектуре и урбанизма појам јавног простора повезан је са новим приступима који се заснивају на експлицитним против-*CIAM* критикама у којима је *CIAM* рационалистичка доктрина и пракса била 'окривљена' за обликовање свих изграђених стандардизованих колективних стамбених насеља након Другог светског рата широм света, а која нису поседовала познати урбанистички образац улице-коридора. Нови приступи заснивали су се на трагању за терминима који су изражавали другачију природу и улогу градова и тежили су афирмисању архитектуре и урбанизма који су 'осетљиви' на потребе будућих корисника урбаног простора. Према Мамфорду „[б]рзи развој различитих дискурса у шездесетим годинама је створио парадоксалну ситуацију према којој је унутар најпроминентнијих директних наслеђа *CIAM*-а, *CIAM* заједнички негативни симбол промашаја модерне архитектуре (Mumford 2000, 268)“. Мамфорд при томе мисли на прогресистичке идеје које су настале у току последњих неколико *CIAM* конференција и кроз рад Тима 10, а које су, заправо, директно утицале на генерисање нових идеја и парадигми у току и након шездесетих година¹⁷. Широко прихватање овог поједностављеног схватања *CIAM*-а је прикрило значајан и континуалан утицај идеја и приступа у урбанизму и

¹⁷ Погледати у поглављу 1.1.4.

архитектуре које је развио *CIAM* и његови чланови након престанка рада *CIAM*-а (Mumford 2000, Dormhardt 2011).

Један од најутицајнијих текстова урбанистичко-архитектонског дискурса који доводи у директну релацију просторне карактеристике суседстава и одсуство социолошке и економске виталности је књига Џејн Џејкобс (Jane Jacobs) *The Death and Life of Great American Cities* из 1961. године. Ова књига ће постати уједно и основна референтна тачка у критиковању модернистичког и технократског планирања и обнове градова и суседстава. Џејкобс негативну критику директно усмерава на професију урбанистичког планирања и дизајна, пре свега на урбанистички концепт функционалног града и историјских корена овог концепта у радовима енглеских и америчких планера и мислиоца урбаног простора. Градска и државна администрација су, такође, прозвани на одговорност, али је јасно представљено да најтежу кривицу за лош квалитет живота у америчким градовима и послератним суседствима носе планери и архитекти. Просторне карактеристике послератних суседстава имале су грешку, а грешка је имала своје ефекте у различитим доменима живота у суседству. Ова теза је касније у области социологије и психологије окружења названа *архитектонски детерминизам*.

Џејкобс пред урбанисте, архитекте и људе који се баве управљањем градова поставља проблем начина на који се приступа планирању и организовању градског простора и његове *комплексности*. Књиза се базира на анализи ефеката урбанистичког планирања суседстава у њиховом свакодневном животу и употреби јавног простора. Џејн Џејкобс својим радом афирмише начин посматрања, анализе и обликовања урбаног простора који је укорењен у практично искуство и доживљај урбаног простора из перспективе корисника. „Начин да се досегне шта се дешава у привидно мистериозном и несхватљивом понашању градова је, по мом мишљењу, пажљиво посматрање, са што мање планираних очекивања, најобичнијих сцена и догађаја, и покушај да се схвати шта они значе и да ли садрже трагове заједничких принципа (Jacobs 1992 [1961], 13).“ Тема *свакодневног живота* града, или “реалности” живота у граду, постављена је насупрот

професионалној идеологији која се бави појавношћу града, која смисао проналази унутар саме себе и која тежи ка визуелном реду у простору.

Ослањајући се на рад Џејн Џејкобс, социолог и културни критичар Ричард Сенет, такође, дефинише проблем назадовања у планирању и пројектовању суседстава и градова у току 20. века као прекомерену одређеност, како визуелних елемената града тако и његових функција.

У цјелини гледано, урбанисти су антиципирани 'залуђеност надзором' *New Laboura* за добрих пола стољећа – у стези ригидних слика и јасних разграничења, урбана имагинација изгубила је своју виталност. Оно што посебно недостаје у модерном урбанизму јест осјећај за вријеме – не вријеме које гледа носталгично унатраг, већ вријеме које гледа унапријед, град појмљен као процес, његове слике како се мијењају кроз употребу, слика урбане имагинације образоване антиципацијом пријатељски отворене изненађењима (Sennett 2008, 105).

На генералнијем нивоу анализе, интелектуални домен у којем лежи проблем прекомерене одређености Анри Лефевр је назвао *оперативни рационализам* (Lefebvre 2003, 82-83). Проблематични приступ у урбанизму у којем је аналитички 'резон' доведен до своје екстремне крајности заснован је на детаљној анализи појединачних елемената – производних процеса, друштвене и економске организације, структуре и функције. Планери рационалисти виде град, његов центар и предграђе као контрадикцију и неред, не препознајући такво стање као услов савремене и сопствене егзистенције. Кључне речи које одређује њихово даље деловање, у циљу увођење реда, норме и нормалности у хаотичну реалност, јесу кохерентност и довршеност.

Основна теза критике коју формулишу Џејкобс, Лефевр и касније Сенет, је теза о урбанистичким принципима који дају примат статичној просторној форми над друштвеним процесима. Заправо, полазећи од Перијевог концепта суседства, па до планирања послератних суседстава у Европи, просторни ред урбанистичких и архитектонских елемената који заједно дефинишу јединицу суседства је био схваћен као инструмент успостављања жељеног друштвеног реда, организације и односа. Релација између просторне форме и друштвених односа је схваћена као веома упрошћена, једносмерна и неосетљива на време. Социолог Дејвид Харви (David Harvey) ову тезу сматра још увијек примењивом на одређене савремене

архитектонске и урбанистичке праксе и идеологије: „Циљ је да се уништи могућност историје и осигура друштвена стабилност стављањем свих процеса у просторни оквир. *Нови урбанизам (The New Urbanism)* мења просторни оквир, али остаје претпоставка о друштвеном реду као механизму контроле над историјом и процесом (Harvey 2005, 23).”

Универзални урбанистички принципи примењени у изградњи колективних суседстава широм света сучени су са различитим друштвено-политичким и културолошким контекстима. Исти просторни образац, према Флориану Урбану (Florian Urban), имао је различите успехе у различитим срединама, сходно различитим комплексним односима између урбанизма и друштвене средине, односно сходно различитим перцепцијама архитеката, политичара и становника (Urban 2011). Поређење сличних урбанистичких концепата примењених у различитим крајевима света, градовима Чикагу, Паризу, Берлину, Бомбају, Москви и Шангају, према мишљењу аутору доказују да урбани дизајн није једини фактор исхода у квалитету живота суседства, већ да се ради о сложеној комбинацији просторне форме, друштвене структуре, локације суседства, механизма одржавања и читавог низа других фактора. С друге стране, Ен Пауер (Ann Power) у чувеној књизи *Estates on the Edge: Social Consequences of Mass Housing in Northern Europe*, упркос различитим друштвено-политичким контекстима суседстава, препознаје исте проблеме у социјалном домену заједница у виду изражене склоности ка сиромаштву и сегрегацији (Power 1998). Међутим, оба аутора, иако се не слажу око универзалности неуспеха колективних суседстава, слажу се око тезе да исход у квалитету становања зависи од повезаности различитих фактора, а не само искључиво просторних.

Према свему наведеном, урбанитет колективних суседстава није искључиво просторни феномен. Физички простор је само један од елемената урбанитета који у међусобној интеракцији кроз време могу произвести квалитет живота у одређеном окружењу које називамо урбанитет. Просторним трансформацијама колективних суседстава треба приступити са сазнањем о социо-просторној релацији на којој се заснива колективни живот. Како је проблем

релације препознат у одређеним теоријама? Јавни простори суседства и њихова употреба у свакодневном животу представљају веома важне компоненте ове релације.

1.2.2 Промисљања социолошке основе суседства: заједница и култура различитости

Социолошки концепт *заједнице*, као једне од примарних форми људске друштвености, имао је значајну улогу у конципирању јединице суседства у првој половини века. У послератној обнови градова у различито орјентисаним друштвеним уређењима Источне и Западне Европе, заједница је била схваћена као синоним друштвене кохерентности, стабилности и просперитета. Само у Француској, политички и социолошки дискурс стамбене проблематике, једнопородичну кућу поставља као анти-модерну, а индивидуализам људи који желе да станују у овим кућама као супротност визији модерног француског друштва које утеловљује колективно становање и карактерише заједништво, класна једнакост, друштвена мобилност и еманципација жене (Stanek 2011, 82).

Идеја о заједници и даље представља важан део јавних дебата и представља симбол пожељне форме друштвених односа. Међутим, као што опомиње Ирис Марион Јанг (Iris Marion Young), теоретичарка савремених политичких концепата, веома често се идеал заједнице користи без јасног објашњења концепта, већ као средство изазивања позитивних осећања о конципираном уређењу друштвених односа (Young 1986, 1). Универзална дефиниција друштвених односа у форми заједнице не постоји, већ постоје многобројне појединачне интелектуалне артикулације концепта које се међусобно преклапају, додирују или чак стоје као супротности. Тако је заједница у радикалној друштвеној теорији алтернатива патријархалном друштву капитализма у којем су индивида и породица основни механизми потрошње и експлоатације.

Од прве појаве концепта у области социологије, заједница је дефинисана помоћу модела супротних категорија, који ће поново бити разматран у

интелектуалним дискусијама друге половине века, у контексту друштвених и културних промена од шездесетих година. Реч је о супротстављености две теорије - о друштвености у форми *заједнице* и урбане друштвености која произилази из *различитости*. Ова дихотомија има корене у већ поменутој теорији немачког социолога Фердинанда Тјуниса из 1887. која дефинише две основне врсте друштвеног груписања: *Gemeinschaft* и *Gesellschaft*. С обзиром на просторну блискост становника суседства која безусловно утиче на друштвене односе, и с обзиром на шири контекст социо-културних промена друге половине века, постављено је још увијек актуелно питање о социолошкој основи ове „заједнице места“ (Brint 2001, 9): да ли је суседство заједница у којој су важни непосредни, лични односи њених чланова и локални идентитет или је суседство другачији облик друштвености, својствен контексту хетерогеног 'умреженог' друштва? Одмах можемо поставити и питање које је примарна за ово истраживање: на који начин простор утиче на генерисање друштвеног модалитета суседства и квалитет друштвених односа?

Урбана друштвеност у форми заједнице, заснована на личнијим односима и узајамној упућености чланова једних на друге, је супротна социолошким и културолошким теоријама урбане друштвености кроз хетерогеност, различитост и анонимност, карактеристичне за *Gesellschaft*. Веома често, ово друго виђење друштвене коегзистенције и односа у урбаним срединама се гради на критичком валоризовању значења, импликација и ефеката идеологије заједнице и освјетљавању њене „мрачне стране“. Ричард Сенет у идеализовању *Gemeinschaft* заједнице као друштвене групе 'топлих' односа и прекорном одбацивању *Gesellschaft* друштва отуђених појединаца види незрео и веома опасан мит о друштвеној целовитости и постојању интегралног идентитета. Према њему, мит о заједници садржи тоталитарне елементе и његово идеалистично величање у крајњим границама води ка расизму, шовинизму или различитим облицима религиозне и политичке застрањености (Sennett 1992 [1970], 2003[1977]).

Слично, кроз неомарксистички фокус, Дејвид Харви у „духу заједнице“ види рани облик друштвене контроле, гдје је заједница антитеза друштвеног

нереда, класне борбе и револуционарних аспирација. Добро засноване заједнице често своју унутрашњу повезаност дефинишу у односу на *друге*, ван заједнице, и њихово дистанцирање и искључивање. Заједница је у том контексту више спутавајући фактор у развоју друштвене организације, јер је по природи односа међу члановима, односно према онима који то нису, опресивна према људском духу и спонтаним видовима социо-политичке организације (Harvey 2005, 24). У истом тону Ирис Мерион Јанг пише:

Идеал заједнице изражава жељу за друштвеном целином, симетријом, сигурношћу и чврстим идентитетом који се објективизира да би био једнозначно схваћен од свих. Ово је разумљив сан, али ипак то је само сан, ...и то сан са озбиљним политичким последицама...Најозбиљније политичке последице жеље за заједницом, или саприсуства и заједничке идентификације са другима, је да функционише на принципу искључивања или опресије над другима који су доживљени другачије. Посвећеност идеалу заједнице тежи прихватању и наметању хомогености (Young 1990, 232-234).

Стивен Бринт порекло стигматизације заједнице проналази у традицији социолошких истраживања заједнице још од Тјунисове дефиниције (Brint 2001, 5-8). Социолошка истраживања двадесетог века произвела су значајан број приказа свакодневног ритма живота у селима, малим градовима и предграђима, форми колективног живота, учешћа у заједничким активностима и ритуалима, генерисање заједничких симбола, што је у целини водило ка дефинисању локалног идентитета групе која дели место становања. Међутим, Бринт закључује да многобројна социолошка истраживања заједнице нису успела у формулисању генерализације о друштвеној организацији коју су проучавале. Истраживања су остала на искључиво описном нивоу који је тежио да подржи и у много већем нивоу демантује слику о топлим и солидарним односима.

Као супротност друштвеним односима суседа у којима доминира осећај интимнијег припадања и повезаности, истраживачи и теоретичари социјалног и културног домена хетерогеног урбаног друштва проналазе анонимне и дистанциране односе као базу урбане друштвености. Ове теорије заснивају се на чињеници и искуству социјалне и културне *различитости* становника савремених великих градова – различитости у класи, полу, годинама, раси и животним

стиловима. У овом контексту јавни простори града препознати су као места коегзистенције и мешања индивидуалних различитости, „култура града“ како их дефинише Сенет, која на тај начин отварају перспективу на различите могућности личне реинвенције (Sennett 1991[1970], 2003[1977], 1991). Проблем урбанитета, тачније, губитак урбанитета према Сенетовој аргументацији почиње у западним цивилизација од периода просветитељства и значи губљење значаја и улоге градског живота за конституисање субјективног и културног живота појединаца (Aalbers 2002, 12). То значи да интеракција људи лицем у лице, посебно са странцима, има све мање важности за људе и њихов живот у граду. За Сенета, једна од суштинских политичких, социолошких и психолошких вриједности града јесте *колективни пројекат суживота са странцима*, односно изван заједнице.

Сенет гради теорију „колективног пројекта“ промишљањем теорије урбанитета коју је поставила Џејн Џејкобс. У њеној књизи је формулисан принцип *урбане разноврсности (diversity)*, засноване на различитим употребама простора које се међусобно допуњују и подржавају у социолошком и економском домену, дакле схваћених кроз релације и процесе – „деталне и густо-ткане различитости употреба...“ (Jacobs 1992 [1961], 14). Џејкобс пише о урбанитету, тачније спречи урбане друштвености и урбаног простора, као *разноврсности* која подразумева различите појаве у граду, спој и комбинацију употреба градских унутрашњих и отворених простора, разноликост форме, изгледа и старости објеката. Џејкобс под разноврсношћу мисли и на сусрете и интеракцију различитих људи, али пре свега на две групе, оних који станују и странаца. У истом контексту Џејкобс помиње и урбане јавне просторе као места где се урбанитет генерише, што је према Надалу једно од првих помињања термина јавни простор у историји овог дискурса (Nadal 2000).

Розалин Дојче (Rosalyn Deutsche), историчар и критичар уметности, аутор књиге *Evictions. Art and Spatial Politics*, јавни простор види као директан продужетак демократске културе (Deutsche 1998). Полазећи од политичких мислилаца француске школе, као што су Клод Лефорт (Claude Lefort) и Ернесто Леклау (Ernesto Laclau), Дојче прихвата да су демократија и њена последица –

јавни простор, настали када је идеја о друштву као целовитом ентитету напуштена. Шта то значи? Са демократском револуцијом моћ државе није више повезивана са спољном (трансцедентном) силом (као што је Бог, Разум, Правда) већ је пренесена у друштво. Моћ долази од народа и не припада никоме. Али, истовремено са губитком ове спољне референце која је давала легитимитет моћи, нестаје и безусловно порекло друштва као органске целине. Према Лефорту којег Дојче образлаже, изум демократије је створио и јавни простор: друштвени простор у којем се у недостатку заједничке базе преиспитују значење и јединство друштва. У јавном простору је легитимна дебата о томе шта јесте и шта није легитимно у друштву (Deutsche 1998, 273).

Насупрот заједници, коју као и Сенет види као потенцијално опресивну и хомогену, Ирис Мерион Јанг поставља теорију *политике различитости (politics of difference)*. Урбане јавне просторе види као места практичне и искуствене стране друштвених односа базираних на различитости, као наговештај заједничког света у којем се поштују различитости, а који још увек не постоји у савременом контексту. Дакле, у јавном простору је могућа интеркација која не подразумева нормативност заједнице која је у функцији групне асимилације. „Модел неопресивног града нуди разумевање друштвених односа без доминације у којим људи живе заједно и са странцима са којима нису у заједници (Deutsche 1998, 303).” У јавном простору потпуни странци су у непосредном физичком контакту, али уз могућност да остану странци једни другима уз свесност о потенцијалној међусобној повезаности. Тако је унутар социолошких теорија о одбацивању нормативних друштвених односа заједнице и прихватању друштвене и културне различитости као основе за напредак друштвених односа, јавни простор постао важно место генерисања модалитета урбане друштвености.

Без обзира на скептичност и одбацивање концепта заједнице као нормативног облика друштвености од стране „либералних мислилаца“, социолог Стивен Бринт опомиње на чињеницу да заједништво као врста друштвених односа и даље постоји у савременом свету (Brint 2001, 8). Исти закључак имају и други социолози и истраживачи заједница, почевши од истраживања социолога

Херберта Ганса (Herbert Gans) још шездесетих у суседствима великих америчких градова (Gans 1982, Banarjee and Baer 1984, Forrest and Kearns 2001). Заједништво се испољава у суседствима, разним врстама спортских и културних клубова, у групама деце која се често играју заједно, у групама људи који се редовно састају, активним члановима верских институција до љубитеља телевизијских емисија и филозофских покрета. Овај социолог сматра да тренутна тенденција у социолошким истраживањима да се фокусира на искључиво краткотрајне интеракције својствене *друштвеним мрежама* ризикују неразумевање и потпуно потискивање из видног поља друштвених односа заједништва који и даље постоје. На тај начин социолошка истраживања доприносе елиминисању контраста и изазова који концепт заједнице поставља пред свет у којем доминирају крајње непостојани друштвени односи, понашање у циљу искључиво личног интереса и рационалистички званични ауторитети (Brint 2001, 8).

У критици досадашњих социолошких студија заједнице и реконструкцији концепта Бринт оставља веома значајну теоријску могућност у којој позитивне особине урбанитета као различитости – стална промењивост, разноликост у контактима, могућности и прилике, ментална слобода, нису у супротности са позитивним карактеристикама заједништва – блиским односима, осећањем припадања, осећањем сигурности и солидарности. Ова теза је посебно значајна за колективна суседства као припадајуће делове града као целине и искуства урбанитета и као локалне територије у којима се стамбени, животни простор дели са другима. Заједница, према овом аутору, је група људи која учествује у истим активностима и/или која дели иста убеђења, и која је у *принципу* (дакле, не у сваком случају) повезана приврженошћу, оданошћу, заједничким убеђењима и занимањем за личне карактеристике (Brint 2001, 8). Због релативне неформалности односа међу члановима заједнице, осећај фамилијарности заснован на познавању личности је важан аспект дефинисања заједнице. Из тих разлога аутор закључује да су праве *заједнице места* релативно мале.

Табела 1.1 (стр. 300)

На основу три критеријума помоћу којих се „идентификују латентне структуралне промењиве које производе основне разлике у организацији и унутрашњој атмосфери врста заједнице“, Бринт дефинише суседство као групу људи чија основа друштвених односа произилази из просторне условљености (супротно слободном избору), чији је основни разлог интеракције учествовање у истим активностима (супротно истим веровањима) и чија је учесталост интеракције релативно велика (супротно малој учесталости). Суседства као заједнице места имају изражено физичко саприсуство и учестале интеракције лицем у лице, па због тога постоје и услови да се развије међусобна подршка и личнији односи. Међутим, Бринт у свом истраживању долази до закључка да интегративни механизми заједнице које су поставили класични теоретичари јесу снажно повезани са учесталашћу интеракције лицем у лице и одржавањем конформитета, али да су истовремено егалитаријански односи у заједници које су наглашавали исти теоретичари могући само у одсуству горе поменуте интеракције лицем у лице (Brint 2001, 20). Овај закључак доводи суседство у веома осетљиву позицију балансирања између две врсте урбане друштвености. Аутор се на крају залаже за „опуштеније, повремене и *ad hoc*“ друштвене везе које види могућим у заједницама места, групама заснованим на пријатељству, групама које веже заједничка активност по избору, у неидеолошким имагинарним и виртуалним заједницама, које све показују комбинацију фамилијарних односа са мало ограничења личних слобода и малим степеном отпора према људима изван заједнице. “У овим групама, опуштеније повезаним и базираним на активностима, постоје најбоље наде за уношење неких врлина заједнице у модерни свет, док у исто време могу да избегну њене карактеристичне пороке и чисто митске конотације (Brint 2001, 20).“ Према томе, Бринт такође подржава друштвене односе који теже ка што мање нормативном, ка повременој и потпуно спонтаној интеракцији, покушавајући да задржи позитивне вредност заједништва. Суседство је једна од основних просторно-друштвених форми која поседује потенцијал да практично оствари овакву врсту друштвености – заједнице унутар различитости.

1.2.3 Промишљања просторне основе суседства: ка теорији урбане комплексности

Социо-културна разноликост је реалност савремених великих градовим, као и потреба да се она спозна, прихвати и уживају њене предности и потенцијали у урбаном животу. Лефевр концизно описује урбанитет кроз коегзистенцију различитости: „Урбани живот значи сусрете, конфронтацију разлика, узајамно познавање и признавање (укључујући идеолошке и политичке конфронтације), различите начине живота, 'обрасце' који коегзистирају у граду (Lefebvre 2003 [1970], 75).“ Ако и одбацимо концепт заједнице сходно одређеним теоријама урбаног друштва, поставља се питање о повезујућим механизмима различитих индивидуа. Чак и у контексту најсведенијих релација између људи који живе у истом простору, које подразумевају дељење простора без комуникације, неопходне су формалне и неформалне конвенције и институције које омогућавају цивилизоване моделе друштвеног понашања са међусобним уважавањем. Одређени аутори постављају тезу да горе поменуте визије хетерогеног анонимног друштва требају оквир основних кодова коегзистенције и кооперације, много више него претходно критикована заједница (Nadal 2000, 204). Простор друштвене коегзистенције различитих људи који су међусобно странци мора бити опремљен суптилним механизмима који регулишу употребу простора.

Један од основних начина на који различити корисници деле простор града је путем просторних механизма – као друштвени простор руковођен неким облицима регулације дистанци (*distance in co-presence*). Сваки прихваћени сусрет са 'другима' је посредован конвенцијама које омогућавају одржавања одговарајуће дистанце (нпр. кратки поглед о свесности присуства, позе које означавају неагресивност, право приоритета итд.), али и одређене врсте блискости, солидарности и подршке које захтева заједница познаника (Nadal 2000, 204).

Поставља се важно питање природе повезаности карактеристика физичког простора суседства и модалитета свакодневне коегзистенције и друштвености. На који начин су ови просторни механизми замишљани и конципирани након критике суседства у послератном периоду, полазећи од наслеђа Питера и Алисон Смитсон? Којим теоријама релације простора и друштва припадају?

У групи првих просторних теорија које прихватају хетерогеност урбаног друштва и покушавају да развију теоријски оквир у којем простор има важну улогу у генерисању и подржавању хетерогености друштвених група је поново Џејн Џејкобс. У контексту урбаног суседства, Џејкобс пише: „Толеранција, простор за велике разлике међу суседима – разлике које често много дубље од разлике у боји коже – које су вероватне и нормалне у интензивном урбаном животу, али које су тако стране предграђима и псеудо предграђима, могућа је и нормална једино када су улице великих градова опремљене тако да омогућавају странцима да живе заједно у миру на цивилизован и достојанствен начин (Jacobs 1992 [1961]).” Џејкобс је препознала релацију између социјалне хетерогености као вредности и просторних карактеристика јавних простора суседства.

Џејкобс види улице као „највитаљније органе града“, а улична суседства као најзначајније урбане друштвене просторе (Jacobs 1992 [1961], 29). Улична суседства испуњавају три основна принципа урбаности: сигурност, друштвени контакт и асимилацију деце. Улице чији су стамбени и други простори орјентисани ка њеном коридорском простору омогућавају спонтано међусобно надгледање између пролазника-странаца и становника, као основни инструмент сигурности. Сигурност произилази и из свакодневних и честих сусрета, и просторне блискости на којој се дешавају. Улице омогућавају свакодневни контакт са суседима и пролазницима, али и могућност личне контроле сусрета, комуникације и нивоа друштвености. За разлику од Перија који је улице посматрао као саобраћајнице и велику опасност за децу, Џејкобс улице види као прво место социјализације изван породице и прво искуство урбане разноликости. Истовремено, улице омогућавају константно надгледање деце од стране одраслих и контакт деце са нормама друштвеног понашања одраслих, за разлику од игралишта у парковима, у којима су деца изолована.

Насупрот Перијевој тежњи да се просторном организацијом суседства потпуно спречи улазак оних који не станују у суседству, Џејкобс у присутности странаца на улицама суседства види основни садржај урбаности. „Велики градови нису као мали градови, само већи. Они нису као предграђа, само гушћи. Они се

суштински разликују од малих градова и предграђа, а једна од тих разлика је да су велики градови пуни странаца. Било којој особи, странци у великим градовима су много ближи од познаника. Много уобичајнији испред кућних врата, не само у местима јавних окупљања. Чак и становници који живе једни поред других су странци, и морају бити, због великог броја људи у малом географском обухвату (Jacobs 1992 [1961], 30).“ Истовремено, друга важна карактеристика виталних градова је осећај сигурности у јавном простору међу великим бројем странаца, а која мора бити постугнута без ограничења приступа и стварања издвојених просторних енклава. Према Џејкобс, оваква просторна фрагментација би смањила број могућности за сусрете и нове доживљаје.

Као и Тајвит, Серт, Смитсони¹⁸, и Џејкобс поставља суседство као инструмент интеграције града у друштвену и просторну целину. За разлику од концептуализације града као скупа јединица суседства, ови аутори суседство виде као заједнички садржај различитих просторних нивоа који се морају истовремено разматрати у процесу планирања града. Џејкобс концепт суседства посматра у неколико просторних размера, које доводи у релацију са одговарајућим друштвеним везама и основном функцијом урбаног суседства као примарног „органа самоуправљања“. У том контексту, Џејкобс сажето формулише критику ортодоксних принципа планирања суседстава:

И захтеви и технике само управљања (self-government) у великим градовима разликују се од захтева и техника у мањим местима. На пример, постоји проблем тих свих странаца. Да би смо размишљали о градским суседствима као органима само-управљања или само-организовања (self-management), морамо прво да одбацимо неке ортодоксне и небитне тезе о суседствима које могу да важе за заједнице у мањим насељима, али не у великим градовима. Пре свега, морамо да одбацимо идеал суседства као самодовољне и интровертне јединице. Нажалост, ортодоксна теорија планирања је дубоко посвећена идеалу наводно удобног, интровертног суседства (Jacobs 1992 [1961], 114-115, наглашени текст у оригиналу).

Џејкобс предлаже три просторна нивоа суседства који имају различите функције и који се међусобно допуњују у циљу стварања просторних заједница кроз формално и неформално друштвено удруживање. То су суседство на нивоу целог града где се стварају најшире друштвене мреже у циљу размене идеја и

¹⁸ Погледати поглавље дисертације 1.1.4.

добара, тзв. заједница из интереса. Затим, суседство на нивоу улице које испуњава елементарне захтеве градске социјализације и непосредног друштвеног контакта, као што је већ речено. И трећи ниво је *дистрикт*, просторно-друштвена заједница до 100 000 људи која има повезујућу улогу између претходна два нивоу, у друштвено-политичком смислу. Дистрикт својом просторном и друштвено-организационом величином треба да прихвати проблеме и интересе које има суседство на нивоу улице и да буде у могућности да их заступа на нивоу друштвено-политичке организације града у целини. Уместо једнодимензионалног распореда јединица суседства које припадају одређеној групи људи, као и Жаклин Тајвит и Смитсони, Џејкобс предлаже приступ у којем се размишља кроз односе и преклапања просторних нивоа важних за друштвени живот суседства. Био је то другачији начин размишљања о теми успостављања релација између локалног нивоа свакодневног живота и глобалног система града, која је од суштинске важности за живот суседства.

Иако Џејкобс говори веома проицљиво о важним особинама урбане различитости и о неким просторним принципима који је граде, њена теорија не садржи јасне просторне принципе. Годину дана раније у односу на публикавање *Death and Life of Great American Cities*, на супротном крају света, јапански архитекти Масато Отака (Masato Ohtaka) и Фумихико Маки (Fumihiko Maki) су представили свој значајно просторно одређенији концепт „групне форме“ (*group form*) на *World Design Conference* која је 1960. одржана у Токију. Отака и Маки припадали су групи архитеката која се на истој манифестацији представила са серијом идејних урбанистичких пројеката под заједничким називом „Метаболизам“ (*Metabolism*). У пратећем памфлету група објашњава своје ставове о релацији простора и друштва: „Људско друштво посматрамо као витални процес – континуални развој од атома до небуле. Разлог због којег користимо биолошку реч, метаболизам, је због тога што верујемо да дизајн и технологија треба да буду носиоци људске виталности (цитирано у Осман 1993, 319).” Групна форма је идеја о отвореном и динамичном структурирању урбаног простора, која је уједно критика традиционалног композиционог и структуралног плана и нови инструмент

урбанистичког планирања простора који може да прати сталне промене у друштву. Уместо генералног плана, предлаже се генерални програм.

Маки и Отака сматрају да је највећи изазов са којим се суочава савремена политика и економија организација уређеног друштва без жртвовања основних слобода индивидуа које чине друштво. Истовремено, пред архитектуру и урбанизам се поставља задатак дефинисања нових концепата и метода који неће само учврстити визуелну индивидуалност, већ истовремено уградити квалитете у просторну форму који могу да прате сталну промјењивост друштва. Двије основне карактеристике савремених градова на које урбана форма треба да одговори, у новој теорији релације простор-друштво, су „коегзистенција и конфликт импресивно хетерогених институција и индивидуа“ и „непредвидиво брзе и екстензивне трансформације у друштву (Maki and Ohtaka 1993 [1960], 323)“. Према ауторима, групна форма је концепт путем којег урбани дизајн може да достигне наведене циљеве. Овај концепт води ка структурирању простора у којем је група просторних елемената *више* од суме појединачних елемената, тоталитет који прихвата и случајости у резултату обликовања, што јој осигурава флексибилност у њиховом додавању или одузимању и омогућава прилагођавање променама уз очување основног принципа груписања. Форма која настаје у систему генеративних просторних елемената.

Слика 1. 8 (стр. 264)

Метаболисти хетерогеност и промјењивост друштва посматрају као почетак и исход обликовања простора, тражећи архитектонске и урбанистичке принципе који ће произвести урбану форму која их подржава, али ван хијерахијског принципа модернизма и у складу са својим временом. Фумихико Маки ће прецизније дефинисати принципе груписања просторних елемената у тоталитет, али ће релација између друштвеног структурирања и јасног просторног обрасца остати недоречена. Концепт колективне форме је доминантно просторни, при чему је друштво схваћено на апстрактан начин, кроз опште принципе технолошких и економских промена. Могло би се чак рећи да подржавање институционалне и индивидуалне различитости друштва подразумева пре свега могућност да се она просторно изрази, кроз интервенцију у простору у смислу

диспозиције и активности, а коју групна форма може потпуно да апсорбује. Међутим, то нас доводи до питања ко има моћ и могућност да учествује у просторним интервенцијама?

На темељима просторних теорија урбане хетерогености и комплексности, коју је прије свих поставила Џејн Џејкобс, а затим и Метаболисти, Бил Хилијер (Bill Hillier) и Ђулијен Хенсон (Julienne Hanson) ће развити целовиту аналитичку теорију која прецизно формулише принципе друштвене логике простора. 1984. године Хилијер и Хенсон су објавили књигу *The Social Logic of Space* у којој је представљена теорија о конфигурацијским карактеристикама грађеног простора као суштинском аспекту друштвеног живота у насељима и градовима. *Просторна синтакса*¹⁹ (*Space Syntax*) је назив за ову аналитичку теорију и технике анализе конфигурација у архитектури и урбаном дизајну омогућавају препознавање релације просторних образаца и друштвеног живота унутар њих. Према овој теорији архитектура и урбана структура су просторне конфигурације у којима је однос између делова и начин на који су они повезани у целину, са социолошког аспекта много значајнији од било којег дела појединачно. Аутори наглашавају важност речи аналитичка теорија која омогућава дефинисање апстрактног алата у циљу објашњења света који нас окружује, супротно нормативној теорији која прописује правила која треба пратити да би се остварио успех у обликовању простора. Наговештај основне логике ове теорије поставиће чак Фумихико Маки и Отака у објашњењу једног од начина да се успостави повезаност између просторних елемената групе: „Направити стазу у секвенцама: организовати објекте, или делове мултифункционалних објеката у секвенцу корисних активности. Даље, оснажити такву путању свим расположивим средствима неопходним да се појаве људи њеном планираном дужином. Коначно, дизајнирана или оснажена стаза у природном окружењу ће посредовати и дати нови правац развоју дуж њеног правца (Маки 1964, 40).” Теорија просторне синтаксе предлаже другачији приступ у креирању просторне основе друштвене коегзистенције и

¹⁹ Просторна синтакса је назив за групу теорија и техника развијених почетком осамдестих година у Барлет колеџу у Лондону (The Bartlett, University College London - UCL). Од штампања горе поменуте публикације до данас, теорија се развила у глобални научно-истраживачки програм чији резултати се годишње презентују на *Space Syntax* симпозијуму, компјутерски програм за визуализацију резултата истраживања помоћу синтакс метода и веома широку примену синтакс метода у архитектонском и урбанистичком дизајну.

„архитектуре заједнице“ у којој јавни простори имају примарну улогу (Hanson and Hillier 1987).

У тексту *The Architecture of Community: Some New Proposals on the Social Consequences of Architectural and Planning Decisions* Хенсон и Хилијер препознају два приступа у урбанистичком и архитектонском дизајну у контексту његове релације са друштвеним доменом и предлажу трећи приступ (Hanson and Hillier 1987). Први приступ се развио под утицајем социологије и психологије окружења према којем савремено хетерогено окружење не одговара *територијалној* природи човека и различитих друштвених група, па је према томе нефункционалан. Циљ архитектонског и урбанистичког дизајна је да исправи ову просторну грешку путем усвајања територијалне перспективе и прилагоди просторне карактеристике тако да одговарају одређеним друштвеним групама. Овакав приступ који Хенсон и Хилијер називају *correspondence theory* заступали су, између осталих, Кристофер Александер (Alexander et al. 1977), Кевин Линч (Lynch 1984[1977]) и Оскар Нојман (Newman 1996).

Други приступ према Хенсон и Хилијер заснива се, такође, на препознавању урбаног феномена као хетерогеног. Међутим, препознавање ове чињенице води ка закључку да у том случају простор нема утицаја на модалитет друштвености. Друштвене групе постоје изван утицаја простора и његова трансформација нема ефекта на друштвено умрежавање. Овај приступ води порекло из друштвених студија које доминантно истражују друштвене и економске процесе, а не организацију простора путем архитектуре и урбанизма (Hanson and Hillier 1987, 252). Према Хенсон и Хилијер, овај приступ заступали су архитекта Мелвин Вебер (Malvin Webber) и социолог Рејмонд Едвард Пал (Raymond Edward Pahl).

Хилијер и Хенсон препознају заједничку особину ових теорија, а то је основна претпоставка да је простор важан за друштвене релације уколико постоји *директна повезаност (corespondence)* између друштвених група и просторних карактеристика - територије. Хетерогеност, односно непостојање рефлексије

друштвене структуре у просторној организацији (*non-correspondence*), схваћено је у горе наведеном приступу као нефункционисање релације између друштва и просторне форме, или зато што релација није потребна или је зато што је погрешна (Hanson and Hillier 1987, 252). Хилијер и Хенсон предлажу просторну теорију нерелексивности (простор и друштво нису у релацији један према један) која подржава друштвену хетерогеност као чињеницу о савременом друштву и истовремено указује на начин на који простор игра позитивну улогу у њеном стварању и одржавању. Прецизније речено, ова теорија показује да урбани простор може да повеже оно што друштвени систем раздваја, јер одређено структурирање кретања кроз урбани простор може да повећа могућност сусрета између индивидуа из различитих друштвених категорија. Међутим, на основу истраживања релације између конфигурације уличног система и вероватноће сусрета закључак је да се ова вероватноћа значајно смањује у хијерхијски организованим просторима, као што су јединице суседства.

Када друштвени систем ради на принципу одређености (*correspondences*), просторни сусрети ће тежити ка специфичности одређене транспросторне категорије, и сусрети који имају везе са припадношћу тој транспросторној врсти тежиће ка повећању густине сусрета унутар локалне групе, али не и сусрета глобално унутар простора. Да би се обновио као снажан и стабилан статистички образац, такав систем ће тежити учвршћивању локалне групе, коју ће одржавати ексклузивном. То је, другим речима, формула за хомогеност. Због тога што захтева да организација људи буде на овај начин прочишћена, такав систем има тенденцију да расте чврст и стабилан докле год су наглашени физичко одвајање просторних група, затворене границе, локална идентификација, формална хијерахија интеграција у глобалне нивое друштва, итд. У таквом систему, свако мешање локалних категорија, или спајање просторних зона, окреће систем у супротном правцу, ка неодређености (*non-correspondence*). То је, другим речима, систем који тежи детерминизму, и друштвено и просторно (Hanson and Hillier 1987, 270).

Теорија просторне синтаксе је просторна теорија урбане хетерогености која представља својеврстан развој теоријског наслеђа Тима 10, Џејн Џејкобс и Метаболиста, у којој је препозната важност релације између структуралних карактеристика простора, односа делова и концепта целине и друштвене структуре у простору. Теме односа суседства и града као целине, суседства и других суседстава, становника и странаца заузимају централни део у теорији просторне синтаксе. Урбани простор својом формом дели, спаја и групише различите људе, прије свега оне који станују и странце, што теоретичари

урбанитета сматрају његовом основном потком – колективни пројекат суживота са странцима. На који начин постићи просторни ред, а избећи хијерахијско структурирање које води ка друштвеној хомогености и интровертности, као што су јединице суседства? Хенсон и Хилијер сматрају да је релација између локалне организације простора и глобалне структуре основно просторно питање. Према њима је важно креирати просторну стратегију за дизајнирање локалне конфигурације простора која ће је усмерити ка глобалном систему, радије него локализовати у енклаву, односно у којој се не губи локални идентитет, а добија глобална повезаност. У контексту друштвеног домена, могло би се рећи да Хилијер и Хенсон говоре о *заједници унутар културе различитости*.

1.2.4 Отворени јавни простори суседства: између локалне организације и глобалне структуре

Тумачити концепт јединице суседства у контексту просторних и друштвених теорија урбане хетерогености значи да суседство треба разумети *супротно* једнозначно дефинисаној територији њених становника повезаних чврстим друштвеним везама. Према овим теоријама, суседство треба разумети као просторну конфигурацију или топологију²⁰ која је саставни део целокупне градске структуре и чији су становници међусобно повезани лабавијим друштвеним везама и свакодневно изложени сусретима са странцима.

Свакодневна употреба отворених јавних простора која се већим делом дешава по устаљеним рутама доприноси стварању колективне слике о суседству, односно о његовом простору и људима који се сусрећу. Иако свака особа има јединствену перцепцију отворених простора којима се свакодневно креће, просторни образац утиче на вероватноћу да ће одређене руте и места бити више колективно употребљавани од других. Према речима Јордана Рофеа (Jordan Rofe): „Преклапање ових слика ствара систем међусобног препознавања и свесности путем простора које могу да се прошире изван индивидуалних личних искустава (Rofe 1995, 118).” Ове колективне слике или асоцијације, да употребимо реч

²⁰ Топологија је грана математике која проучава облике и форме са аспекта међусобне повезаности њихових делова, па су теме од важности повезаност, континуитет и границе.

Смитсонових, настају од просторних елемената у међусобном односу који усмеравају и уоквирују свакодневне активности у граду и суседству.

Кевин Линч (Kevin Lynch) помоћу анализе анкетних упитника и скица градског простора које су направили становници у пет различитих градова, развија теорију о предвидивом начину перцепције града и памћења градске структуре који се могу свести на *менталну мапу* урбаног окружења. Менталне мапе се формирају од пет основних елемената простора који су најупечатљивији у свакодневном урбаном искуству: стазе (путање кретања кроз град), ивице (границе различитих простора и површина), дистрикти (градске целине одређеног идентитета), чворишта (фокалне тачке и стратешки делови града) и обележја (орјентири или препознатљиви елементи града) (Linč 1974). Линч на тај начин започиње дискурс о градском простору схваћеном кроз *свакодневну праксу*, мада је тежиште његовог рада на на *слици* физичког простора. На првом месту Линчових образаца налазе се отворени простори у функцији комуникација, а затим границе које их дефинишу. Систем просторних образаца свакодневне употребе може бити подржан функцијама и атрактерима који се налазе у његовом обухвату, као што тврди Јан Гел (Jan Gehl) (Gehl 2011). Међутим, важно је сазнање да се ови просторни елементи налазе у различитим просторним размерама које се у свакодневној употреби међусобно преклапају и стварају целовиту слику суседства и града, као и њиховог међуодноса.

Осим што учествују у стварању колективне слике суседства, простори града који примају праксу свакодневне употребе простора имају своју улогу у стварању друштвених веза. Социолошку тезу да свакодневне активности и рутине појединаца генеришу најстабилније форме друштвености систематично су развијали социјолози и мислиоци урбаног простора Ирвин Гуфман, Анри Лефевр и Антони Гиденс у другој половини двадесетог века (Goffman 1963, Lefebvre 1991[1974], 1991a[1958], 2002[1961], 2004[1992], 2008[1981], Giddens 1984). Јавни простор суседства је простор суживота великог броја различитих људи, који се у својим свакодневним настојањима крећу кроз густо изграђени простор, баве различитим активности и комуницирају. Услови физичке близине и додира су

неизбежни, и могу понекад произвести спонтанни и неинструментални разговор и интеракцију. За разлику од разматрања питања о јавној сфери – филозофској и политичкој димензији јавног простора - које припада апстрактном интелектуалном домену, јавни простор у контексту свакодневног живота има своју практичну страну. Јавна места, било у форми улице, објекта или једне просторије, у домену свакодневног живота постају опипљиви физички простори - колективна места коегзистенције унутар којег су важни просторни модалитети близине са другима.

Теорија просторне синтаксе полази од тога да дизајнирањем форме и мреже отворених јавних простора према одређеним принципима који произилазе из самог контекста суседства, можемо утицати на праксу употребе, односно обрасце груписања и раздвајања људи, на интензитет активности и што је најбитније, на присуство странца, па тако утицати на саму друштвену структуру у отвореном јавном простору суседства. Социолошке и просторне теорије урбане хетерогености и когнитивне теорије упућују на незамењиву улогу система јавних простора и њихове употребе у стварању слике суседства и подржавању његовог модалитета друштвености. Тачније, може се закључити да суседство као социјална сфера и форма друштвености у великој мери произилази из образаца истовремене употребе стаза и места, односно просторних образаца који их подржавају или генеришу. То нас доводи до јавног простора и његове форме као важног просторног елемента друштвености у суседству.

У области архитектуре и урбанизма, а посебно у домену свакодневног говора, значење термина *јавни простор* се поистовјећује са много старијим терминима као што су улица, трг, пјачета, сквер, парк, булевар, алеја, променада и многим другим. Према истраживању Лика Надала, термин јавни простор настао је у контексту драматичних промена друштвено-просторног пејзажа градова у првој половини 20. века и као дио критичке реакције на ново отуђујуће урбано окружење (Nadal 2000). Џејн Џејкобс је била једна од првих аутора који су употребили термин *урбани јавни простор* почетком шездестих година, који ће и код других аутора бити постављен је као супротност премисама урбаног простора који је резултат идеологије функционалног града. Дискурс урбаног јавног

простора постаје дио много ширих интелектуалних и политичких преиспитивања концепата урбаности, заједнице, индивидуалности, јавног човека и јавне сфере. Заправо, са губитком јавног интелектуалног и практичног деловања у простору модерног доба, како тврде утицајни аутори тог периода Хана Арент (Hannah Arendt) и Ричард Сенет (Richard Sennett), долази и прва потреба да се губитак одређеног квалитета друштвеног живота назове (Arendt 1998 [1958], Sennett 2003 [1977]). Његово име било је урбани јавни простор.

Према свему наведеном, концепт јавног простора се поставља као антитеза простора колективне употребе који садржи јединица суседства као инструмент урбанистичког планирања функције становања. Јавни простор је концептуализација урбаног простора која настаје у његовој релацији са свакодневним животом, културом, друштвеношћу и политичким праксама. Ако је дио урбаног простора планиран као рекреативна зона, или као дио саобраћајне мрежа, та *функционална одређеност* га не поистовећује са јавним простором. Напротив, у доминантној критици урбанистичког планирања током шездестих, као и у савременој теорији урбаног дизајна, јавни простор постоји у врло израженом контексту урбаног функционалног мешања. Друга антитеза јавног простора је велики отворени или неизграђени простор којим располажу суседства колективног становања.

Надал у концепту отвореног простора који је испуњен зеленилом види есенцијалну супротстављеност категорији густо изграђеног хетерогеног града и препознаје дугогодишњу присутност концепта отворености у утопијама урбане реформе још од деветнаестог века (Nadal 2000, 36). Џејн Џејкобс у том контексту пише: “У ортодоксном урбанистичком планирању отворени простори суседства су цењени на невероватно некритичан начин, као када дивљаци поштоју магични фетиш...Више Отворених Простора за кога? За пљачкаше? За више хладног вакум простора између зграда? Или за обичне људе да их користе и уживају? Али људи не користе отворене просторе града само зато што они постоје и зато што планери и пројектанти то желе. Неопходно је да у разумевању понашања у парковима одбацимо једно погрешно убеђење да су паркови стабилизатори вредности

некретнина или анкери заједнице. Паркови по аутоматизму нису ништа, а понајмање су стабилизатори вредности или стабилизатори суседстава и дистрикта (Jacobs 1992, 90-92).”

Ако се урбанистичка категорија јавног простора постави као битан фактор у процесу урбане регенерације суседства неопходно је разумевање овог концепта који своје значење веже за друштвено-просторни и историјски контекст. Јавни простор нема фиксно и универзално значење, већ се оно континуирано мења кроз употребу. Лик Надал је показао у својој исцрпној и суштински детаљној историјској студији да је значење концепта урбаног јавног простора зависано од историјски и просторно ситуираних актера и њихових активности. Шта то значи за ово истраживање? Просторни и друштвено-политички садржај се мења од друштва до друштва, од једне географске локације до друге и кроз историју. Обрнуто, одређене друштвене вредности и значења нису подразумевајући садржај одређене просторне конфигурације. Урбани јавни простор нема предодређену физичку форму, односно искључиво урбанистичко-архитектонска типологија не квалификује урбани простор као јавни простор. То значи да не постоји универзални просторни код, независан од историје, географског простора, актера и њихових активности, за постизање активног друштвеног живота у јавним просторима. Неможемо очекивати исте социјалне ефекате у различитим просторно-друштвеним и културним контекстима примењујући одређену урбанистичко-архитектонску типологију јавних простора.

Међутим, јавни простор својом формом и дизајном може омогућити и подржати истовремено присуство људи и њихове сусрете који су основни и неопходни услов интеракције, комуникације и формирања друштвености. Карактеристикама простора се дефинишу обрасци свакодневне употребе који заједно повезују суседство у просторном и друштвеном смислу, који подржавају локални идентитет заједнице и њено интегрисање у глобални систем града. Остаје да се урбанистички концепт суседства изведе из просторног и друштвеног детерминизма и да се о суседству размишља кроз фокус квалитета јавног простора - као о урбаном простору који је дио ширег урбаног милеа, о његовој вези са

људима који у њему станују и који га посјећују, о њиховој друштвеној повезаности и дистанцираности и политичкој заједници коју граде. На који начин урбани дизајн и просторна форма суседства могу да допринесу овим напорима као делу шире стратегије урбане регенерације наслеђених колективних суседстава?

2

ДЕФИНИСАЊЕ ПРИСТУПА ИСТРАЖИВАЊУ ПРОСТОРНЕ ДИМЕНЗИЈЕ УРБАНЕ ДРУШТВЕНОСТИ СУСЕДСТВА

2.1 ТЕОРИЈСКИ ОКВИР И АНАЛИТИЧКИ КОНЦЕПТИ ИСТРАЖИВАЊА РЕЛАЦИЈЕ ПРОСТОРНЕ ФОРМЕ И ОБРАЗАЦА УПОТРЕБЕ У ЈАВНИМ ПРОСТОРИМА

2.1.1 Основна теоријска претпоставка: друштвена перформативност урбане форме суседства

Узимајући у обзир сазнања о принципима конципирања суседстава друге половине века и ефеката њихове примене у животу суседстава, о утврђеној важности суседства као јединствене социјалне сфере и важности јавних простора у њеној изградњи (у практичном и когнитивном смислу), поставља се питање које просторне принципе применити у реконструкцији и редизајну јавних простора наслеђених колективних суседстава. Како просторна трансформација суседстава, пре свега јавних простора, може допринети процесу урбане регенерације која подразумева и напредак у социјалној сфери, пре свега повећање виталности и друштвених активности у јавним просторима? На који начин у метод просторне трансформације укључити сазнања о хетерогеној природи урбаног друштва, али и суседства као „заједнице места“?

У првом делу дисертације образложене су полазне теоријске претпоставке овог истраживања. Урбанитет колективних суседстава није искључиво просторни феномен. То је важна претпоставка, јер се може десити да се реконструкција и регенерација суседстава заснивају на формалним просторним интервенцијама које нису утемељене на сазнањима о релацији простора са другим аспектима живота у суседству, прије свега социолошким. Поред многобројних теоријских и емпиријских истраживања која припадају просторно-технолошком дискурсу, као она која се баве истраживањем енергетске ефикасности стамбених објеката, транспорта и инфраструктуре, недостаје база синтезних социо-просторних истраживања која преиспитују концепт и проблем суседства, посебно у пост-социјалистичким земљама. У формулацији европског научног пројеката *People Friendly Cities in a Data Rich World*²¹ констатовано је да у савременим дефицијама

²¹ COST Action TU1204 - People Friendly Cities in a Data Rich World. 2012. „Memorandum of Understanding“.

градова „доминантан фокус на улози енергије, транспорта, воде и инфраструктуре, води ка занемаривању социјалних и животних елемената који су суштински у стварању атрактивних, здравих и виталних места за живот у градовима.“ Према томе, закључак је да се просторној трансформацији колективних суседстава треба приступити са сазнањем о социо-просторној релацији на којој се заснива колективни живот суседства. Јавни простори суседства и њихова употреба представљају веома важне компоненте ове релације.

Архитекта Станко Гаковић препознаје социо-културну компоненту проблема употребе простора апстрактном и врло комплексном, јер је прожета нормама и правилима понашања и индивидуалним перцепцијама простора. „Може да изгледа како су безпредметни било какви покушаји истраживања структуре стамбеног окружја у овако дефинисаним условима. Ипак, верујемо да у својој релативности и многострукој условљености, постоје и нека *опитија правила* која одређују добру структуру стамбеног окружја. Добра структура у овом случају подразумева усаглашеност њеног састава са потребама корисника (Gaković 1988, 5, курзив аутора).“

На основу резултата теоријских и емпиријских истраживања, која су поменута у претходном делу дисертације, утврђено је да форма и организација простора утичу на просторне односе између људи и њихових активности. Ова теоријска претпоставка упућује на важност релације просторне форме суседства и јавних простора и образаца њихове употребе у свакодневном животу. Дакле, просторну конфигурацију суседства и јавних простора могуће је посматрати као просторни оквир за форме употребе и друштвеног понашања – присуства, сусрета, интеракције и комуникације, који утичу на ниво урбанитета суседства у позитивном смислу. Теорија просторне синтаксе аргуменатовано упућује на универзални принцип структурирања простора којим се може утицати на распоред људи у простору, њихово груписање и раздвајање. Истовремено, ова теорија проналази да варијације у структури, тачније просторној конфигурацији, настају у различитим друштвима сходно културним разликама у схватању организовања

људи у простору. Према томе, теорија просторне синтаксе, заједно са многобројним емпиријским истраживањима, већ дефинише који просторни елементи урбане форме и које врсте релација између њих су универзално важни за ефекте у друштвеним процесима.

У овом истраживању се поставља питање да ли је могуће дефинисати критеријуме просторне анализе јавних простора суседства који су утемељени на теоријима о друштвеној логици просторне структуре. Циљ другог дела истраживања је дефинисање критеријума и индикатора који омогућавају испитивање урбане форме суседства и јавних простора са аспекта њиховог утицаја на друштвено понашање и формулисање типологије јавних простора сходно томе. Сет ових критеријума схваћен је као метод мерења друштвене перформативности урбане структуре суседства и јавних простора, универзално примењив у наслеђеним колективним суседствима. Типолошка класификација би имала функцију провере просторних капацитета јавних простора за генерисање присуства, сусрета и комуникације, односно представљала би први корак који води ка формулисању образаца њихове просторне трансформације.

Унутар прогресивних школа архитектуре и урбанизма²² развијене су аналитичке теорије и квантитативне методе за испитивање *друштвене перформативности урбане конфигурације*. Оно што је предмет мерења су карактеристике урбаног склопа у различитим размерама, а које имају улогу у генерисању урбанитета схваћеног, прије свега, кроз сусретања и интеракцију људи. Тако су основни индикатори урбанитета пешачка мобилност, доступност, повезаност, визуелна прегледност, функционална разноврсност за чије се веће вредности сматра да елементарни услови урбанитета. Ове теорије разматрају на који начин обрасци просторне структуре и организације усмеравају употребу простора и на тај начин утичу на модалитет и квалитет друштвености. Из ових аналитичких теорија које постављају у релацију форму простора и социјализацију издвојени су теоријски концепти који омогућавају постављање метода анализе

²² Као што су школе Технолошки универзитета у Делфту (Delft University of Technology, TU Delft), Барлетт школа у Лондону (The Bartlett School of Graduate Studies, UCL) и Технолошки институт Масачусетс (Massachusetts Institute of Technology, MIT).

просторних образаца колективних простора и образаца употребе који из њих произилазе, примењивих на било којем суседству колективног становања. То су теорија просторне синтаксе и теорије о територијалној организацији урбаног простора. Обе омогућавају превазилажење уврежене и збуњујуће дихотомије приватно-јавно у пракси пројектовања јавних простора и упућују на важност њихове заступљености и структуралног квалитета, важних у контексту груписања и повезивања људи путем простора. Концепти просторних теорија разматрани су у ширем контексту социо-психолошких теорија о просторном и друштвеном понашању људи.

2.1.2 Урбани простор као конфигурација: друштвена логика просторних образаца

Теорија просторне синтаксе полази од претпоставке да грађевине нису само физички артефакти или објекти (*objects*), састављени од поједничаних елемената који заједно дефинишу одређену форму. Грађевине истовремено формирају и организују и празне волумене простора између, тако да уместо објеката добијамо обрасце (*patterns*). Према томе, грађевине нису самостални објекти, већ су део трансформације простора која се дешава помоћу објеката. Просторни распоред објеката и празних волумена уређује односе између људи у простору, тачније групише, раздваја и повезује. Грађевине су социолошки објекти на два начина: оне *формирају* друштвену организацију свакодневног живота путем просторних конфигурација у којима живимо и *кроз које се крећемо*, и *представљају* друштвену организацију као просторне конфигурације форми и елемената *које видимо*. Грађевине су, дакле, социолошки објекти (*social object*) већ путем сопствене форме, а не само кроз улогу важних визуелних симбола. Основа теза теорије просторне синтаксе јесте да просторна форма сама по себи већ носи предиспозиције одређености друштвене форме. „...[О]сновна чињеница о простору: физички свет је кроз свој просторни поредак сам по себи друштвено понашање. Он сам по себи гради (не само представља) форму реда: форму која је креирана у друштвене сврхе, било кроз дизајн или спонтано, и кроз коју је друштво истовремено ограничено и препознатљиво. Први задатак теорије мора

бити да опише простор као такав систем (Hillier and Hanson 1984, 9).” Према овој теорији, обе друштвене димензије грађене средине су по природи конфигурацијске, а карактеристика људског ума је да са конфигурацијама ради интуитивно и несвесно, као са граматичком и семантичком структуром језика. Хилијер због тога конфигурације назива не-дискурзивним, што би значило да о њима генерално не причамо, чак не знамо ни на који начин да причамо, иако их интензивно употребљавамо (Hillier 2007, 3).

Кључни концепт теорије просторне синтаксе јесте конфигурација (*configuration*). Према речима Била Хилијера, најједноставније објашњење концепта конфигурација јесте да је то релација која узима у обзир друге релације (Hillier 2007, 1). Конфигурација је концепт који се односи на целину састављену од неких дијелова, а не на појединачне дијелове, те њихову међусобну повезаност. Хилијер формално дефинише конфигурацију на следећи начин: ако постоји релација између два елемента можемо је назвати конфигурацијом под условом да се њихова релација мења у односу на релацију једног или оба елемента према трећем елементу (Hillier 2007, 24).

Зависност између просторне конфигурације и образаца употребе простора Хилијер прецизно објашњава на примеру три објекта са унутрашњим двориштем (*courtyard*). Прва колона на слици 2.1 је уобичајени приказ просторних образаца објеката у којем препознајемо релације *грађевинских елемената* као што су зидови и отвори на зидовима. У другој колони у графичком приказу су наглашени *просторни елементи*, цјеловите јединице простора као што су собе и дворишта. Просторни обрасци три објекта имају исти број просторних јединица (ћелија), исти број веза између просторија и исти број отварања према вањском и унутрашњем простору. Једина разлика у просторним обрасцима су позиције унутрашњих отвора, односно позиције веза између просторних јединица. Међутим, ова разлика је довољна да произведе значајно различите обрасце употребе простора у сва три објекта, без обзира што не постоје морфолошке разлике. Ове разлике су приказане *j-графиконом* (*justified graph*) у трећој колони који шематски приказује секвенцу употребе, при чему је почетни простор

симболично представљен кругом са ознаком x (*base or ruth*). Свака просторна јединица је означена кругом, а везе између просторија су представљене линијом. Прва конфигурација подразумева потпуно линеарну секвенцу употребе, други образац употребе је потпуно разгранат, док трећи садржи кружно кретање.

Слика 2.1 (стр. 265)

Закључак је да образац пропустљивости (*permeability*) креиран помоћу диспозиције улаза је критична тачка у креирању различитих образаца употребе простора. Према Хилијеру апстраховано објашњење разлике у просторним конфигурацијама и обрасцима употребе може се применити на било који ниво људских активности. При томе, различити обрасци пропустљивости праве занемарљиву разлику у климатским и структуралним захтевима према просторним објектима и структурама. Могуће је променити позиције отвора на објекту, а да се статички захтеви и захтеви грађевинске физике не промене. Међутим, промене у начину употребе простора су значајне. Линерана скевенца првог j -графикана производи простор у којем је тешко остварити и приватност и заједништво. У разгранатом обрасцу се појављује централни простор као потенцијални заједнички простор, а гране које воде од њега су потенцијални приватнији простори, са великим бројем могућности релација између приватности и заједништва.

Вриједност коју приказује j -графикон назива се дубина (*depth*) и представља дистанцу простора-ћелије од почетне тачке кретања кроз конфигурацију. Простори у конфигурацији, према томе, припадају првој, другој, n дубини у односу на базу конфигурације. Законитост j -графикана гарантује да се линије које повезују јединице простора неће никад укрстити ако су све јединице на истом просторном нивоу. Ова репрезентација приказује врло јасно синтаксу плана – систем просторних релација, која омогућава упоредну анализу ових релација код различитих објеката и структура. Такође, конфигурације могу да садрже просторе од којих се најкраћим путем стиже до свих осталих просторних јединица. Ови простори кад се поставе као почетни имају најмању вредност дубине у односу на остале просторе. Ова фундаментална вредност простора назива

се *интегративна* вредност (*integration*) и може се одредити за сваку просторну јединицу. Хилијер наводи пример анализе дистрибуције функција у три француске куће уобичајене просторне конфигурације у којима се увек појављује простор *salle commune* као простор највеће интегративне вредности, из којег се приступа осталим просторијама/функцијама у кући. Почетна тачка или база секвенце може да буде било која просторна јединица у конфигурацији, што значи да иста просторна структура садржи много различитих потенцијалних образаца пропустљивости и употребе. Хилијер и Хенсон у могућности креирања разлика у обрасцима употребе препознају моћан материјал за изражавање културе кроз грађевине и насеља, као и средство архитектонске креације (Hillier 2007, 23).

Релација између простора и друштвене екзистенције не лежи на нивоу индивидуалног простора и индивидуалне употребе, већ у релацији између просторне конфигурације и конфигурације људи, дакле њихове групне форме. Сусрети, окупљања, избегавања, интеракције и становање нису индивидуални чинови, већ обрасци или конфигурације које формирају групе људи. Како је објашњено у предходном поглављу, теорија просторне синтаксе заснована је на превазилажењу модела *одређености* релације између просторне целине и друштвене групе (*corespondence*), већ супротно, тежи ка подржавању друштвене хетерогености кроз простор (Hanson and Hillier 1987). Урбани простор схваћен као конфигурација може бити структуриран на начин да повећа вероватноћу сусретања различитих друштвених група, уместо да им додели одговарајући простор - територију, односно да их раздвоји. “Простор не мора бити структуриран да одговара друштвеним групама, и да их имплицитно раздаваја, већ супротно, да *креира сусрете између оних које структура друштвених категорија раздваја*. Другим речима, простор може бити *структуриран* и може да игра важну улогу у друштвеним релацијама радећи *против* тенденције друштвене категоризације да друштво раздвоји у мање групе. *Простор* може да прегрупише оно што *друштво* раздаваја (Hanson and Hillier 1987, 265. Италик у оригиналу).”

Аутори примећују да постоје две врсте груписања људи и њихове друштвене повезаности, сходно релацији са простором. *Просторне* групе настају

из услова просторне близине, као што је суседство, и *транспросторне*, у којима се друштвена груписања успостављају изван географских карактеристика, сходно глобалним друштвеним процесима. Кад се вратимо на појам конфигурације из Хилијеровог графичког приказа на слици 2.1 и појам просторних ћелија и веза, па их ставимо у контекст односа између становника суседства (просторне групе повезане просторном близином) и странаца (оних који пролазе и посећују), добијемо социолошке референце за све просторне елементе конфигурације. Просторну јединицу или ћелију можемо да повежемо са категоријом урбаног простора која припада неком становнику суседства, као што је стан. Граница просторне јединице обезбеђује простор становника, омогућава контролу над простором и дискрецију. Простор изван граница је домен странаца и пропуст кроз границу - улаз, је простор потенцијалне друштвене релације између становника и странаца. Улаз тако постаје средство формирања идентитета становника, као и средство за претварање странца у посетиоца. На овај начин аутори објашњавају релацију између просторне форме и начина на који су сусрети генерисани и контролисани. ”Можемо чак рећи, без много претеривања, да ентеријери теже дефинисању више идеолошког простора, у смислу фиксног система категорија и релација које су употребом континуално реафирмисане, док екстеријери дефинишу простор размене или чак политички простор, у смислу да конструишу више флуидан систем сусрета и избегавања који је кроз употребу у сталном преиспитивању (Hillier and Hanson 1984, 20).”

Хилијер и Хенсон тако долазе до генералног аргумента теорије просторне синтаксе, да је урбани живот производ глобалног просторног поретка који организује присуство становника и странаца, и да није искључиво производ локалних просторних образаца. Напротив, што је простор више подељен према принципу стварања локалних идентитета, то ће бити мање виталан, јер ће бити мање интегрисан у шири урбани простор. С обзиром на посебну улогу суседства као просторно-друштвене сфере која је истовремено приватни простор становања и део ширег урбаног простора, код суседства колективног становања је неопходно симултано постизање просторне локалне идентификације и интеграција на глобалном нивоу града.

2.1.3 Концепт *истовременог присуства*: друштвени капацитети просторних образаца

Свакодневна употреба урбаног простора појављују се у две основне форме, као кретање (*natural movement*) и као релативно статично заузимање простора, при чему емпиријска истраживања заснована на синтакс методама доминантно истражују кретање. То води ка погрешном тумачењу теорије просторне синтаксе као огранку наука о транспорту, са посебним фокусом на проблем приступачности (Marcus and Legeby 2012, 3). Међутим, Ларс Маркус (Lars Marcus) и Ен Леђеби (Ann Legeby) напомињу да истраживање кретања није само себи сврха и оно се мора посматрати као посредни феномен у проблематици релације простора и друштва, како је поставља теорија просторне синтаксе. Кључни социолошки концепт унутар теорије просторне синтаксе, а који се може посматрати и као крајњи циљ истраживања, планирања и дизајнирања урбаног простора, јесте концепт истовременог присуства или слободније преведено саприсуства (*co-presence*).

Истовремено присуство је много ближе пожељном исходу планирања и дитајнирања урбаног простора, јер је неопходан услов за настанак интеракције, комуникације и формирање друштвених веза (Marcus and Legeby 2012, 3). Теорија просторне синтаксе нас напомиње да су обрасци истовременог присуства у великој мери резултат архитектонске и урбанистичке форме, и у томе лежи важност овог концепта, као суштинске везе између простора и друштвеног феномена. Ако пођемо од социолошке тезе да свакодневне активности и рутине појединаца генеришу најстабилније форме друштвености, тезе коју су систематично развијали социјолози Гуфман, Лефевр и Гиденс у другој половини двадесетог вијека (Goffman 1963, Lefebvre 1991[1974], 1991a[1958], 2002[1961], 2004[1992], 2008[1981], Giddens 1984), онда простор као место свакодневног живота има значајну улогу у контролисаном стварању потенцијала за различите модалитете урбане друштвености.

Хилијер и Хенсон порекло концепта истовременог присуства и почетак

теоријског разматрања просторне димензије друштвених односа проналазе у социологији Емила Диркема. Диркем у делу *The Division of Labour in Society* (1893) пише о еволуцији друштвене солидарности из типа механичке солидарности у органску солидарност. Она се развија како друштво постаје комплексније, тачније са порастом броја становника, већом густином становања и радном специјализацијом у модерним индустријским градовима. Механичка солидарност заснива се на интеграцији друштва кроз сличност у вредностима, личне везе и традицију и захтева компактнији простор. Органска солидарност заснива се на интеграцији друштва кроз различитости и њихову међузависност кроз специјализацију и кооперацију, а простор који производи је распршен и подељен. Диркемова теорија солидарности заснива се на већ поменутој Тонисовој категоризацији друштвених веза на *Gemeinschaft* и *Gesellschaft*²³. Према Хилијер и Хенсон, предуслови за појаву различитих друштвених солидарности налазе се у просторним карактеристикама, тачније конфигурацији урбаног простора. При томе, циљ при планирању и обликовању урбаног простора треба да буде подржавање органске солидарности као неминовне позитивне чињенице о хетерогености урбаног друштва и различитости његових чланова.

Ирвин Гуфман, један од најзначајнијих аутора и социолога када је у питању социологија свакодневног живота и друштвена комуникација лицем у лице, препознао је важност физичког простора у њиховом контексту. Приликом дефинисања типологије окупљања у јавном простору, Гуфман је поставио концепт истовременог присуства као основни предуслов било какве друштвене комуникације (Goffman 1963). Повезаност директног чулног искуства и преноса порука кроз тело је један од суштинских услова интеракције лицем у лице. Истовремено присуство значи да „особе морају да осете да су довољно близу да би биле примећене шта год да раде, укључујући њихов доживљај других, и довољно близу да њихов осећај да су примећене буде примећен (Goffman 1963, 17)“. Према томе, интеракција може бити нефокусирана, што подразумева

²³ Погледати у поглављу 1.2.2 Промислања социолошке основе суседства: *заједница и култура различитости*

међусобну свесност актера само у пролазу, и фокусирана, са усмереном међусобном пажњом и блиском физичком дистанцом.

Гуфман поставља три основна концепта који у међусобној повезаности дефинишу јавну друштвену комуникацију: окупљање (*gathering*), ситуација (*situation*) и друштвена прилика (*social occasion*). Окупљање се односи на двоје или више појединаца у својству међусобне свесности физичког присуства. Ситуација је просторно окружење у којем се окупљање дешава и када друга непланирана особа, условно говорећи уђе у тај простор, и постаје присутна. Друштвена прилика је шири друштвени оквир, дефинисан кроз место и време, и обично подржан одговарајућим предметима и опремом, као што је радни дан у канцеларији. Према томе, урбани простор може да има позитивну улогу у посредовању код друштвене комуникације дефинисане кроз окупљање, ситуацију и друштвену прилику. Концепт истовременог присуства је најзначајнији код непланиране интеракције, коју Гуфман назива ситуација.

И социолог Антони Гиденс користи концепт истовременог присуства у разматрању друштвених односа приликом јавних сусрета, фокусирајући се на његову чулну и телесну компоненту (Giddens 1984, 64-68). Међутим, теорија просторне синтаксе посматра саприсуство из перспективе Гуфманове *ситуације*, односно из перспективе простора као критичког посредника у друштвеној интеракцији као обостране свесности присуства.

Иако се саприсуство углавном посматра као предуслов друштвене интеракције, јасно је да су обрасци саприсуства у великој мери резултат архитектонског и урбанистичког дизајна и према томе, суштинска веза између архитектуре и друштвеног феномена...Ово је важна друштвена функција градова: да структурира саприсуство између људи различитих година и полова, између становника и странаца, између људи различитих занимања и друштвених класа, унутар економског, грађанског и верског живота (Marcus and Legeby 2012, 4,5).

Кроз систематско истраживање образаца пропустљивости у различитим типовима објеката и насеља, прецизније речено, кроз истраживања како распоред одвојених простора и улаза контролише приступ и кретање у систему, довео је Хилијер и Хенсон до поставке генералних принципа *анализе просторних*

образаца и техника истраживања основних аспеката друштвених релација уграђених у просторну форму. У тим истраживањима се показало да су две врсте релација суштински утицале на просторну форму код различитих типова простора. То су релације између оних који станују у простору и који га континуално користе, и релације између становника и странаца, људи који долазе из других делова града. Према овоме, јавни простор насеља третиран је као својеврстан *interface* између стамбеног простора и света изван насеља, односно домена становника и домена странаца. Начин на који се овај простор колективне употребе организује и третира показао се као најважнија разлика између конфигурацијских типова насеља (Hillier and Hanson 1984, 17).

Од исте претпоставке полази и Али Маденипур (Ali Madanipour), ауторка која се бави истраживањима односа урбаног дизајна и социо-просторних процеса, када пише:

Изгледа као одређујућа особина насеља: како друштво дели свој простор у јавни и приватни, и како ова подела контролише кретање из једног места у друго и приступ местима и активностима. Ово је скоро универзална карактеристика градова свих култура, свих историјских периода, који су организовани помоћу истог принципа јавно-приватно, иако се природе ове поделе, значења и односи између јавне и приватне сфере значајно разликују. Још од настанка градова, са њиховом поделом радне снаге и комплексним, подељеним друштвеним и просторним структурама, подела на јавно-приватно је кључни организациони принцип који обликује физички простор градова и друштвени живот грађана (Madanipour 2003, 1).

Релација између интимног и колективног, односно приватног и јавног препозната је као један од основних обликовних и организационих принципа у формирању насеља, градова и суседстава.

Разлике у организацији и форми јавног простора засноване су на врло једноставном принципу који теорија просторне синтаксе назива конвексна и аксијална организација простора. Странци се у већини случајева крећу кроз простор насеља, док становници имају много више статичан однос према локалном систему. Аксијално издужени јавни простори уводе и пропуштају странце у систем, док конвексни јавни простори организују више статичне зоне становника у којима они због тога имају већу потенцијалну контролу над

простором. Хилијер и Хенсон у просторном односу становника и странаца проналазе основну одредницу према којој су се насеља прилагођавала током свог раста (Hillier and Hanson 1984, 17).

Слика 2.2 (стр. 265)

У овом једноставном принципу распореда и веза аксијалног и конвексног простора садржан је и принцип безбедности у јавном простору. Просторни систем пушта странце у све јавне градске просторе, али их контролише постављањем стамбених јединица становника у непосредну близину. На тај начин странци надгледају простор, а становници надгледају странце. Просторне претпоставке осјећаја сигурности у суседству произилазе из колективних рута свакодневног кретања и истовременог присуства које генеришу унутар суседства, гдје је могуће срести и суседе и непознате људе. Џејн Џејкобс је препознала овај принцип безбедности у односу становника и странаца у суседствима.

Прва ствар коју треба разумети да јавни ред на плочницима и улицама градова не одржава само полиција, колико год да је она неопходна. Он се одржава помоћу комплексне, скоро несвесне мреже добровољне контроле и стандарда између самих људи, која се и успоставља од стране људи...Сигурност на улицама уз помоћ узајамног надгледања и контроле звучи непријатно, али у стварном животу није непријатна. Сигурност улица најбоље функционише, најнеформалније и са најмање непријатељства и сумње, тамо где их људи највише користе и уживају у њима добровољно, када су и најмање свесни да учествују у надгледању (Jacobs 1992, 31, 36).

Сходно томе, Џејкобс сматра да улице успешних суседстава морају имати три основна квалитета: јасно разграничење између приватног и јавног простора, објекте који имају прозоре и улазе према улици да омогуће надгледање уличног живота и континуалну дневну употребу уличних тротоара, односно „живу“ улицу.

Аутори Маркус и Леђиби допуњују теорију просторне синтаксе доводећи у релацију концепт саприсуства и концепт *друштвеног капитала*, у контексту социо-политичке теорије Роберта Патнама (Robert Putnam) (Marcus and Legeby 2012). Осим овдје сведене дефиниције према којој је друштвени капитал успостављена мрежа између појединаца која генерише поверење и вољу за кооперацијом, Патнам дефинише и две његове компоненте, односно две врсте веза између појединаца. Прва врста везе (*bonding*) односи се на друштвене мреже које

воде ка успостављању хомогених друштвених група, док друга врста везе (*bridging*) води ка успостављању хетерогених група. Патнамова теорија води порекло од традиције започете много старијим концептима Диркемове механичке и органске солидарности и Тонисове *Gemeinschaft* и *Gesellschaft*.

Маркус и Леђиби директно повезују *структуру саприсуства*, посматрану кроз однос становници-странци у броју људи који употребљава простор, односно у *величини саприсуства*, са потенцијалима за успостављање једне или друге врсте солидарности. Аутори предлажу употребу синтакс техника за мерење величине (*size of co-presence*) и структуре саприсуства (*constitution of co-presence*) у суседствима, као индикатора успостављања потенцијалне врсте друштвеног капитала. Суседства која имају мањи број корисника простора који нису становници самог суседства, упућује на просторну изолацију, односно друштвену сегрегацију суседства, при чему су становници више упућени на микролокалне друштвене и економске ресурсе (Marcus and Legeby 2012, 12).

У првом поглављу ове дисертације је констатовано да се у суседствима планираним и обликованим према Перијевим и СИАМ принципима, тежило просторном одвајању урбаних функција и дестимулисању оних који у њему не станују да користе простор суседства. Монофункционалност и одвајање људи који употребљавају урбани простор, према горе разматраном, водила је ка смањењу урбане комплексности и смањењу могућности за друштвену интеракцију различитости. Такође, према истраживањима која су заснована на теорији и методама просторне синтаксе, закључено је да најмањи потенцијал за друштвене сусрете имају урбани простори, суседства и јавни простори који су структурирани хијерахијски (Hanson and Hillier 1987, Hanson and Zako 2007, Legeby 2010).

У контексту теорије просторне синтаксе, у овом истраживању се просторне карактеристике суседства и њихових јавних простора посматрају као посредници у формирању *ситуација* - истовременог присуства и сусрета становника суседства међусобно и са становницима других делова града. Истовремено присуство је схваћено као елементарни услов за друштвену интеракцију и комуникацију и

успостављање друштвених веза. Поставља се питање анализе и мерења конфигурацијских карактеристика наслеђених суседства и јавних простора, односно њихових капацитета за формирање образаца саприсуства и употребе простора. Како су распоређена места приватности и заједничке употребе? Колико суседа употребљава заједнички простор или на којој просторној дистанци живе људи који су суседи? Да ли становници суседства на својим свакодневним рутама сусреће странце? Односно, да ли ситуације према Гуфмановом значењу укључују само становнике суседства, што би водило учвршћивњу *Gemeinschaft* друштвених односа или укључује и пролазнике из других и различитих делова града, што би утицало на повећање интензитета мешања различитих друштвених и културних група. Да ли су места заједничке употребе сигурна места?

Полазећи од теорије о конфигурацијским особинама грађене средине и њиховог ефекта у формирању саприсуства и конституисању колективне употребе, циљ просторне трансформације суседства треба да буде отворени јавни простор који својим структуралним карактеристикама омогућава формирање места интензивног саприсуства становника и странаца, као и места приватности и колективне употребе од стране суседа. Одговарајућа комбинација, просторни распоред и повезаност ових места свакодневне употребе имају важну улогу у друштвеном животу суседства и формирању слике и идентитета суседства.

2.1.4 Урбани простор као територија: интерпретација просторних образаца кроз употребу

Свакодневна употреба урбаног простора значи двосмерну релацију између људи и физичког контекста. Простор својом формом и организацијом усмерава људске активности и утиче на њихов интензитет, укључујући и интеракцију и комуникацију, док са друге стране људи мењају простор и прилаогађавају га својим потребама и интересима, у физичком и имагинативном смислу. Употреба простора подразумева симултано одвијање оба смера релације, при чему се људи и простор кроз употребу међусобно мењају. Архитекта и теоретичар архитектуре Николас Хабракен (Nikolaas J. Habraken) овај динамични однос и континуалну

трансформацију простора назива „жива конфигурација“. „Употреба грађене форме значи практиковање контроле, а контрола подразумева трансформацију. Не постоји потпуна одвосјеност између оних који граде и оних који употребљавају...Употреба означава почетак и крај сваке трансформације, формирајући део циклуса активности посредством којих грађена средина живи (Habraken 2000, 7-8).”

Непостојаност разлика између употребе простора и производње простора кључно је место и *унитарне теорије* Анри Лефевра. Производња простора није ограничена искључиво на домен администрације и стручњака, већ спада и у домен становника и корисника. *Свакодневни живот* разматран помоћу концепта *праксе* – људских активности у функцији личне самореализације, за Лефевра је центар где се спознаје и формира друштвени живот (Lefebvre 1991[1974], 1991a[1985], 2002[1961]). Апстрактни друштвени систем, у форми политичко-економског ентитета или државе производи глобални и апстрактни простор, а појединци употребљавају, односно производе локални простор, при чему постоје узајамне релације између ове две размере друштва и простора. Употреба простора на локалном нивоу одвија се кроз *праксе* у простору и *значења* која се дају простору, док супротно томе, размена (*exchange*) простора којој тежи систем подразумева одвајање значења од простора (Giddens 1984, Lefebvre 1991 [1974]).

Истраживање образаца просторне форме постојећих суседства може пружити увид у просторне капацитете и потенцијале суседства и јавних простора за друштвене сусрете и интеракцију. Тачније, омогућава испитивање просторне, па самим тим и друштвене интегрисаности јавних простора суседства у глобални систем града. Важно питање које помиње и теорија просторне синтаксе је питање одговарајућег односа између глобалне интегрисаности и локалног идентитета у релацији простор-друштво. Међутим, као што је већ поменуто, употреба простора је двосмерни процес. Архитектура и урбани дизајн производе физички опипљив контекст који становници прилагођавају својим потребама и у односу на које имају сопствене интерпретације животног окружења. Једна од кључних теорија која се бави овом релацијом јесте теорија *територијалности*.

Хилијер и Хенсон у теорији територијалности, која третира простор као својеврсну друштвену реалност, виде недостатак који је онемогућава да буде универзална теорија када је у питању проучавање односа простора и друштвености. Реч је о импликацији теорије територијалности да простор има друштвену важност искључиво када је идентификован са одређеном групом људи (Hillier and Hanson 1984, 7). На тај начин теорија не узима у обзир једну од основних антрополошких чињеница да постоје друштвене групе које немају просторну димензију. Суштинска разлика између ове две теорије у поставци релације простор-друштво налази се у томе да теорија просторне синтаксе проналази друштвеност већ садржану у карактеру просторне форме, док у теорији територијалности друштвена значења настају кроз производњу и употребу простора. Теорија територијалности, према Хилијер и Хенсон, као и когнитивне теорије, урбане семиолошке теорије и теорије образаца понашања у простору, одвајају људски субјект и окружење као објект да би, затим, препознали њихове релације. Поред велике вредности метода, техника и резултата ових истраживања, такав приступ их удаљава од могућности формулисања *универзалне теорије* простора као друштвене реалности. „Оне нас удаљавају од дефиниције проблема према којем је зграда објект чија просторна форма је форма друштвеног поретка (са импликацијом да друштвени поредак већ поседује одређену просторну логику), и воде ка проблему унутар којег физичко окружење нема друштвени садржај и друштво нема просторни садржај, при чему је просторно сведено на интерни материјал, а друштвно на пуку апстракцију. Ово називамо парадигма човјек-окружење (Hillier and Hanson 1984, 7).”

Основна негативна критика коју Хилијер и Хенсон упућују теорији територијалности јесте њена практична усмереност ка друштвеној хомогенизацији. Ови аутори не доводе у питање теорију територијалности саму по себи у контексту социолошких и културолошких истраживања просторног понашања људи, већ њене урбанистичке и архитектонске интерпертације које називају *Corespondence Model* (Hanson and Hillier 1987). Према овом моделу који су почетком осамдесетих, између осталих, заговарали Кристофер Александер,

Кевин Линч и Оскар Нојман, обликовање простора треба да следи територијалне потребе човека. Организација простора треба да рефлектује његову повезаност за различитим друштвеним групама, што значи да је територијално неодређен или хетероген урбани простор дисфункционалан. Сваки простор који јасно не рефлектује друштвену структуру је доказ да веза између простора и људи који га користе не функционише. Парадоксална је чињеница да су управо ови аутори били негативно критички орјентисани према суседствима модернистичког типа, која јесу била конципирана као одређене територије њихових становника, и да исти принцип територијалне одређености преносе у нижу просторну размеру, доминантно јавне просторе.

Теорија просторне синтаксе постављена је као алтернатива теорији територијалне одређености, заснивајући се на прихватању хетерогености урбаног друштва као чињенице и препознајући позитивну улогу простора у њеном генерисању и одржавању. Међутим, неки од савремених приступа урбаној територијалности је не постављају у контекст једнозначног односа друштвене групе и физичког простора, већ омогућавају да се и територијалност посматра у контексту просторних теорија о урбаној комплексности. У овом поглављу ће се дефинисати концепти о урбаном простору који су важни са аспекта територијалности, њених друштвених и психолошких ефеката. Циљ овог дела истраживања је препознати концепте који повезују просторне карактеристике суседства и територијалност и који ће се придружити концептима претходне теорије у дефинисању аналитичког апарата за истраживање просторних капацитета суседства и јавних простора у контексту виталности и друштвености. Концепти територијалности у анализу просторне конфигурације суседства уносе критеријуме важне са аспекта локалног идентитета и културолошких образаца приватне и колективне употребе.

Територијалност као пракса употребе простора

Ријеч територија (*territory* (eng.), *territoire* (fr.), *territorio* (sp.), *territorium* (ger.)) је латинског порекла (*territorium*) и њено значење указује на порекло геополитичке

конотације: земља под управом града или државе, земља која окружује град под чијом је управом²⁴. Међутим, од средине двадесетог века у научном контексту се територијалност проучава из два различита угла: људска територијалност као биолошка и културолошка перспектива проучавања просторног понашања (Hall 1990[1966], Sommer 1969, Altman 1975) и гео-политичка територијалност као контрола над одређеним простором и друштвом (Sack 1986).

Савремена многострука значења термина територија која се повезују са политички и административно дефинисаним простором, власничким односима и правима на употребу простора, указују на постојање друштвених фактора територијалности и њену групну форму. У домену друштвених наука територијалност се посматра као друштвено произведено понашање на индивидуалном и групном нивоу, уско повезана са појмом моћи. Роберт Сак (Robert Sack), аутор једне од најуглеђенијих књига у домену геополитичке територијалности, види територијалност као основни географски појам у проучавању везе друштва и простора. Реч је о просторној стратегији којом се контролишу други људи и ресурси, помоћу контроле над простором. Територијалност је блиско повезана са начином на који људи употребљавају простор, како се организују у простору и за значењима које људи вежу за простор. С обзиром да се ради о промењивим праксама, Сак проучавање територијалности види искључиво у двије географске области – друштвеној географији и историјској географији (Sack 1986, 2).

Антрополог Едвард Хол (Edward T. Hall) донио је нову научну перспективу у истраживању релације друштво-простор, представљену у својој књизи под називом *The Hidden Dimension* (Hall 1990 [1966]). Хол је свој интердисциплинарни приступ проучавању *употребе простора* као првенствено културолошки одређене активности, назвао *проксемика* (*proxemics*). Проксемика проучава друштвену комуникацију и просторну димензију те комуникације, и као аналитичка теорија употребљава се у великом броју научних дисциплина. Тачније, проксемика проучава како људи успостављају простор између себе и других у процесу

²⁴ Online Etymology Dictionary. 2014. "Territory". Приступ 2. априла 2014.
http://www.etymonline.com/index.php?allowed_in_frame=0&search=territory&searchmode=none

комуникације, што се може пручавати у различитим просторним размерама, од померања тела до организовања насеља, и проучава образце људског понашања унутар претходно успостављеног просторног окружења. Врло детаљну дефиницију проксемиких образаца (*proxemic patterns*) понашања даје аутор Арделен Цајпријан (Ardelean Ciprien) према којем је реч о синтези вероватних и релативно предвидивих понашања и ставова чланова социо-културне групе у одређеном контексту и специфичним околностима релације људи-простор (Ardelean 2008, 175). Релација људи-простор се посматра двојачко. С једне стране људи употребљавају простор као инструмент регулације односа у комуникацији, а са друге, просторно окружење намеће принципе комуникације који могу да одговарају или неодговарају културолошки дефинисаним образцима.

Порекло проксемике налази се у биолошким наукама, прије свега *етологији* која проучава скривене просторне димензије у понашању животиња и њиховој интеракцији. Основани методолошки апарат ове дисциплине заснива се на проучавању *просторних механизма* (*spacing mechanisms*) у животињској интеракцији и кључни просторни концепти етологије су дистанца, територија, контакт и одбрана. Међутим, иако Хол наглашава биолошко порекло своје аналитичке теорије, он утврђује разлику која људе одваја од животиња, а то је људско развијање продужетака сопственог организма, који заправо јесу део људске културе. „Однос између човека и културне димензије је однос у којем и човек и његово окружење учествују у међусобном обликовању...У стварању сопственог света човек, заправо, одређује каква врста организма ће постати (Hall 1990 [1966], 4, италијански у оригиналу).“ У проучавању употребе простора Хол дефинише три слоја утицаја на формирање проксемиких образаца понашања: *инфракултурни* слој који је повезан са биолошком прошлошћу људи и концептима као што је територијалност, *прекултурни* слој који се односи на чулну перцепцију простора и *микрокултурни* слој утицаја дефинисан културним конвенцијама понашања. Територијалност је према Холу једна од основних карактеристика у систему понашања свих живих бића, укључујући и човека.

Током седамдесетих година психолог Ирвин Алтман (Irwin Altman) развија

појам територијалности који није обавезно повезан са одбрамбеним механизмима, већ регулацијом комуникативног односа према другима (*perceived ownership*). „Територијално понашање је механизам регулације границе између себе и других који укључује персонализацију или обиљежавање места или објекта и комуникације која „припадају“ особи или групи (Altman 1975, 107)“. Алтман се бави успостављањем релације између концепата приватности (*privacy*), личног простора (*personal space*), територијалности (*territoriality*) и окупљања (*crowding*), при чему је приватност кључна људска потреба у односу на коју се успостављају остали концепти. Овакав приступ истраживању односа људског понашања у комуникацији и простора кроз интеграцију четири концепта Алтман назива микроинтерперсонална оријентација (*mikrointerpersonal orientation*). „[П]риватност је основни процес регулације помоћу којег особа (или група) себе чини више или мање приступачном и отвореном према другима, у којем су концепти личног простора и територијалног понашања механизми који се покрећу у циљу постизања жељеног нивоа приватности. Гомила је у том случају друштвено стање у којем су механизми приватности заказали, резултујући упуштањем у нежељени друштвени контакт (Altman 1975, 3).“ Према Алтману, употреба јавног простора је увек условљена људском потребом за приватношћу, одакле произилази и производња територија и њихових просторних граница. Роберт Самер (Robert Sommer), као и Хол, види лични простор као својеврсну покретну територију чије су границе невидљиве, али свакако препознатљиве у оквиру исте културе, и у односу на које индивидуе успостављају друштвени живот и контролу над сопственим телом (Sommer 1969). Међутим, према Лефевру, потребе увек долазе као удвојене категорије, као што су приватност и друштвеност, информисаност и изненађење. Стога, дефиниција територијалности се може проширити на регулацију односа у контексту задовољавања просторних потреба за приватношћу и друштвеношћу. Тако територијалност није само израз потребе за приватношћу, већ је повезана са остварењем човека као друштвеног бића, и испољава се кроз заузимање, организацију и структурирање простора.

Алтман препознаје територију као резултат *праксе употребе простора*, пре свега њене временске димензије, која затим има ефекте у психолошком и

друштвеном домену корисника простора и других људи. Алтаман дефинише три врсте територија према критеријуму дужине заузимања простора и сходно томе когнитивних ефеката код заснивача територије и других, који се манифестују као осећај власништва, степена приватности и могућности одбране територије (Madanipour 2003, 44). Примарна територија, као што је стан, подразумева јасно дефинисано власништво у перцепцији корисника и других. Примарна територија је у потпуности персонализована и подразумева стално практиковање контроле над простором, при чему се недозвољени улазак сматра великом повредом територијалности. Секундарна територија, као што је учионица, има средњи ниво контроле над простором. Корисник учионице нема простор у власништву и један је од легитимних корисника, али може остварити одређени ниво персонализације простора кроз редовну употребу. Терцијарна територија је доминантно јавна територија, као што је плажа. Корисник простора је само један од могућих многобројних корисника, без осећаја власништва и могућности браћења територије. Употреба у овом случају подразумева краткотрајну персонализацију. Према Алтману, успостављање територијалности кроз три врсте територија омогућава људима да задовоље своје просторне потребе бирајући врсту територије за одговарајућу активност (Madanipour 2003, 44).

У савременој интерпретацији територијалности као праксе употребе простора, кроз неуобичајен спој концепта територијалности и *actor-network* (ANT) теорије, Матијас Кархолм (Mattias Kärholm) је развио нови приступ истраживању улоге дизајна простора у територијалним односима. Кархолм територију види као константо промењиву, тачније територија мора стално изнова да се производи да би била ефективна. Ако желимо да проучавамо односе моћи који утичу на свакодневни живот, територијалност морамо посматрати *in actu*, у процесу успостављања и репродукције. Коначно, Кархолм територију радије дефинише као ефективну просторну контролу, а мање као стратегију. “Територије се морају константно производити и обнављати (путем контроле, друштвеног понашања, артефаката итд.), да би остале ефективне – границе и контрола су, према томе, радије резултат територијализације, а не обрнуто (Kärholm 2007, 440).”

Хабракен приступ територијалности као пракси заузимања и контроле над простором ставља у шири контекст истраживања и разумевања простора. Сви актери у простору су дрштвена бића која практикују контролу над грађеним простором, што у комбинацији са географско-просторним ограничењима дефинише просторни поредак (*Physical Order*). Даље, у комбинацији са потребом за територијалном производњом простора настаје територијални поредак. Територијални поредак (*Teritorial Order*) је контрола простора и његове употребе у ширем смислу, не само контрола просторне форме. Од преосталог, и даље неограниченог броја могућности у стварању грађене средине, актери се приклањају потреби и жељи међусобне релације и комуникације кроз заједничку структуру. Овај последњи поредак установљује заједничке преференце и базира се потпуно на људском споразуму (*Cultural Order*). Културни поредак је договорено разумевање односа просторне форме и територијалне структуре које ствара теме и варијације у простору које видимо кроз обрасце и типове (Habraken 2000, 227). Према томе, територијалне структуре су културно условљене, промењиве кроз време и географску локацију. Хабракен ова три реда кратко назива форма (*Form*), место (*Place*) и споразум (*Understanding*) који његову теорију односа простора и људи дели на три повезане реалности: просторну, биолошку и друштвену.

Према овим приступима територији као резултату свакодневне праксе, територије се праве стално и било где. Неке територије су трајне и стабилне, а неке тренутне и непостојане. Територије се производе на различите начине, различитим средствима и обухватају различите размере као што су нација, урбани дистрикт, суседство или пракинг место. Територијална организација ангажује простор на различите начине, при чему се понекад поклапа са просторном формом, а понекад је интерпретира. Разумевање територијалност као процеса који има своје психолошке и друштвене мотиве и ефекте доводи нас до закључка да је урбанистички модел територијалне одређености (*correspondence model*) простора неодржив. Сходно истом закључку, Едвард Хол препоручује приступ организовању и обликовању простора који је отворен за прилагођавање сходно трајнијим обрасцима понашања условљених културом, али и сходно свакодневно промјењивим обрасцима. „Пожељна је флексибилност и усаглашеност између

облика и функције тако да нуди мноштво различитих простора, у којем људи могу бити ангажовани или не, према захтевима прилике и расположења (Hall 1990 [1966], 110).“

Територијална комплексност јавних места

Матијас Кархолм дефинише четири различита облика територијалне производње које се могу наћи у јавним просторима: територијалне стратегије, територијалне тактике, територијалне асоцијације и територијалне апропријације (Kärholm 2007, 441). Територијалне стратегије и тактике су праксе означавања територије *са намером*. У овим случајевима је територијална контрола усмерена директно на организовање и уређење простора који на тај начин постаје одређена територија. Територијалне стратегије су претходно планиране и често подразумевају просторну и временску дистанцу и средства контроле као што су објекти или правила. Територијалном стратегијом можемо назвати начин којим је одређени простор стручно организиран за тачно одређену активност. Са друге стране, територијалне тактике су, такође, обиљежавање простора, али од стране особе или групе људи који са простором остварују лични однос и на одређени начин га обиљежавају га свој. Ако група тинејџера из суседства клупу коју свакодневно користи обиљежи као своју, нпр. писањем имена, говоримо о територијалној тактици.

Територијалне асоцијације и апропријације представљају територијалне производње које нису планиране и које настају без намере, али су последица редовних пракси, односно употребе. Кархолм као предмет територијалних асоцијација види тачно одређени простор чији карактер произилази из одређене употребе или конвенција које условљавају његову употребу. Тај простор не мора нужно бити виђен као нечији, већ као простор који асоцира на неку групу људи која га употребљава или начин на који се употребљава. Таквом територијом можемо сматрати степениште које се употребљава као полигон за скејт. Територијалне апропријације производе територију кроз употребу која се често понавља од стране групе људи или особе, а који је до одређене мере доживљавају

као свој простор. Клупа у јавном простору може се везати за групу људи који је редовно користе у току дана и која постаје препозната као 'њихова' клупа. Међутим, предмет територијалне апропријације могу бити и град, суседство и стан.

Територија је, дакле, више од формалног разумевања простора. Територија је резултат праксе заузимања, односно контроле која се успоставља помоћу различитих инструмената који нису увек просторни. Према Хабракену и Кархолму, територија може бити просторна организација која ангажује и интерпретира просторну форму од стране различитих актера, као и привремено заузимање простора – тренутна територија, која настаје кроз употребу на нивоу тела. „Људско тело подразумева присуство територијалности. Према томе, бити у јавном простору значи учествовати у игри територијалне реконфигурације, репозиционирања док људи користе простор: седе на клупама, чекају аутобус, паркирају ауто, улазе у телефонске говорнице, стоје на плочнику. Игра краткотрајних просторних потраживања и територијалних укључивања прати ток употребе унутар контекстуалног окружења датог јавног простора (Habracken 2000, 160).” Дакле, јавни простор може бити предмет неколико истовремених територијалних производњи које се међусобно преклапају и производе неколико слојева територије. Кархолм у разликовању територијалних производњи види својеврстан аналитички апарат за истраживање јавних простора, односно „пејзажа територијалних релација моћи и њихових различитих концентрација које можемо пронаћи у одређеном месту (Kärholm 2007, 442).“

Важно је нагласити да Кархолмов апарат није намењен за одређивање релација моћи по њиховом интензитету или хијерахији и не поставља их у линију доминација-отпор. Његова основна функција стоји у идентификовању различитих територијалних производњи на једном месту, њихове коегзистенције и кооперације, односно територијалне комплексности места. У Кархолмовој теорији производње територија можемо препознати обресе општије Лефеврове теорије производње простора, при чему је Кархолм заинтересован за два сегмента Лефеврове тријаде – преципирани (*perceived*) и доживљени (*lived*) простор, два

простора која су и код Лефевра директно везана за свакодневни живот (Lefebvre 1991 [1974]).

На територијалну комплексност схваћену као истовремена употреба урбаног јавног простора која се мора посматрати на различитим просторним размерама упућују и когнитивна истраживања. Маргарет Кузенбак (Margarethe Kusenbach) је формулисала модел хијерахије просторних нивоа које становници суседства доживљавају као своје стамбене територије (Kusenbach 2008). Кузенбак примећује да становници на различите начине дефинишу границе суседства у етнографским истраживањима стамбених заједница, која су почела још у току педесетих година. Међутим, истраживачи се обично посвете једном просторном нивоу и начинима и разлозима због којих становници категоришу тај део простора као своје суседство. Чувена књига Кевина Линча (Kevin Lynch) *Слика једног града* (*The Image of the City*) је резултат петогодишњих емпиријских истраживања перцепције градског простора од његових корисника. Истраживања су резултовала дефинисањем просторних елемената (образаца) који у највећој мери формирају слику града у свакодневном доживљају (Linč 1974[1960]). Међутим, Линч се не бави суседством, већ градом у целини. Такође, он не разматра обухват који грађани дефинишу као град у целини, већ просторне елементе који креирају менталну слику града. Кузенбак дефинише модел нивоа локалних заједница у перцепцији становника, заснован на концепту *хијерахије заједница* социолога Алберта Хантера (Albert Hunter) који садржи четири нивоа: енклаве, суседства на пешачкој дистанци, градски блок и микро-окружење.

Енклава (*enclave*) је највећи просторни ниво који становници доживљавају као своје суседство. Њена величина превазилази пешачку дистанцу и њен идентитет може да се базира на имену суседства, карактеристичном просторном обележју, функцији која је значајна на нивоу већег просторног обухвата или града, догађају који се традиционално дешава у том простору, друштвеној или културно ј групи људи која тај простор насељава. Суседства на пешачкој дистанци (*walking distance neighbourhood*) просторно су ограничена уобичајеним свакодневним дистанцама које људима омогућавају да сусрећу исте људе из суседства, и стварају

познанике. Велики број људи свакодневно пешачи до трговине, аутобуске станице, шета због рекреације, изводи пса у шетњу. Градски блок (*street block*) је просторни обухват унутар којег се становници препознају, веома често знају имена суседа, па се овај ниво заједнице сматра као логичан домен у којем се развија осећај припадања, заједништа и колективне одговорности. Унутар овог просторног обухвата суседи могу лако препознати заједничке интересе и организовати се у циљу њиховог остварења. Микро-окружења (*microsettings*) су ниво заједнице која подразумева најмањи просторни обухват и најразвијеније социјалне везе. Унутар мањих простора на које су орјентисани стамбени објекти могу се развити блиски друштвени односи, посебно између особа које имају слична интересовања и животне ситуације. Осим што је јасно да је просторна размера пешачких кретања основни критеријум код формирања нивоа суседских односа и друштвене интеграције, Кузенабак оставља недефинисане друге просторне критеријуме. У том смислу, остаје збуњујуће нпр. зашто се само други ниво назива по критеријуму пешачке диситанце, када и сви остали припадају тој групи.

Оно што је важно код ове теорије јесте тврдња да се нивои просторних заједница међусобно не искључују, већ да могу бити део нечијег доживљаја суседства истовремено. Кузенбак закључује на основу емпиријског дела истраживања да постоје различита мишљења код становника о томе који је ниво заједнице најзначајнији за формирање идентитета суседства (Kusenbach 2008, 232). Иако један просторни ниво може да доминира у стварању слике суседства може се поставити теза да та доминација произилази из конкретне ситуације и релације тог просторног нивоа са другим нивоима. Карактеристике просторне форме могу да утичу на избор граница обухвата који ће становници изабрати као суседство. Ако простор суседства нема мање групације објеката са планираним микроамбијентима, становници се не могу социјализовати у том окружењу и повезати са том врстом простора. За њих ће суседство бити неки други просторни ниво и друга врста друштвених веза.

Ако територијалност схватимо као праксу употребе простора која има своје друштвене и психолошке мотиве и ефекте, конфигурација простора је важна

фактор у територијалној производњи и територијалној комплексности. Она усмерава кретање и заузимање простора, односно има улогу у стварању слике о суседству и његовим јавним просторима као територијама.

2.1.5 Релације између просторне конфигурације и територијалне структуре

Просторна форма и организација могу да служе као механизми успостављања контроле над простором, што Хабракен назива хоризонтални ниво територијалности, али постоје и други механизми контроле простора у ширем смислу (вертикални ниво), које форма простора не следи (Habracken 2000, 132). Грађена форма има двојаку улогу у односу на територијалност. С једне стране, просторна форма може бити директан израз територијалности, у форми зидова, ограда, капија и слично. С друге стране, могуће су територијалне интерпретације простора које се формирају у складу са обичајима и праксом становања унутар грађене средине.

Територијалне границе могу бити просторно невидљиве, али јасно препознатљиве, сходно друштвеним нормама и културним поимањима просторне организације. Такав случај је са делом приватне парцеле испред једнопородичног објекта у америчкој стамбеној култури, који је неограђен и просторно спојен са јавном зоном тротоара. Истовремено, зидови и капије не морају имати територијална значења као што нпр. капија за врт унутар исте парцеле нема територијално, већ естетско, симболичко или функционално значење. Према томе, исте просторне конфигурације могу да имају различите територијалне структуре, а иста територијална организација може да прими различите просторне форме. Однос просторне форме и територијалне организације нема релацију један-на-један. Просторна конфигурација и територијална структура се не морају поклапати у физичком смислу, а ако се поклапају, територијални просторни маркери могу бити физички стабилнији или промењивији. Овако схваћена релација између просторне конфигурације и територије омогућава велики спектар комбинација у контексту урбане регенерације суседства и просторне трансформације јавних простора. Тачније, омогућава различите комбинације

промене просторне конфигурације и/или промене територијалне организације које служе за регулацију односа глобалне повезаности суседства у градску матрицу и изражавања локалног идентитета.

Слика 2.3(стр. 266)

У контексту проблема релације просторне форме и територијалне организације Хол препознаје фиксни (*fixed-feature space*), полуфиксни (*semifixed-feature space*) и неформални (*informal space*) простор као резултат територијалне праксе (Hall 1990 [1966], 103). У односу на Хабракенову теорију, Хол разматра искључиво случај када просторна форма и просторни елементи имају територијално значење и служе као основно средство дефинисања територија. Фиксни простор је основни начин организовања појединачних и групних људских активности путем материјалних средстава. Стамбени објекти су један вид образаца фиксног простора који организује употребу и свакодневне активности чланова породице. Већи број различитих објеката организован је у суседства и градове чији просторни елементи усмеравају кретање и омогућавају одређене врсте активности. Дакле, Хол под фиксним простором подразумева трајније и условно променљиве просторне елементе и структуре који су део територијалне производње.

Аутор истиче културолошку димензију фиксног простора територије. Илустративан пример који наводи Хол тиче се разлика у урбаној матрици америчких, западноевропских и јапанских градова. Док се у западној култури фокус ставља на линије, односно кретање и улице, у Јапану су важне тачке, односно раскрснице. Тако се у Јапанским суседствима имена додељују раскрсницама као центрима око којих се организује хијерахија урбане структуре, док се у западноевропским и америчким имена додељују улицама. Истовремено, у јапанским суседствима куће носе бројеве на основу хронологије грађења, па кућа која носи број један стално подсећа да је прва саграђена (Hall 1990 [1966], 106). На тај начин време постаје саставни део просторне организације суседства.

Поставља се питање односа фиксних елемената простора наслеђених суседства, као што су улице, блокови, изграђени и отворени простори и

територијалне организације коју успостављају станари и други корисници простора у савременом контексту употребе. Сигурно је да урбана структура и архитектура суседстава колективног становања саграђених у двадесетом веку нису обликовани према културолошким захтевима становања као територијалног чина, већ према универзалним принципима архитектонске идеологије времена. Какве су територијалне интерпретације просторне конфигурације суседства, посебно са аспекта колективних простора?

Полуфиксни простор територије је успостављен покретним елементима који организују активности на нижем нивоу просторне организације, нпр. у једном заједничком дворишту или једној просторији. У покретне и делимично покретне елементе који граде полуфиксни простор спада зеленило, урбани мобилијар и намештај. Хол наводи две врсте полуфиксних простора: *социофугални простор* који својом организацијом подржава људе у развојеним позицијама и *социопетални* који генерише друштвену комуникацију. Распоред столица у просторији или организација столица око стола прави разлике у физичком позиционирању људи једних у односу на друге и производи простор који више припада једној или другој врсти. Међутим, Хол упозорава да је важно прихватити да социофугални простор није универзално лош, нити је социопетални универзално добар. Исти распоред просторних елемената у једној култури може произвести социофугални, а у другој социопетални простор. Социолошки ефекти просторне организације зависе од специфичног контекста, односно сврхе употребе простора и односа између људи који га употребљавају (Hall 1990 [1966], 110).

Поново, Хол наводи пример културолошких образаца који утичу на организовање полуфиксног простора у стамбеним објектима, који су потпуно различити у западноевропској и јапанској култури. Западноевропски и амерички стамбени простори подразумевају фиксан распоред намештаја који одговара функцијама појединих просторија у кући, прилагођен просторним капацитетима и навикама укућана. Људи се крећу из једног дела простора у други да обаве различите активности. У јапанској кући је врло уобичајено да се све функције у току дана обаве у истој просторији, при чему човек задржава своју позицију, а

активности се мењају, као и објекти који те активности подржавају. Хол препоручује обликовање и организовање простора који је отворен за прилагођавање сходно трајнијим обрасцима понашања условљених културом, али и сходно свакодневно промјењивим.

Категорија неформалног простора подразумева просторне дистанце између људи у току интеракције и комуникације. То је најнижи ниво просторне организације релевантне са аспекта друштвене комуникације и Хол је назива неформалном због њене сталне променљивости и непостојања материјалних граница изузев људског тела, али свакако наглашава да ови неформални просторни обрасци имају јасно дефинисане границе и веома значајно место у култури (Hall 1990 [1966], 110). У контексту Кархолмове теорије урбане територијалности, неформални простори свакако чине важан део територијалне комплексности, јер се праксе које постављају људе у међусобну релацију и релацију према фиксном и полуфиксном простору могу учестало понављати, без обзира на њихову тренутну непостојаност.

Холова категоризација урбаних простора сходно територијалној производњи односи се на просторе које би теорија просторне синтаксе дефинисали као конвексне просторе, тачније просторе у којима се људи доминантно задржавају приликом употребе простора. Међутим, на који начин размишљати о релацији просторне конфигурације и територијалне структуре приликом доминантне активности свакодневне употребе урбаног простора – кретања. Хилијер и Хенсон у теорији просторне синтаксе користе термин *дубина конфигурације* да би означили њен специфичан образац пропустљивости у току кретања кроз конфигурацију. Она подразумева пролаз кроз физичке границе и савладавање дистанци између њих у току кретања кроз конфигурацију, почевши од одређене тачке. Дубина конфигурације показује и структуру приватних и јавних простора у конфигурацији са аспекта употребе, јер што је одређени простор мање повезан са другим просторима у конфигурацији, он омогућава више приватности, и обрнуто. Николас Хабракен уводи појам територијалне дубине (*teritorial depth*) или тачније *дубине територијалне структуре* која се мери бројем пређених

територијалних граница у току кретања од најшире територије (јавног простора) ка посљедњој инстанци структуре, приватном простору (Habraken 2000, 137).

Слика 2.4 (стр. 267)

Хабракенова теза је да сваки простор може бити приватни или јавни у зависности од његове релације са другим простором. Ако суседство посматрамо као једну територију која је под контролом градске управе, и ако суседство садржи две врсте простора - простор под објектима и отворени простор, овај отворени простор уобичајено називамо јавни, док објекте са припадајућим парцелама зовемо приватни простор. Међутим, Хабракен сматра да су фиксне дефиниције приватног и јавног простора илузија. Концепти приватно и јавно у свом односу су релативни и зависни од наше позиције у простору из које се крећемо (Habraken 1987, 17). Простор (*sa*) на слици 2.5 може бити јавни простор за актере (*Tb*), док је за актере који долазе изван ограђеног простора (*sa*) то приватни простор за који можемо рећи да већ запосједа актер (*Ta*). „Чињеница да приватно и јавно нису статични услови изазива много конфузије. Архитекти и урбанисти суочени са територијалном дубином уобичајено класификују простор као *приватни*, *полуприватни*, *полујавни* и *јавни*. Заправо, да ли је простор територије приватни или јавни зависи потпуно од нечије перспективе: исти простор је истовремено приватни онима који још нису примљени и јавни онима у укљученим територијама, који су слободни да уђу у било које време (Habraken 2000, 138, италики у оригиналу).”

Слика 2.5 (стр. 267)

За разумевање дубине конфигурације и територијалне структуре и категорисања простора као приватног или јавног, према Хабракену је важно установити терминолошку разлику. *Територија* подразумева просторну јединицу под контролом одређених актера. Придеви *приватно* и *јавно* односе се на простор, а не на територију. Територија сама по себи није приватна нити јавна, али може да садржи и приватне и јавне просторе. Истовремено, постоји разлика између одређења простора као приватног и *нивоа приватности* који он пружа. Простор може бити приватни посматрано унутар дубине територијалне структуре, као што је задње двориште на приватној парцели са стамбеним објектом у односу на

улицу. Али, ако двориште нема одговарајућу ограду према суседним парцелама, ниво жељене приватности можда неће бити задовољен.

Када је у питању релација између просторне конфигурације и територијалне структуре, Хабракен дефинише још три случаја која доприносе територијалној комплексности места. То су *двострука орјентација*, *територијално преклапање* и континуитет територијалне дубине (Habraken 2000, 174-178). Двострука орјентација подразумева да одређена територија има два излаза на јавну територију. Као пример можемо навести случај једне парцеле са стамбеним објектом која има приступ на главну и споредну улицу (случај *c* и *d* на слици 2.4). У територијалном смислу, обе улице су део јавног простора, али су другачијег карактера и форме. Ова различитост потенцијално омогућава да се избјегне конфузија у орјентацији и нечитљивости просторне структуре. Као пример софистициране двоструке орјентације која доприноси складном прожимању територија и просторне форме Хабракен наводи венецијанску урбану матрицу. Венецијанске куће имају орјентацију на две одвојене мреже јавних комуникација, мрежу канала с једне стране и мрежу улица са друге стране. Веомо често ове две мреже немају физичког, нити визуелног додира, а куће се налазе у простору између. Двострука орјентација обогаћује доживљај простора.

Територијално преклапање подразумева истовремену појаву две територијалне ситуације (територијални дијаграми *a* и *e* на слици 2.4). Иста територија (В), која је дио шире територије (А), може имати два приступа из јавног простора, а који имају различите територијалне дубине. С једне стране на територију В се улази директно из јавног простора улице, јер се границе територија А и Б поклапају. С друге стране, прво треба проћи кроз део територије А да би се ушло у територију В, и при томе се прелазе две територијалне границе.

Континуитет територијалне дубине, заправо, подразумева континуитет јавног простора. Територијална структура, без обзира на своју форму, је увек непрекинути низ јавних простора у току кретања, при чему идемо ка мање јавним просторима, или обрнуто. Јавни простор из којег нема пролаза у нови јавни

простор, и из којег се морамо вратити уназад да би смо наставили кретање, према Хабракену, представља својеврсан поремећај 'природне' територијалне структуре окружења. Територијална организација у урбаном простору је, према томе, конфигурацијске природе.

Теорија просторне синтаксе и ХабраKENOVA теорија о територијалности прилазе урбаном простору, односно форми и територији, као конфигурацији. Обе теорије наглашавају важност *дубине*, односно структуралних квалитета конфигурације форме и територије, пропустљивости физичких и територијалних граница и дистанци приликом кретања и употребе. Структура простора и распоред пролаза који спаја појединачне просторне јединице (образац пропустљивости), заједно са територијалном структуром, дефинише карактер приступа просторима и чини простор приватним или јавним, зависно од позиције корисника. Крис Ширлинк (Kris Scheerlinck) о дубини конфигурације као централном предмету његових истраживања урбаних целина закључује да концепт дубине у конфигурацији није само морфолошки дискурс о линераној секвенци преласка просторних и територијалних граница у урбаном простору. Читање или дизајнирање дубине просторне конфигурације подразумева комплексну комбинацију дистанци, пропустљивости, интегративне вредности и карактеристика граница у физичком, визуелном и територијалном смислу (Scheerlinck 2010). Начин и интензитет којим је простор подложен колективној употреби, дјелењу, треба да буде основни фактор обликовања конфигурације, односно њене дубине. Док, квалитет комплексности урбаног простора зависи од могућности вишеструког читања конфигурације и њене пропустљивости, на индивидуалном и колективном нивоу.

2. 1. 6 Становање као просторна и временска апропријација

У чувеном есеју „Град није дрво” (*A City Is Not a Tree*) Кристофер Александер (Christopher Alexander) критикује функционалистичке принципе планирања града који производе разгранате математичке структуре у којима елементи целине, заправо, нису физички повезани (Alexander [1967]1971). Свака јединица структуре

је планирана да припада већој, без релације са другим јединицама или нивоима. У том контексту суседство у функционалистичком граду је целина која има нижу јединицу – центар суседства, и која припада нивоу вишег реда, дистрикту или рејону, без преклапања са другим суседствима, њиховим центрима или другим функционалним јединицама. Александер закључује: „Кад мислимо у категоријама дрвета, ми замењујемо хуманост и богатство живог града за појмовну једноставност која користи само дизајнерима, планерима, администраторима и онима који се старају о развиту. Сваки пут кад се ишчупа део града и начини дрво да би заменило полурешетку која је била ту пре њега, град чини још један корак у правцу дисоцијације (Alexander [1967]1971, 86).“

Слика 2.6 (стр. 268)

Под утицајем Александеровог текста Анри Лефевр је неколико пута написао да градови са структуром дрвета теже ка друштвеној сегрегацији (Stanek 2011, 105). Принципи усаглашавања и балансирања између претходно дефинисаних људских потреба и планираних функција којима су регулисани кретање и активности људи, водило је ка ограничавању урбаног доживљаја. Свесно избегавање свих врста преклапања, вишезначности, мултиплицирања, које су карактерисале градове претходних епоха, значило је за Лефевра редуковање суштинских особина урбаног искуства: непредвидивости, изненађења и спонтаности. У том контексту, Лефевр је критиковао и концепт *потреба* које су се у модернистичкој урбанистичкој пракси дефинисале као једнозначне и универзалне. Наглашава је дијалектичку природу људских друштвених потреба које су специфичне за одређену групу и никако нису сума потреба појединачних чланова групе. Потреба за сигурношћу подразумева и потребу за неизвесним, потреба за информисаношћу значи и потребу за изненађењем, а потреба за приватношћу подразумева и потребу за многобројним друштвеним контактима (Stanek 2011, 101).

Слика 2.7 (стр. 268)

Разумевајући становање у ширем антрополошком смислу Лефевр га редифинише из сета потреба и функција у **праксе** које су у релацији са знатно ширим размерама друштвених процеса, које се не могу свести искључиво на обухват једне парцеле и једног објекта (Stanek 2001, 86). Лефеврови аргументи за

дефинисање становања као праксе изражени су у његовом супротстављању термина *стан/станиште (habitat)* и *становање (habiter)*.

”Хабитат” означава концепт или пре карикатурални псеудо-концепт. Према крају деветанестог века, урбана мисао (ако се може тако назвати), снажно и несвено редуktivна, изгурала је појам становања (“habiting”) и буквално га затворила у наводнике. Уместо тога је изабрала “хабитат”, поједностављену функцију, која је ограничила „људско биће“ на основне чинове: храњење, спавање и размножавање. Ови основне функције се не могу чак назвати ни животињским. Анималност је много више комплексна у својој спонтаности...Хабитат идеологија и пракса је потиснула елементарне карактеристике урбаног живота, како је напоменуто од стране кратковиде екологије. Оне укључују разноврсност начина живота, урбане типове, обрасце, културолошке моделе и вредности повезане са модалитетима и моделима свакодневног живота. Хабитат је наметнут одозго као примена хомогеног глобалног и квантитативног простора, као захтев да „живо искуство“ дозволи себи да буде затворено у кутије, кавезе или „машине за становање“ (Lefebvre 2003 [1970], 81).

Слика 2.8 (стр. 269)

Свакодневни живот, разматран помоћу концепта *праксе* – људских активности у функцији личне самореализације, за Лефевра је центар где се спознаје и формира друштвени живот. Становање Лефевр дефинише као групу различитих индивидуалних и групних пракси – апропријација (*appropriation*) - које модификују, преобликују, прилагођавају простор на различитим размерама, од стана до урбане територије (Stanek 2011, 87).

За индивиду и за групу да станује значи да уради апропријацију нечега. Не у смислу поседовања, већ да од нечега направи *oeuvre*, нешто своје, обиљежавајући га, моделирајући га, обликујући га. Ово је случај са појединцима и мањим групама као што су породице, и такође је важеће и за велике друштвене групе које насељавају град или регион. Становање значи апропријацију простора, и то у сред ограничења, такорећи у конфликту – обично акутном – између ограничавајућих моћи и нагона за апропријацијом (Лефевр цитиран у Stanek 2011, 87).

Апропријација је за Лефевра отворена и спонтана пракса становања, могућност обликовања простора унутар друштвене и културне реалности.

Приликом конципирања становања као апропријације Лефевр је имао контакт са два истраживања из 1969. године чији су аутори архитекти. Студија *House Form and Culture* од Амоса Рапопорта²⁵ (Amos Rapoport) и *Pesac by Le*

²⁵ Рапопорт је један од утемељивача научно заснованог истраживања релације између просторног окружења и људског понашања. Његов рад се заснивао на истраживању културолошких фактора ове релације.

Corbusier француског архитекте Филипа Будона (Philippe Boudon) (Stanek 2011, 89). Оба истраживања полазе од тезе о становању као сету пракси становника услед којих се простор мења у односу на првобитно изведено стање, а у релацији са друштвеним и културним оквиром. Рапопорт је истраживао вернакуларну архитектуру, а Будон велике промене у архитектури чувеног Лекорбизјеовог Песак суседства (Pessac) које су направили станари.

Слика 2.9 (стр. 270)

Као и Хилијер и Хенсон петнаест година касније, Рапопорт препознаје социокултурне факторе као суштинске у настанку форме куће, при чему су климатски и технолошки услови секундарни, односно модификујући. И Рапопорт и Будон промену архитектонског модела од стране становника виде као изражавајућу активност, која не настаје као нужна реакција, већ као свестан *избор* између могућности и ограничења (Stanek 2011, 90). Лефевр у предговору за Будонову књигу о истом истраживању пише: ”И шта су станари урадили? Уместо да се уметну у своје контејнере, уместо да им се прилагоде и живе у њима „пасивно“, они су одлучили да ће жувети „активно“ колико год је то могуће. Радећи тако показали су шта је, заправо, становање у кући: активност. Узели су шта им је понуђено и радили на томе, променили, додали (Лефевр цитиран у Stanek 2011, 92).” Између две тезе о променама архитектонског модела, да је *отворени план* простора генератор промена или да су промене настале у прилагођавању културолошком моделу дихотомије приватно-јавно, Лефевр формулише *дијалектички концепт* апропријације као креативне и изражајне праксе која преговара између просторних капацитета архитектуре и културних значења. Према Хабракену ријеч је о „итеративној природи процеса међусобног самодефинисања форме и праксе становања“ (Habracken 2000, 134).

Концепт апропријације појављује се касније у теорији територијалне производње простора Матијаса Кархолма, који дефинише апропријацију као територијални чин (Kärholm 2007). Претходно је објашњено да је Кархолм поставио концептуални модел територијалне производње урбаног простора, схватајући територијалност као праксу употребе простора. У теорији коју Кархолм тестира у централним јавним градским просторима ангажован је термин

апропријације, али измењеног значења у односу на Лефевров концепт. Кархолм апропријацијом назива територијалност која настаје кроз често понављану активност у јавном простору која не подразумева и физичко обиљежавање простора. Ипак, људи који су актери активности остају повезани са тим простором у перцепцији других људи. Алтман ову врсту територијалности назива секундарном.

Лефевров концепт апропријације стамбеног простора има много додирних тачака са концептом територијалности, јер обе теорије посматрају простор као личну или групну интерпретацију физичких и функционалних карактеристика простора кроз употребу. Оба концепта су дефинисана као социо-психолошка нужност у циљу личне самореализације и успостављања друштвених односа. Према савременим теоријама територијалности, као што је Кархолмова, територијалност се изражава кроз различите активности у урбаном простору, док је апропријација изразито повезана са активностима у контексту становања. С друге стране, Лефевр становање дефинише веома широко, у просторном смислу од обухвата стана до обухвата града, што апропријацију формулише као велики сет активности којима се простор прилагођава личним и групним тежњама. У овом истраживању користиће се Кархолмови концепти територијалних активности које подразумевају свесно обиљежавање и промену просторних карактеристика и промену претходно планираних активности које простор треба да садржи, које аутор назива територијалне тактике и територијалне асоцијације. Међутим, њихово значење просторних прилагођавања и промена ће бити сведено под термин апропријација према Лефевровом значењу пракси важних са аспекта становања.

Полазећи од концепта апропријације, јавни простор суседства посматраће се као проширени стамбени простор који се на различите начине прилагођава од стране оних који станују и оних који га користе у току праксе свакодневног живота. Концепт апропријација се поставља као једно од средстава мерења, односно као индикатор територијалних тежњи становника у специфичном урбанистичко-архитектонском контексту наслеђених колективних суседстава. Шта

апропријација јавног простора, схваћена као физичка и симболичка модификација од стране корисника, открива о ограничењима и потенцијалима физичке структуре и конфигурације јавних простора суседства? Како апропријација простора редефинише и проширује улогу и значење јавног простора? И да ли се та промена улоге и значења може употребити у контексту праксе планирања и пројектовања урбаних јавних простора суседства? Коначно, питање је, у којој мери апропријација, коју Лефевр посматра као револуционарни повратак простора домену употребне вредности, може да има значај за урбанистичку и архитектонску праксу у садашњем тренутку доминације тржишних вредности?

2.2 МЕРЕЊЕ УРБАНИТЕТА У ЈАВНИМ ПРОСТОРИМА СУСЕДСТВА: ТИПОЛОГИЈА ПРОСТОРНИХ ОБРАЗАСА

2.2.1 Просторна анализа: колективни простори суседства између глобалних и локалних образаца употребе

Однос приватног и јавног домена у свакодневном животу је препознат као један од основних просторно-организационих и градитељских принципа у историји архитектуре и насеља (Hillier and Hanson 1984, Rapaport 1969, 1977, Madanipour 2003). Просторни обрасци кућа и насеља суштински су зависни од културолошких образаца који дефинишу просторно понашање према суседима, странцима, посетиоцима, члановима породице, другом полу и наравно, модификовани су другим факторима као што су географске карактеристике, клима и технологија грађења. То је још једна од многобројних релација између просторних карактеристика и друштвеног садржаја коју Џејн Џејкобс вешто препознала: „Успешно улично суседство постиже изузетност равнотеже између одлучности људи да имају основну приватност и њихове истовремене жеље за различитим нивоима контаката, уживања или помоћи од људи у окружењу. Ова равнотежа је углавном постигнута малим, сензибилно организованим детаљима, неформално практикованим и прихваћеним, који се уобичајено узимају здраво за готово (Jacobs 1992[1961], 59).” Принципи дефинисања односа између приватног и јавног домена могу да имају различите просторне форме у различитим друштвима, и да се мењају кроз време.

Елементи грађеног простора и отворени простори између њих заједно дефинишу *просторне обрасце* чије конфигурацијске карактеристике на различитим просторним нивоима организују људе у простору. Људи, затим, тумаче, трансформишу и прилагођавају простор кроз свакодневну употребу, поново у односу на схватање приватности и образаца заједничког живота. Отворене урбане просторе између изграђених објеката који су намењени заједничкој или колективној употреби уобичајено називамо *јавним просторима*. Међутим, у претходном поглављу је објашњено да је однос приватног и јавног

простора релативан у односу на позицију актера унутар просторне конфигурације и територијалне структуре. За једну групу људи одређени простор може бити приватни, јер му прилазе из простора који употребљава много више људи, док је за другу групу људи која му приступа из другог дела просторне конфигурације тај исти простор јавни.

У територијалном смислу јавни простор је простор који употребљавају актери који немају индивидуалну контролу над тим простором, али који производе привремене територије кроз сам чин употребе и телесног присуства. У јавни простор се може приступити и из нижег и из вишег нивоа територија. Према речима Хабракена, улаз у јавни простор из приватног простора је фундаментално право и врата ка јавном простору су увек отворена. Кад се изађе у јавни простор, он и даље може изазвати осећај као код куће, јер је дељен између људи који долазе из сличних укључених територија. С друге стране, исти јавни простор могу да користе и актери из територија вишег реда, као гости или странци. Њихова употреба је увијек привилегована и привремена по природи.

Проблематика вишезначности простора колективне употребе у професији урбаног дизајна веома често се решава категорисањем простора на јавни, полујавни, полуприватни и приватни, при чему се дефинише постепени прелазак из најјавнијег у најприватнији простор. Међутим, ако са аспекта приступа градску улицу схватимо као најјавнији простор унутар суседства који може да користи било ко и било кад, и ако стан схватимо као најприватнији простор који је уједно и једнозначна територија коју контролоше иста мала група људи која га свакодневно употребљава, простор између улице и стана је потребно препознати као важан простор успостављања друштвених односа између различитих појединаца и група, становника суседства и странаца. То је простор потенцијалних сусрета, препознавања различитости и комуникације у коме се релативност односа и преклапање приватног и јавног домена и личних и групних територија свакодневно практикује. Анри Лефевр и Антони Гиденс тај простор зову простором свакодневног живота. У урбанистичком морфолошком смислу, тај простор води ка теми *градског блока*.

Милош Бобић градски блок дефинише као једну од две основне просторно-организационе категорије урбаног простора (Bobić 2004, 48). Прва је континуални отворени простор који повезује све друге просторне елементе, функције и активности на различитим нивоима у једну урбану целину, што је тумачење сродно теорији просторне синтаксе. Друга је градски блок као „острво“ унутар континуалне мреже отворених простора. Блокови су групе изграђених објеката који својом структуром затварају одређени просторни обухват и штите приватни домен од јавног. Релација између континуалног отвореног простора који је најчешће у форми улице и блока као јединице изграђеног простора је веома комплексна, јер је истовремено просторно-морфолошка и социолошка. О софистицираној вези између просторне и друштвене форме унутар градског блока пише и архитекта Кара-Пешић: „Блок је геометријски јасан исечак градског ткива. Друштвено је он већ блеђе опцртан појмом непосредног суседовања (људи који не припадају формалној групи, али су животно упућени једни на друге). Та тежња да се припадност месту подудари са сталоженим навикама општења (присутна у сваком друштвеном бићу) чини градски блок драгоценом (социо-специјалном) јединицом посматрања (Кара-Решић 2003, 8).“ Међутим, градски блок наслеђених колективних суседства није густо изграђено „острво“ унутар континуалног јавног простора, већ изражено разуђена форма прожета и испресецана отвореним простором колективне употребе.

Слика 2.10 (стр. 270)

Просторно-морфолошка истраживања препознају *отворени* и *затворени* градски блок као два крајња случаја архитектонске дефинисаности јавног простора. Отворени градски блок значи одсуство континуално изграђеног обода блока, односно улице, мању густину изграђености и слободнију композицију објеката по унутрашњој површини, док је затворени блок његова супротност. Затворени блок дефинише улицу и унутрашњост блока као два физички и визуелно ограничена простора, док у отвореном блоку ови морфолошки типови не постоје. Међутим, да се градски блок не може поистоветити са скупом парцела које су ограничене и издвојене улицама, и које се одликују континуитетом архитектонског омотача, који при томе дели простор на спољашњи и унутрашњи, тврде и аутори познате просторно-морфолошке студије под насловом *Урбане*

форме (Formes urbaines: de l'flot à la barre). Поменута студија претпоставља градски блок као основног носиоца урбанитета европских градова деветнаестог века и нуди преглед трансформације облика градског блока у току двадесетог века, генерализован на основу пет студија случаја значајних у контексту генералне историје архитектуре и урбанизма. Аутори приказују постепену разградњу градског блока, који из пројекта у пројекат губи принципе повезаности неколико просторних образаца и завршава као „збирка објеката“ у Лекорбизјеовом *Озерном граду* (Castex et al. 2003[1980], 201).

Међутим, ова студија је и конфигурацијска студија, јер се бави односима просторних елемената и целине, односно архитектуре и града. Градски блок је за њих дњо шире урбане конфигурације, група *организованих објеката* по одређеној логици чији је статус потврђен употребом (Castex et al. 2003[1980], 201). Што је још важније, ова студија конфигурацијске карактеристике повезује са друштвеном праксом и покушава да чита произведене територијалне ефекте и односе приватног и јавног простора у употреби блока. Аутори постављају тезу о негативним последицама просторне дезинтеграције градског блока у виду смањења виталности, односно урбанитета, у градовима двадесетог века. Међутим, иако је јасно представљена генерализована историја морфолошке промене градског блока, и поред тога што је промена форме доведена у везу са променама у социјализацији, механизам ове просторно-друштвене релације је остао необјашњен.

Џејн Џејкобс је међу првим критичарима суседстава модернистичког и функционалистичког типа препознала важност релације између форме отвореног јавног простора и његове употребе. Она наводи четири ефекта која треба да произведе пракса обликовања јавних простора суседства, конкретно парка суседства: интригантност, као суптилни израз просторних различитости (*intricacy*), централни садржај (*centering*), осунчаност (*sun*) и затвореност (*enclosure*) (Jacobs 1992[1961], 103). Џејкобс у складу са својом непретенциозном методом посматрања живота у граду осећа и наговештава релацију између просторне форме и психолошких и социолошких ефеката када пише да је

присуство архитектонског оквира важно, јер уоквирује или затвара парк. На тај начин објекти граде дефинисан простор који се као такав појављује као важан догађај и позитивна појава у слици града, у односу на, како их Џејкобс зове, преостале просторе. Људи ка овим другим просторима, пише Џејкобс, показују одбојност (Jacobs 1992[1961], 106).

Николас Хабракен тему затварања види као основни принцип успостављања хијерахије у просторном и територијалном поретку. У смислу просторне форме *затвореност* је, према Хабракену, форма коју инстинктивно препознајемо и која остаје најприсутнија у нашој свести о окружењу (Habraken 2000, 56). Једна просторна конфигурација је обично затворена другом, као што градске улице затварају градски блок, па тако трансформација просторних елемената који затварају значи и трансформацију елемената који су затворени. Принцип просторног затварања, од столице у соби која је затворена зидовима објекта, који је затворен оградом парцеле, која је затворена улицама блока, је један од принципа успостављања хијерахије *просторних нивоа*. У хијерахији укључених простора, доминација у територијалном смислу се испољава кроз ограничење приступа у укључену територију.

Хабракен као пример нестанка просторног нивоа урбаног блока у хијерахији затварања наводи шест фаза у урбаном ширењу Амстердама. Пример који се као студија случаја појављује и у књизи *Урбане форме*. Полазећи од средњевековног градског центра, преко Берлагеовог (Hendrik Petrus Berlage) пројекта јужног проширења Амстердама, Ванистерновог (Cornelis van Eesteren) пројекта проширења након Другог светског рата до изградње Бјелмомјер (*The Bijlmermeer*) суседства седамдесетих, Хабракен описује нестанак интеграције улице и околних објекта. Стамбени објекат добија све веће димензије, типологија традиционалног амстердамског стамбеног објекта се губи, простор улице се губи у хијерахији затварања, а урбани дизајн постаје процес распоређивања објеката у слободном простору. Наравно, улице и даље постоје, али оне су део самосталног система инфраструктуре који нема конфигурацијску улогу у просторном затварању. „Форме вишег нивоа организују форме нижег нивоа, намећући

универзалну заједничку релацију доминације. Према томе, форма вишег реда је оно што елементи на нижем нивоу имају као заједничко. Када нестане форма вишег реда, остају само хоризонталне релације на истом нивоу. Урбано поље постаје композиција објеката у слободном простору. Однос између форми објеката узима сву пажњу: формална стабилност се тражи кроз равнотежу композиције независних облика (Habraken 2000, 84).” Као и Кастекс, Дипол и Панре пре њега, Хабракен описује нестанак градског блока као просторног нивоа, при чему га интересује промена у просторној хијерахији и територијалној структури урбаног простора.

Бобићев концепт *urbanity interface* је резултат интересантне студије о релацији између приватног унутрашњег простора и вањског простора колективне употребе која је генерисана формом архитектонске границе (Bobić 2004). Урбана комплексност која се развија у непосредној близини интерфејса настаје кроз преклапање и прожимање приватног и јавног домена и територија, а који су подржани или генерисани просторним елементима који граде интерфејс. Бобић поставља тезу о *интерфејсу* као носиоцу урбанитета и нуди нови приступ истраживању социо-просторне релације на нивоу односа улице и објекта, односно градског блока. Његова типологија интерфејса омогућава превазилажење анализе простора и његове релације са друштвеношћу кроз фиксну морфолошку категорију блока и отвара перспективу на могућност истраживања јавног простора као истовремено дела глобалне мреже и локалног простора. Међутим, неопходно је проширити ову Бобићеву дводимензионалну перспективу са релације само два елемента на проблем међусобног односа (стамбених) објеката, отвореног јавног простора између и интерфејса, односно на проблем просторне конфигурације суседства. Градски блок као фиксна морфолошка категорија није адекватан алат за студирање јавног простора суседства као својеврсне везе између глобалног система града и локалних образаца употребе, што је његова најзначајнија карактеристика у контексту релације простора суседства и модалитета друштвености.

Слика 2.11 (стр. 271)

Суседства колективног становања изграђена у другој половини века деле заједничку карактеристику хијерахијске организације и просторне структуре чија је последица једноставна линерана секвенца кретања од центра града и места рада ка индивидуалном и приватном простору стана, и назад. Ова *cul-de-sac* структура је имала функцију смањења протока саобраћаја кроз суседство, односно повећања приватности за становнике и смањења социјалне дистанце. Међутим, последице су биле супротне очекиваним. Друштвени садржај заједничких простора је изостао, заједно са успостављеним slabим протоком пешака и аутомобила кроз суседство. Једнозначно дефинисана територија суседства са линераном секвенцом кретања између приватног и јавног простора показала се као погрешан принцип у генерисању урбанитета који у савременом схватању значи комплексност изграђену од супротности, коегзистенције и преклапања између домена и територија. Квалитет урбаног простора зависи од могућности вишеструког тумачења и кретања кроз урбану конфигурацију, што повећава квалитет искуства на индивидуалном и колективном нивоу.

На основу разматрања у претходним поглављима може се закључити да традиционално схваћен дуалитет приватног и јавног простора, као и одређених територија намењених одређеним групама људи није адекватан алат за објашњење и дизајнирање савременог феномена урбанитета као комплексног односа просторне и друштвене реалности. Архитекта Мануел Сола Моралес (Manuel de Solà-Morales) предлаже *нову концептуализацију употребе урбаног простора* која узима у обзир савремене просторе у којима је граница између приватног и јавног домена употребе веома замагљена, као што су паркинг простори, велики биоскопски комплекси, трговачки центри итд. Називајући ове просторе *колективним просторима* аутор препознаје потребу за већом одговорношћу у њиховом обликовању и проширењем поља архитектонске имагинације у којем се они сагледавају – задатак који се зове „урбанизација колективне територије“. Сола Моралес пише:

Јавно, архитектонско, урбано и морфолошко богатство савременог града почива на колективним просторима који нису одређено ни јавни ни приватни, већ обоје истовремено. Ово су јавни простори који се користе за приватне активности или приватни простори који дозвољавају колективну употребу и који укључују цели

спектар између. Шта више, изгледа да је дизајн ових колективних простора постао важан *modus operandi* за интервенције у савременом граду. На пресеку између архитектонске и урбанистичке размере, архитекти и урбани планери обликују пројекте који су кроз свој карактер и хибридизацију приватности и јавности допринос грађанском, типолошком и морфолошком богатству града (de Solà-Morales 2008, 17).

Полазећи од теоријске претпоставке о важности конфигурацијских карактеристика суседства на различитим просторним нивоима (од ширег урбаног контекста до нивоа микро групације стамбених објеката) за редефинисање колективне форме суседства, у овом поглављу ће се формулисати група критеријума за просторну анализу и типологију конфигурација колективних простора суседства. Сврха ове типологије је испитивање просторних капацитета суседства за виталност и социјализацију. Прије свега, типологија је схваћена као алат за евидентирање просторних ресурса суседства у односу на њихове капацитета за истовремено присуство, окупљање, сусретање и друштвену интеракцију. Типологија је инструмент анализе карактеристика просторне конфигурације суседства и јавних простора и њихових социолошких ефеката у контексту свакодневне употребе простора. Истовремено, она има улогу индикатора просторних интервенција које су неопходне са аспекта друштвеног живота суседства. Према резултатима евалуације ефеката ревитализације у 'проблематичним' суседствима неких земаља западне Европе, просторне интервенције реструктурирања суседства имале су веће позитивне ефекте у односу на све друге мере (замена изнајмљених станова за станове у власништву, изградња мреже друштвених центара, укључивање грађана у систем управљања и одржавања, уређење јавних простора, помоћ и подршка породицама са социјалним проблемима и други (Van Nes and López 2013)). Наравно, реч је о кумулативним ефектима мера регенерације, али је важан закључак да просторне трансформације могу имати позитивне ефекте. Поставља се питање на који начин дефинисати које мере просторног реструктурирања суседства и колективних простора применити? Које мере имају генерално примењив карактер, а које мере зависе од специфичности социо-културног контекста?

2.2.2 Дефинисање критеријума типологије

Критеријум 1: дубина конфигурације приступа

Вредност коју приказује *j-графикон* у теорији просторне синтаксе назива се дубина (*depth*) и представља дистанцу почетног простора од крајњег простора приликом кретања кроз конфигурацију. Ова репрезентација приказује врло јасно синтаксу плана – систем просторних релација, која омогућава упоредну анализу ових релација код различитих структура. У овом истраживању *дубина конфигурације приступа* се посматра као кретање од улице као најприступачнијег јавног простора суседства до улаза у стамбени објекат.

Слика 2.12 (стр. 272)

Према критеријуму дубине конфигурације приступа анализира се број промена у правцу кретања од улице ка стамбеном објекту, при томе посматрајући улицу као почетну тачку кретања. Што је секвенца кретања дужа, односно што је већи број прелазака из једне просторне комуникације у другу унутар конфигурације, стамбени објекти и крајњи јавни простор у секвенци су више изоловани од мреже улица као најприступачнијих простора. То значи да се број корисника простора дуж секвенце смањује, као и могућност сусрета између становника и странаца. Према томе, дубина конфигурације приступа повезана је са интегративном вредношћу јединица јавног простора, односно са проблемом просторне сегрегације на локалном нивоу и сигурности у јавним просторима.

Слика 2.13 (стр. 272)

Конфигурације могу да садрже јавне просторе од којих се најкраћим путем стиже до свих осталих просторних јединица и ови простори кад се поставе као почетни у кретању имају најмању вредност дубине у односу на остале просторе у конфигурацији. Ова фундаментала вредност простора назива се **интегративна вредност** (*integration*) и може се одредити за сваку просторну јединицу. Према томе, дубина конфигурације није само број просторних и територијалних граница које прелазимо у току кретања кроз конфигурацију од јавних ка приватним просторима, како пише Хабракен. Веома су важне структуралне карактеристике

конфигурације које одређују интегративне вредности њених појединачних просторних целина и упућују на важност оних са највећом вредношћу – простора колективне употребе. Интегративна вредност јединице простора зависи од њене повезаности са другим јединицама отвореног простора. Квалитет конфигурације у великој мери зависи од интегративне вредности простора намењених колективној употреби.

Хилијер у публикацији *Space is the machine* објашњава и графички приказује анализу конфигурација са аспекта дистрибуције функција у три типичне француске куће у којима се појављује простор *salle commune* (Hillier 2007, 23). Ово је увек простор највеће интегративне вредности, из којег се приступа осталим просторијама, односно функцијама у кући. *Salle commune* је колективни простор куће у којем укућани највише времена проведу заједно, и просторија у коју се примају гости. Из ове просторије се улази у приватније и интимније зоне куће које не користе сви укућани у истој мери, а странци у њих ретко имају приступ. Хилијер тврди да помоћу анализа интегративне вредности можемо одговорити на питање зашто су одређене функције добиле своју позицију и просторне карактеристике у конфигурацији код различитих типова објеката у одређеној култури. Тачније, метод нам омогућава да проучавамо културолошки условљене обрасце просторних конфигурација (по питању релације приватности и заједништва) и сагледамо како објекти преносе културна значења кроз просторну форму (Hillier 2007, 27). Поставља се питање карактеристика јавних простора унутар суседства са аспекта интегративне вредности, имајући на уму чињеницу да су она планирана са индиферентношћу ка културним разликама њихових будућих становника у различитим географским подручјима. У раду Хилијер и Хенсон се показало се да су две врсте релација биле суштинске одреднице просторне форме код различитих типова простора, а то су релације између оних који станују у простору, и релације између становника и странаца. Према овоме, јавни простор насеља третиран је као својеврстан *интерфејс* у релацији између становника, између стамбеног простора и света изван насеља, односно домена становника и домена странаца. Начин на који се овај интерфејс организује и третира показало се као најважнија разлика између типова насеља (Hillier and Hanson 1984, 17).

Слика 2.14 (стр. 273)

Према критеријуму дубине конфигурације приступа јавни простори суседства се могу класификовати у просторе који у форми једне промене правца кретања повезују улицу и улаз у стамбене објекте, затим у просторе са две промене, и коначно у просторе са три или више промена. Свака промена правца кретања представља једну јединицу континуалног јавног простора. Ове промене у броју скретања, у корелацији са различитим интегративним вредностима, конституишу колективне просторе са значајним разликама у обрасцима приватности, заједништва и сусрета са странцима. У сврху мерења промена праваца кретања, односно дужине секвенце кретања од улице као најприступачнијег простора до улаза у стамбене објекте, као и мерења интегративне вредности појединачних јединица колективног простора предлаже се цртање аксијалне мапе суседства. **Аксијална мапа** подразумева графичку представу праваца кретања кроз урбани простор правим линијама. Сваки правац кретања представљен је једном линијом чија се дужина црта да представи све тачке правца које су видљиве и директно приступачне. Аксијална мапа је, према томе, цртеж мреже аксијалних линија које у најмањем броју покривају систем кретања кроз урбани простор, у овом случају суседства и његовог окружења. Ова репрезентација нуди најглобалнију перспективу на урбани систем, јер омогућава увид у све релације између аксијалних јединица јавног отвореног простора (Hillier et al. 1983).

Слика 2.15 (стр. 273)

Основна вредност која се мери помоћу аксијалне мапе и техника просторне синтаксе је дубина конфигурације и интегративна вредност било које јединице простора или система у целини. На слици 2.18 представљен је једноставан систем чија се аксијална мапа састоји од седам линија (Hillier et al. 1983). Полазећи од било које линије у систему могуће је одредити линије које се с њом директно секу, а затим и све линије са којима је посредно спојена док се не покрије цели систем. Ако пођемо од линије 7, видимо да се она сече само са линијом 5, која затим сече линије 4 и 6. Линија 4, затим сече линије 2 и 3, а линија 6 сече линију 1. Дубина конфигурације, полазећи од линије 7, садржи три нивоа која покривају цели

систем. Ако на исти начин избројимо нивое полазећи од линије 4, можемо избројати два нивоа која покривају цели систем. Према томе, линија 4 је више интегрисана од линије 7, односно од ње се краћим путе стиже до свих осталих тачака система. Средња вредност дубине конфигурације (*mean depth*) за одређену линију добије се множењем броја линија на једном нивоу са бројем нивоа, сабирањем тих вредности по свим нивоима и дељењем суме са бројем линија у систему, изузевши једну линију за коју се рачуна дубина (средња вредност дубине за линију 4 је $= ((3 \times 1) + (3 \times 2)) / 6 = 1,5$). Интегративна вредност је 1/средња вредност дубине.

Слика 2.16 (стр. 274)

Свака аксијална линија поседује своју интегративну вредност која показује њену важност у систему сходно њеној повезаности са другим линијама. Интегративне вредности свих линија у систему могу бити сортиране од најмање ка највећој и графички представљене скалом боја од најхладније (плаве) до најтоплије (црвене). Највише интегрисане линије (10 % од укупног броја линија) чине **интегративно језгро** система које се може представити графички посебном аксијалном мапом чије су линије сиве боје, а интегративно језгро тамније сиве или црне боје. У урбаним системима који поседују добру међусобну повезаност делова, интегративно језгро се пружа тако да додирује све делова града (*deformed wheel*). То значи да где год се налазимо у урбаном простору лако и брзо можемо доћи правца високе интегративне вредности, па тако и до других делова града. Истовремено и логично, интегративно језгро је костур колективне менталне мапе града или суседства, јер су ти правци кретања најпознатији људима услед интензивне и честе употребе.

Интегративна вредност аксијалних линија се мења у зависности од броја нивоа који се узимају у обзир. Могуће је измерити различите врсте интеграције. Ако за све линије меримо повезаност са свим другим линијама то се зове **глобална интеграција** (*global integration*). Мерење повезаности линија са другим линијама у три, пет или седам нивоа дубине се зове локална интеграција, тачније радијус-3 (5 или 7) интеграција. Интегративна вредности само за први ниво дубине (број линија са којима је свака линија директно повезана) назива се

конективност (*connectivity*). Док је конективност линије мерљива и визуелно сагледљива, повезаност линија са свим другим линијама, односно глобална интеграција захтева познавање система као целине (Hillier et al. 1983). Радијус-3 интеграција је релевантна код анализе пешачких кретања, јер се сматра да се просечна дужина пешачких кретања дешава у три нивоа. Радијус-10 интеграција важна је за анализу аутомобилских кретања.

Према овдје дефинисаном критеријуму дубине конфигурације приступа мери се број нивоа који је неопходан да се покрије систем аксијалних линија од линије најближе улице до линије која води ка улазу у стамбени објекат. Отворени простор који обухвата све нивое повезаних линија од улице до улаза представља тип јавног простора према само овом критеријуму. Према класификацији²⁶ на основу овог критеријума дефинисана су **улична суседства**, као јавни простори који су највише интегрисани и садрже један ниво аксијалних линија које повезује улицу са улазом у стамбени објекат које уједно представљају и једну промену правца кретања. Други тип су **дворишна суседства** која су јавни простори који садрже две нивоа аксијалних линија између улице и улаза, односно две промене правца кретања. Трећи тип јавних простора су **енклаве** које су најмање интегрисане, јер имају највећи број нивоа повезаних аксијалних линија од улице до улаза, тачније три или више. За сваки од типова јавних простора могуће је одредити различите врсте вредности интеграције (глобалну, локалну, интелигентност система) помоћу једног од софтвера развијених као алат за мерење просторне синтаксе.

Критеријум 2: конфигурацијска конститутивност јавних простора

О вези између социо-интегративних вредности јавних простора и позиције улаза унутар стамбеног окружења писао је Станко Гаковић, називајући ову димензију „просторна укљученост“: „Уколико је овакав *простор одређен*, и уколико су јединице *орјентисане на њега*, онда постоје услови да он постане катализатор и тежиште једне целине у сложеној структури стамбеног окружја. Може се

²⁶ Утврђивање типова, тачније класа, према једном критеријуму се назива класификација, а према више релевантних критеријума типолошка класификација или типологија (Ђокић 2009, 17)

претпоставити да један, у потпуности одређен заједнички простор у стамбеној средини може у одређеној мери и уз одговарајуће услове да буде и катализатор друштвених интеракција и интеграција (Gaković 1988, 51, италијански аутор).“ То значи да стамбени објекти, искључиво или у комбинацији са објектима друге функције, својом формом и међусобним просторним односом могу дефинисати заједнички јавни простор на који су оријентисани и који у том случају представља један од просторних критеријума њихове интеграције у целину. Међутим, критеријум како га дефинише Гаковић остаје недоречен. Ако просторну одређеност схватимо као тему морфолошког конституисања јавног простора помоћу диспозиције и структуре архитектонских објеката, поставља се питање које јавне просторе можемо назвати одређеним, а које не? Свака просторна композиција поседује принцип просторног груписања, и на неки начин је одређена. Такође, које просторне карактеристике указују на то да су „јединице оријентисане на“ отворени простор колективне употребе, а под којим условима нису?

Просторно-морфолошка истраживања која се баве односом између просторне форме и урбанитета препознају критеријуме континуитета архитектонског оквира (као визуелне дефинисаности) и густине изграђености, као важне у конституисању јавних простора. 'Затворенији' и мањи јавни простори имају позитивније психолошке ефекте, као што су боља оријентација и осећај сигурности. Такође, просторно затворенији јавни простори су сигурнији у смислу једноставније спонтане визуелне контроле над простором, односно надгледања. Међутим, оријентација, сигурност и осећај повезаности са простором зависе од великог броја фактора, па искључиво формални критеријуми неће увек произвести јавни простор који је виталан. Истраживања су показала да ови критеријуми јесу релевантни у контексту психолошких ефеката који утичу на социјализацију, али ови критеријуми не би произвели велике варијације у типовима, јер већина послератних суседства у Европи припада истом морфолошком типу тзв. отвореног блока. Свакако, ови морфолошки критеријуми могу бити употребљени као додатни критеријуми у анализи урбанитета суседства.

У овом истраживању је отворени јавни простор постављен у контекст *конфигурацијске анализе* помоћу које се препознају типови просторних образаца чије конфигурацијске варијације утичу на виталност (број људи) и друштвене активности (интеракцију људи). Спрега просторне конфигурације и друштвености дефинисана је као важан носилац урбанитета. Урбани простор суседства се посматра као комплексни систем баријера и пропуста који конституишу обрасце кретања, заустављања, истовременог присуства, одвајања, груписања, близине људи итд. који су схваћени као суштинске категорије у истраживању социолошких импликација урбане форме. **Образац пропустљивости** (*permeability*) креиран помоћу диспозиције улаза је критична тачка у креирању различитих образаца употребе јавних простора и образаца приватности и заједништва. При томе, различити обрасци пропустљивости могу бити дефинисани на истом морфолошком обрасцу, а да истовремено праве занемарљиву разлику у климатским и структуралним захтевима архитектонских објеката. Могуће је променити позиције отвора на објекту, а да се статички захтеви и захтеви грађевинске физике не промене. Међутим, промене у начину употребе вањског и унутрашњег простора су веома значајне.

У просторном обрасцу који производи линерану секвенцу је тешко остварити и приватност и заједништво. У разгранатом обрасцу се појављује централни простор као потенцијални заједнички простор, а гране које воде од њега су потенцијални приватнији простори, са великим бројем могућности релација између приватности и заједништва. Истовремено заједнички простор је потенцијални простор саприсуства и сусрета између људи који користе приватније просторе, али и људи који имају приступ само заједничком простору. Станко Гаковић наводи пример два стана или два колективна стамбена објекат који се налазе у непосредној близини, или чак имају заједнички зид, а који не граде исту целину. Ако два стана имају улазе из различитих степенишних простора или два објекта из различитих дворишта, смањује се могућност њиховог сусрета и стварања друштвених веза. Без обзира на њихов физички контакт, ове просторне и стамбене јединице не омогућавају станарима социјализацију и стварање друштвене блискости.

Други критеријум типолошке класификације јавних простора суседства, који ове просторе класификује према њиховој улози у конституисању обрасца пропустљивости, је критеријум конфигурацијске конститутивности. На основу овог критеријума јавни простори се класификују на основу питања да ли вањски колективни простор има приступну вредност у односу на стамбене објекте (улазе у стамбене и друге објекте који га окружују) и важније колика је та вредност (колико има улаза у објекте из колективног простора)? Дакле, постављено је питање колика је *приступна вредност* јавног простора унутар урбане конфигурације, односна каква је његова улога у повезивању унутрашњег и вањског стамбеног простора?

Што је већи број пролаза из унутрашњег у вањски простор, то је већа могућност саприсуства и сусрета у свакодневной употреби колективних простора. У противном, јавни простор је **слепи простор** који нема конститутивну улогу у урбаној конфигурацији, већ има искључиво формалну улогу. Што суседство има више слепих простора, његови просторни капацитети су мање искориштени за свакодневне руте којима се становници сусрећу на путу од улаза у своје стамбене зграде до паркинга, најближе трговине или аутобуског стајалишта. Слепи простори су често проходни и искориштени за друге урбане активности као што су рекреативне активности и игра деце. Међутим, слепи јавни простори веома често нису проходни, већ представљају *паузе у секвенци*, просторе који имају улогу просторне и визуелне дистанце између стамбених објеката међусобно и простора улице. Овај критеријум јавне просторе класификује у јавне просторе са већом или мањом конститутивном вредношћу.

Мјерење конститутивности колективних простора могуће је ако су познате границе простора за који се мерење врши. Поставља се питање према којим критеријумима извршити просторну подјелу јавних простора суседства, тачније, гдје се завршава једна јединица, а гдје почиње сљедећа јединица јавног простора? Ако колективне просторе анализирамо са конфигурацијског аспекта, при чему је важно јавни простор посматрати у континуитету, онда функционална подјела

простора на улицу, парк, зелену површину итд. чије би се границе могле препознати сходно функцији простора, није одговарајућа. У сврху апстрактне поделе колективног простора суседства на јединице које омогућавају анализу простора сходно критеријумима, односно прецизно мерење одређених атрибута простора, предлаже се цртање *конвексне мапе суседства*. Конвексна мапа суседства омогућава декомпозицију колективног простора у дводимензионалне јединице које се називају **конвексна поља** (*convex space*). Прије учртавања конвексних поља неопходно је учртати све врсте баријера, односно непроходних простора у пјешачком кретању и генерално у употреби колективног простора, које се у мапи појављују као својеврсна физичка острва (стамбени и други објекти, ограде, издигнути елементи пејзажног уређења итд.). Преостали континуални простор колективне употребе се, затим дели у конвексна поља.

Према теорији просторне синтаксе, континуални отворени простор се може посматрати и представљати као ритам конвексних простора код којих структура произилази из релативно уједначене величине обе димензије и аксијалних простора код којих једна димензија доминира над другом, што значи да су простори издужени. Отворени јавни простор се посматра као *interface* између затвореног стамбеног простора који је домен или територија становника, и простора изван суседства, који је домен странаца. Аксијалне структуре простора позивају на кретање кроз конфигурацију, а конвексне структуре позивају на задржавање, и у контексту јавног простора суседства, на апропријацију.

У смислу репрезентације отворених простора, конвексни простори су просторна поља ограничена пуном линијом, унутар којих праве линије које спајају било које двије тачке не излазе изван поља. Дакле, конвексна мапа не садржи ниједан конкавни простор. Конвексна мапа се црта на начин да се простор између 'острва' подели на највећа конвексна поља. Посматрање простора у форми конвексних поља нуди најлокалнију преспективу на употребу простора, јер било која тачка унутар поља је директно приступачна и видљива из свих других тачака (Hillier et al. 1983). Анализом конвексне мапе суседства сходно критеријуму конфигурацијске конститутивности могуће је издвојити три категорије конвексних

поља: без улаза у објекте који су орјентисани на поље, али који опционо могу да садрже пјешачке комуникације или мјеста за задржавање и конвексна поља са улазима у објекте који су орјентисани на поље.

Слика 2.18 (стр. 275)

Јавни простори који се не налазе на обавезним свакодневним рутама које воде до улаза у стамбени објекат, односно који не садрже улазе у стамбене објекте, па самим тим не садрже стазе које воде од улице до улаза, названи су **опциони јавни простори**. Ови јавни простори имају негативне вредности по оба наведена критеријума и састоје од групе слепих поља. Међутим, могу да садрже пешачке комуникације и места окупљања, као што су дечија игралишта, спортска игралишта, места за седење, трговачке садржаје на отвореном и сл. У зависности од њихове опремљености, дизајна и сигурности, као и њихове позиције у конфигурацији, дакле повезаности са другим јавним просторима, ови јавни простори могу бити посећени и играти улогу у друштвеном животу суседства.

Критеријум 3: визуелна повезаност унутрашњег и вањског простора

Додирне површине или просторни елементи преко којих се вањски простор колективне употребе додирује са унутрашњим простором, у теоријама које се баве релацијом између просторне форме и урбанитета су препознати као посебна места од значаја. Милош Бобић ову морфологију прелаза назива интерфејсом самог урбанитета. Према Џејкобс, Хилијер, Хабракену и Бобићу, ови простори су кључна места у социо-просторном дискурсу у којима долази до изразите 'кондензације' друштвеног живота. Као што је већ разматрано у претходном поглављу, просторне границе као примарне у виду зидова објеката или секундарне у виду различитих ограда и баријера, не поклапају се увек са територијалним границама у смислу дефинисања просторних целина са контролом приступа. Тема просторних и територијалних граница, односно урбаног интерфејса, већ је покренута у претходна два критеријума. Реч је о морфолошки комплексној теми која има своје микро социолошке ефекете, о чему је Бобић већ писао, а која могу бити тема посебних истраживања. Међутим, под критеријумом визуелне повезаности унутрашњег и вањског простора колективни простори ће бити

анализирани из перспективе визуелних карактеристика примарних просторних граница.

Зашто? Људи имају потребу да виде кроз своје стамбено окружење, јер то утиче на осјећај сигурности, контроле над простором и боље оријентације. Видети и бити виђен је основни критеријум којим се дефинише концепт истовременог присуства. Људи унатар стамбених објеката желе да виде шта се догађа у њиховом непосредном вањском простору, и на тај начин непосредно надгледају и контролишу начин употребе простора. Људи у вањском простору се осјећају много пријатније и сигурније када виде присуство људи у објектима око којих се крећу, у односу на слијепе зидове и ограде. Према томе, виталност јавних простора је директно повезана са физичким карактеристикама њихових примарних граница са аспекта несметане видљивости између вањског и унутрашњег простора. Основни принцип на којем је заснован критеријум је да улази и прозори стамбених и других објеката који уоквирују просторе колективне употребе значајно доприносе неформалној и спонтаној друштвеној контроли између људи који су у вањском колективном простору и људи који су у објектима (Van Nes et. al. 2013, 5).

Да би се измерила визуелна повезаност унутрашњег и вањског простора код појединачних колективних простора, чије су просторне целине установљене помоћу претходних критеријума и уцртане на конвексној мапи суседства, потребно је мапирати основне елементе примарних просторних граница. Тачније, потребно је мапирати улазе у објекте, прозоре и њихову висинску удаљеност у односу на партер. На тај начин ће се моћи квантитативно измерити површине и процети заступљености слепих зидова и слепих приземља, односно интерфејса са ниском визуелном повезаношћу и малим доприносом урбанитету јавних простора и суседства. Према овом критеријуму јавни простори се деле у просторе са мањом или већом вредношћу визуелне повезаности.

2.2.3 Типови просторних образаца колективне употребе

На основу горе наведених критеријума који се баве двама просторним релацијама и њиховим карактеристикама добије се 16 типова јавних простора, тачније просторних образаца колективне употребе. Ове просторне релације се односе на повезаност између отворених јавних простора међусобно и на повезаност отворених јавних простора и затворених простора објеката. Теза да су конфигурацијске карактеристике суседства и јавних простора у директној вези са обрасцима употребе простора, односно потенцијалним модалитетима друштвености, даје овој типолошкој класификацији основну употребну вредност.

Тип *U*: улична микро суседства (приступне улице)

Конститутивни јавни простори, тачније простори колективне употребе који имају приступну вредност и учествују у конституисању везе између унутрашњих стамбених простора и вањских простора у конфигурацији суседства, класификовани су на основу критеријума дубине конфигурације на три основна типа. Први од њих чине *улична микро суседства*, као простори колективне употребе који директно повезују простор улице као јавне комуникације и улазе у стамбене објекте. У њиховом случају је веза између улице и улаза у објекат представљена само једном аксијалном линијом или једним до два конвексна поља. У овом истраживању је простор улице посматран у конфигурацијском смислу од архитектонског фронта с једне стране до фронта са друге стране, схваћен као примарни простор суседских сусрета. За људе који станују у објектима који уоквирују улицу, ово је колективни простор у којем сусрећу и препознају своје најближе суседе, али и простор којим се крећу пролазници и странци. Улична микро суседства су због тога колективни простори који имају највећи потенцијал за сусретање различитих корисника, а прије свега становника и странаца. У зависности од њихове приступне (конститутивне) вредности и визуелне повезаности отвореног простора улице и унутрашњег простора објеката, ови простори се дефинишу у четири типа. Осим испитиваних локалних карактеристика по којима је утврђена типолошка класификација, за карактер

колективног живота уличних суседстава, као и других дефинисаних типова, важна је конфигурацијаска интегрисаност (*global and local integration*), односно њихова позиција и важност у глобалном систему јавних простора. Типови јавни простора и суседство у целини могу да се анализирају посебно са аспекта вредности конфигурацијске интеграције.

Тип U₁: улична микро суседства са мањим вредностима конститутивности и визуелне повезаности;

Тип U₂: улична микро суседства са мањим вредностима конститутивности и већим вредностима визуелне повезаности;

Тип U₃: улична микро суседства са већим вредностима конститутивности и мањим вредностима визуелне повезаности;

Тип U₄: улична микро суседства са већим вредностима конститутивности и визуелне повезаности;

Слика 2.19 (стр. 276)

Тип D: дворишна микро суседства (приступна дворишта)

Дворишна микро суседства или приступна дворишта су јавни простори који у две промене правца кретања (две аксијалне линије) спајају улицу као почетну тачку кретања и улаз у стамбени објекат. Дворишна суседства, у односу на улична суседства, подразумевају један додатни просторни ниво који је директно повезан са улицом, али који станарима може да омогући одређени ниво приватности у односу на простор улице и већи ниво територијалне апропријације (идентификације простора). Приступна дворишта, у зависности од других просторно-морфолошких карактеристика и контроле приступа (територијализације), могу бити продужетак улучног суседства, а могу се организовати и као потпуно одвојени и контролисани отворени простори. Као и улична суседства, ови јавни простори могу бити анализирани и додатно класификовани према другим врстама критеријума, као што су морфолошки или функционални критеријуми. На основу сва три дефинисана критеријума дворишна микро суседства се деле на 4 типа.

Тип D₁: дворишна микро суседства са мањим вредностима конститутивности и визуелне повезаности;

Тип D₂: дворишна микро суседства са мањим вредностима конститутивности и већим вредностима визуелне повезаности;

Тип D₃: дворишна микро суседства са већим вредностима конститутивности и мањим вредностима визуелне повезаности;

Тип D₄: дворишна микро суседства са већим вредностима конститутивности и визуелне повезаности;

Слика 2.20 (стр. 277)

Тип E: енклаве

Колективни простори којима се од улице као најприступачнијег јавног простора долази до улаза у стамбене објекте уз више од две промене правца кретања (више од две аксијалне линије) су названи енклаве. Ово су јавни простори који су применом слепих улица и слепих пешачких приступа одвојени од уличног система суседства у интровертне микро целине. Што дубина конфигурације приступа има више нивоа (у овом случају три и више), то је приступни јавни простор мање повезан са глобалним системом комуникација, има мање корисника отвореног простора и мање пролазника који не станују у оближњим стамбеним објектима. Енклаве су најкомплекснији тип колективних простора суседства, јер се њихов образац пропустљивости састоји од већег броја просторних једница (конвексних поља и аксијалних линија) које могу бити повезане на различите начине. Организација њихових просторних једница дефинише различите обрасце приватности и колективне употребе. С обзиром на своју сложеност, могу да садрже просторне јединице које су највише конфигурацијски интегрисане на локалном нивоу енклаве. Ови јавни простори се могу посматрати као микроцентри или локални кондензатори друштвеног живота, чија је повезаност са системом комуникација унутар суседства веома важна. Енклаве се деле у четири типа на основу свих критеријума типологије.

Тип E₁: енклаве са мањим вредностима конститутивности и визуелне повезаности;

Тип E₂: енклаве са мањим вредностима конститутивности и већим вредностима визуелне повезаности;

Тип E₃: енклаве са већим вредностима конститутивности и мањим вредностима визуелне повезаности;

Тип E₄: енклаве са већим вредностима конститутивности и визуелне повезаности;

Слика 2. 21 (стр. 278)

Тип O: Опциони јавни простори суседства

Слепи простори су конвексне јединице јавних простора суседства који немају приступну вредност. Из ових једница јавног простора се не улази у стамбене и друге објекте, те они нису конфигурацијски конститутивни у смислу повезивања отворених и затворених простора колективне употребе. Ови простори се не налазе у обухвату обавезне свакодневне употребе као јавни простори на које су оријентисани улази у стамбене објекте. Њихова вредност у смислу подржавања суседских сусрета и социјализације може бити повећана њиховом наменом другим урбаним функцијама. Посећеност овакавих јавних простора у великој мери зависи од квалитета дизајна и опремљености простора, али и њихове конфигурацијске интегративности. С обзиром да имају негативне вредности са аспекта везе између отвореног и унутрашњег простора, важна је њихова повезаност са другим јавним просторима, односно интегративна вредност тих простора на нивоу суседства и града.

Слепи простори су често проходни, озелењени и искориштени за рекреативне активности и игру деце. Групе слепих конвексних простора који су проходни и имају употребну вредност, дефинисани су као *опциони јавни простори*. Међутим, слепи јавни простори веома често нису проходни, већ представљају *паузе у секвенци*, просторе који имају улогу просторно-морфолошке и визуелне дистанце између стамбених објеката међусобно и простора улице. У следе просторе могу да се сврстају и простори које Хилијер дефинише као „тривијална острва“ (*trivial islands*) – отворени простори изван линија кретања пјешака, а који нису дефинисани као острва у просторно-морфолошком смислу.

За отворене јавне просторе који немају приступну вредност важна карактеристика је њихова позиција унутар конфигурације суседства. Опциони јавни простори, ако проходни и непроходни слепи простори, могу имати важну морфолошку, визуелну или другу функцију унутар суседства, као што је њихов допринос позитивним микро-климатским ефектима уколико су озелењени. Ови отворени простори се могу искористити као стратегијски инструмент приликом планирања и обликовања суседства, помоћу дефинисања њихових функционалних улога у просторном систему и комбиновањем просторних диспозиција тих различитих функција спелих простора. С обзиром да неки слепи простори нису проходни и да не посједују виталност која значи и спонтано надгледање простора, визуелна повезаност између унутрашњег и вањског простора је важна карактеристика са аспекта сигурности и одржавања простора. Истовремено, због истих ефеката битно је измјерити колико су слепи простори сагледљиви из других јавних простора и колико су ти други јавни простори интегрисани у систем комуникација и употребе. У случајевима када се слепи простори налазе у просторно изолованим деловима суседства и када је визуелна повезаност на ниском нивоу, и са другим отвореним и са унутрашњим просторима, слепи простори могу постати запуштени, опасни или заборављени јавни простори изван било које врсте територијалне апропријације.

С обзиром на негативне вредности опционих јавних простора према прва два критеријума, дакле њихова некоститутивна улога у повезивању глобалног система комуникација и унутрашњег стамбеног простора и повезивања отвореног јавног простора и затвореног простора објеката, своди дефинисање ових простора на два типа.

Тип О₁: опциони јавни простори са мањим вредностима визуелне повезаности;

Тип О₂: опциони јавни простори са већим вредностима визуелне повезаности;

Слика 2.22 (стр. 278)

2.2.4 Индикатори типологије

За мерење и анализу одређених просторних и конфигурацијских карактеристика суседства и његових јавних простора користиће се уобичајени морфолошки индикатори и индикатори развијени у оквиру истраживања просторне синтаксе. Индикатори су груписани према њиховој вези са критеријумима и служе за прецизније класификовање основних типова и успостављање корелације између просторних карактеристика и резултата социометријских истраживања.

Као посебно корисни у овом истраживању, користиће се група конфигурацијских индикатора (варијабли) које је развио и дефинисао архитекта и теоретичар Фредерико Холанда (Frederico de Holanda). Овај истакнути истраживач је понудио нову врсту таксономије урбаних целина на основу њихових конфигурацијских и морфолошких карактеристика, у оквиру које је дефинисао и просторне индикаторе (Holanda 1997, Holanda 2011). Циљ Холандине анализе, и коначно типологије, је утврђивање стања релације између одређених морфолошких атрибута простора и модалитета сусрета између људи, чија релација класификује просторне целине у *формалне* или *урбане*. Према Холанди, обе речи симултано упућују и на идеје о физичком простору и на идеје о људском понашању, односно друштвеном животу.

Речи формално и формалитет (*formality*) имају за корен латинску реч *forma* која значи структура или облик нечега. Из значења корена речи произилази савремено значење *формалног* као установљене форме или праксе, нечег конвенционалног или чак церемонијалног. Супротно, речи урбано или урбанитет (*urbanity*) воде порекло од латинске речи *urb* која значи град. Ове речи подразумевају оно што би требали бити основни квалитети градског живота, односно, љубазност, учтивост, са добрим манирима. Речи урбано и урбанитет у својој суштини обухватају значења које се односи на опхођење у комуникацији или интеракцији између људи. Коначно, за Холанду формално значи друштвени поредак у којем је присутан снажан утицај или доминација одређених актера или пракси на простор и време и који генеришу друштвену асиметрију и ауторитет. С

друге стране, урбано означава друштво размене друштвених улога, преговарања и равноправности (Holanda 1997, 3). Холанда је у свом најзначајнијем истраживању различитих урбаних целина у временском, географском и културном смислу, објављеном под насловом *Exceptional space*, показао да постоји доследна веза између друштвених карактеристика описаних изнад под значењем формалног и урбаног, с једне стране, и одређених просторних атрибута с друге (Holanda 2011). Аутор је препознао које су основне просторне вредности по којима се разликују простори више формалних или више урбаних друштава и показао на који начин те вредности могу да допринесу квантитативној карактеризацији две парадигме (Holanda 1997, 3).

Холандина типологија урбаних простора према којој су они више урбани или више формални представља теоријску и аналитичку целину за себе. На овом месту се предлаже употреба једне групе индикатора која припада аналитичком апарату Холандине теорије и која је истовремено део ширег аналитичког апарата просторне синтаксе. Група конвексних индикатора или варијабли, како их назива Холанда, користиће се за мерење просторних атрибута јавних простора унутар суседства са аспекта конститутивности, што омогућава квантитативно класификовање ових просторних образаца. Ова група индикатора није раније употребљавана у ове сврхе. Поред ове групе индикатора биће дефинисана групе индикатора са аспекта првог и трећег критеријума – индикатори дубине приступа и визуелне повезаности. Обе групе индикатора се директно ослањају на технике графичке презентације које су претходно објашњене као аксијална мапа, конвексна мапа и мапа типова примарних граница.

На основу првог критеријума дубине конфигурације приступа обрасци јавних простора су подељени у три основна типа: улична микро суседства, дворишна микро суседства и енклаве. Индикатор ове класификације је означен као An и представља број аксијалних линија између аксијалне линије најближе улице и улаза у стамбену зграду. Број аксијалних линија представља и број промена у правцу кретања. Улична микро суседства имају вредност $An=1$, дакле, једну аксијалну линију између улице и улаза. Дворишна микро суседства имају вредност $An=2$, док енклаве имају вредност $An>2$, дакле више од две аксијалне линије

између улице и улаза у стамбене објекте. Што је вредност индикатора A_n већа, односно дубина конфигурације приступа, то је јавни простор мање интегрисан у урбани систем.

Табела 4.1 (стр. 333)

Друга група индикатора припада критеријуму конфигурацијске конститутивности према којем типови образаца на основу првог критеријума могу имати мању или већу вредност конститутивности. За разлику од првог индикатора A_n који је заснован на аксијалним карактеристикама, индикатори конститутивности су конвексне природе. Варијабле јавног простора које се узимају у обзир су следеће (Holanda 1997): Y – површина отвореног простора, C – број конвексних поља у која се отворени простор може поделити, X – број улаза у оквиру отвореног простора, I_p – дужина фронта, примарних граница које уоквирују отворени простор. Индикатори конститутивности су Y/C [m^2] који представља однос површине и броја конвексних поља у које се површина може поделити (*Mean convex space*). Према Холанди, што је број конвексних поља већи, односно вредност Y/C мања, то је простор урбанији. Аутор наводи за пример супротности између великих монументалних простора намењених церемонијалним функцијама, код којих је Y/C већа и средњевековних градских језгара, код којих је Y/C мање вредности (Holanda 1997, 9).

X/C [n] представља средњи број улаза по конвексној јединици (*Mean number of constitutions per convex space*). Што је већи број конвексних јединица са већим бројем улаза, односно веза између унутрашњег и вањског простора, то је простор урбанији. Дакле, што је вредност односа X/C већа, простор има већу конститутивност и сматра се урбанијим. У случају када конвексна јединица нема улаза у свом обухвату зовемо је слепо конвексно поље.

Y/X [m^2] је однос површине отвореног простора и броја улаза (*Square meters of convex space per constitution*). Представља површину отвореног конвексног простора по једом улазу. Што је отворени простор по улазу већи, значи да ће корисник морати да пређе већу отворену површину да би срео другог

корисника на другом улазу и остварио друштвену интеракцију. Што је површина отвореног простора мања по једном улазу, простор се сматра урбанијим. I_p/X [m] је однос дужине фронта који уоквирује отворени простор и броја улаза које тај фронт садржи (*Linear meters of island perimeteres per constitution*). Што је вредност овог броја мања, дакле што је дужина фронта мања по улазу или размак између улаза мањи, то се јавни простор сматра урбанијим. Да би се наведене вредности индикатора могле лакше категорисати и поредити, Холанда је дефинисао формуле нормализације на основу којих се израчунате вредности преводе у бројеве унутар скале од 1 до 5 (Holanda 2011, Holanda 1997, 8). Вредност 1 одговара максималној вредности формалног, а вредност 5 максималној вредности урбаног. У контексту типологије образаца јавних простора, број 3 ће се посматрати као гранична вредност, па ће јавни простори који имају више индикатора са вредношћу испод 3 бити дефинисани као јавни простори са мањом вредношћу конститутивности, и обрнуто.

Трећа и последња група индикатора припада критеријуму визуелне повезаности унутрашњег и вањског простора. На основу вредности индикатора улична микро суседства, дворишна микро суседства и енклаве могу имати мање или веће вредности визуелне повезаности V_g [%], која је дефинисана као процентуална заступљеност примарних граница са визуелном везом између унутрашњег и вањског простора у односу на укупну дужину фронта. Варијабле које одређују вредност индикатора V_g су I_g – укупна дужина фронта примарних граница који уоквирује јавни простор, I_{g1} – дужина фронта који има врата и прозоре, I_{g2} – дужина фронта који има само врата, I_{g3} – дужина фронта који има само прозоре, I_{g4} – дужина активног фронта са улазима у друге функције, I_{g5} – дужина слепих зидова, I_{g6} – дужина слепих приземља. Вредност V_g се добије на основу $(I_{g1} + I_{g3} + I_{g4}) / I_g \times 100$. Јавни простори са $V_g > 50\%$ имају већу вредност визуелне повезаности, и обрнуто. На основу три критеријума и три групе индикатора дефинисано је укупно 14 типова конфигурација јавних простора суседства, који су детаљно објашњени у претходном поглављу.

3

СТУДИЈА СЛУЧАЈА: КОНФИГУРАЦИЈА И УПОТРЕБА ЈАВНИХ ПРОСТОРА СУСЕДСТВА БОРИК

3.1 ПРОБЛЕМАТИКА СТАНОВАЊА И КОНЦЕПТ СУСЕДСТВА У УРБАНИСТИЧКОМ ПЛАНИРАЊУ БАЊАЛУКЕ

3.1.1 Стамбена култура и колективна суседства у граду Бањалуци

У току 20. века, Бањалука, град на северо-западу Босне и Херцеговине, је била саставни део различитих друштвено-политичких и територијалних целина. Њена политичка и културна улога у оквиру регионалне мреже градова се често мењала, као и њена економска моћ. Бањалука је била део Аустро-Угарске монархије (1878-1918), Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца (1918-1929), Краљевине Југославије (1929-1943), Независне државе Хрватске (1943-1945), Федеративне народне републике Југославије (1945-1963) и Социјалистичке федеративне републике Југославије (1963-1992). Данас је Бањалука град у Босни и Херцеговини, при томе главни град једног од два државна ентитета, Републике Српске.

Досадашња истраживања о урбаној структури Бањалуке у 20. веку баве се трансформацијом њене урбане форме у различитим размерама и објашњавају њен настанак и промену као директну последицу друштвено-историјских и културних фактора (Шево 1996, Милојевић 2010, Симоновић 2010). Тачније, урбана структура и архитектура се често посматрају као *рефлекс* друштвеног система и уопштеног културног идентитета заједнице, при чему се уметничка аутономија архитекте и његовог дела не појављују као предмет истраживања. Грађена структура и отворени простори града углавном су описани унутар наратива о хомогеној друштвеној организацији са фиксним културним вредностима у одређеним периодима 20. века. Тако је, оријентални карактер културе свакодневног живота и урбане структуре и архитектуре замењен европским обрасцем у периоду владавине Аустро-Угарске монархије на прелазу деветнаестог у двадесети век. Био је то период доласка модерности у Босну и Херцеговину. У периоду краљевине, у првој половини двадесетог века, Бањалука пролази кроз фазу најинтензивнијег културног напретка и развоја монументалног градског центра у духу европске културе. Можемо га окарактерисати кроз парадигме еkleктицизма и раног модернизма у архитектури. Након Другог светског рата, у

контексту социјалистичког друштвеног уређења, град улази у период изградње урбане структуре и архитектуре која се позива на парадигму послератног интернационалног модернизма, доминантно реализованог у функцији колективног становања. Важно је напоменути да урбана структура и архитектура Бањалуке из периода након Другог светског рата нису до сада систематично истраживане и да нема публикованих истраживања о архитектури и урбанизму колективних стамбених суседстава не само у Бањалуци, већ и на нивоу Босне и Херцеговине. Интересантан је податак да у урбанистичко-архитектонском опусу Бањалуке након Другог светског рата нема званично валоризованих објеката и целина као културно-историјског наслеђа.

Историју планиране урбане трансформације и стамбене градње могуће је пратити од периода када је Бањалука постала део Аустро-Угарске монархије 1878. године. Међутим, историји стамбене културе која је још увек видљива у траговима, схваћене као образац организације стамбеног простора, припада и стамбена градња из периода турске власти. Прве стамбене целине из овог периода појавиле су се у Бањалуци у форми мањих група индивидуалних стамбених кућа – махала, почетком 16. века, на месту где се река Сутурлија улева у реку Врбас²⁷. Збијени низови кућа заузимали су уски и нагнути појас земљишта око реке прилагођавајући се форми терена. При попису кућа и махала из 1851. године, ради одређивања висине пореза, у Бањалуци је евидентирано 37 махала и 1148 кућа (Симоновић 2011, 81). Геодетска карта снимљена 1880-84. године („Аустријски план“) показује затечену урбанистичку структуру града на почетку нове друштвено-политичке и културне фазе, коју чине објекти ситних габарита груписани у махале и чаршије око једне гране комуникација, сакралних објеката и трговачких садржаја. Групације кућа и кућишта низале су се дуж реке Врбас и главне саобраћајнице као осовине просторног ширења града, Царског друма²⁸.

Слика 3.1 (стр. 279)

²⁷ Овај део града познат је по називу Горњи Шехер, преименован у Српске Топлице на завршетку последњег рата. Чаршија у Горњем Шехеру се развијала уз Цареву цамију саграђену 1528. године. Прва махала уз цамију звала се Царева махала (Симоновић 2011, 76).

²⁸ Траса Царског друма је и данас осовина градске матрице која у централном делу носи назив Улица Краља Петра I Карађорђевића. Детаљнији преглед историје урбане трансформације града Бањалуке погледати у монографији *Пејзажни градови* (Симоновић 2011).

О карактеристикама стамбене градње из турског периода у Босни и Херцеговини, а посебно у граду Сарајеву, писали су архитекти Јурај Најдхарт (Grabrijan i Neidhardt 1957) и Јахиел Финци (Finci 1962). Куће са приземљем и једним спратом, грађене за једну многобројну породицу у њеном тадашњем значењу, тешко се могу анализирати изван контекста просторне целине – махале. Конфигурација стамбене градње из овог периода, карактеристична и за град Бањалуку је, с једне стране одраз културе и обичаја који постављају кућу и кућиште као простор слободног времена, док је с друге стране условљена топографским карактеристикама и материјалом доступним за градњу, према Финцијевим речима. Типична позиција стамбеног објекта на парцели је непосредно уз улицу, што поставља зид објекта у функцију границе парцеле и не дозвољава визуелну повезаност између улице и дворишта. Преостали део парцеле је организован у веће интимно двориште (авлију) и башту, често са бујном вегетацијом, што је утицало и на густину насељености ових стамбених целина која није прелазила 60-80 становника по хектару (Finci 1962, 12).

Основно урбанистичко начело, којим се посебно бавио архитекта Најдхарт, је начело позиционирања стамбеног објекта на парцели у односу на морфологију терена, суседне објекте и групацију кућа у целини. Док Најдахрт у овом начелу посматра образац суживота и суседских односа – комшилука, који су материјализовани у форми махале, Финци о томе пише као принципу доследног суживота са природом:

Кућа иза куће измиче, а то измицање није случајност. Оно у првом реду произилази из жеље за видиком, за уживањем, за сунцем и свјетлом. Гдје конфигурација терена није дозвољавала слободне, отворене видике на пејсаж, то се рјешавало на други начин: кућа се измицала у хоризонталном смјеру, а на кату се редовито појавио еркер који је био отворен са свих страна и тиме осигуравао слободан видик дуж улице. На тај начин архитектура увијек пружа и отвара нов поглед и нов видик, а с тим и ново уживање (Finci 1962, 12).

Конфигурацијски просторни образац збијених стамбених објеката дуж кривудавае улице, са низом прозора на првом спрату који су отварали визуру дуж улице и интимнијим двориштем без погледа са улице, указују на културолошке обрасце односа између суседа, разумевање приватног и јавног домена живота и позиције

полова, о чему ће бити речи касније у тексту. У просторној конфигурацији махале било је уобичајено да се територијалне и просторно-физичке границе преклапају између приватног простора авлије и јавног простора улице. Међутим, карактеристике ове границе са 'очима на улици' и просторна интровертност махале као целине у коју залазе само они који станују, водила је ка преклапању приватног и јавног домена живота. Реч махала је и данас синоним за добро познавање свакодневног живота целог суседства, омогућено збијеним низом кућа, еркера и прозора, који су пружали увид у догађања у јавном простору кривудавае улице и водили ка закључцима о приватним пословима суседа.

Почетак аустроугарске власти у Бањалуци значи и нови просторни и културни слој стамбене културе у градском пејзажу. На нивоу организације града као целине он значи увођење просторно-функционалног типа *мешовите улице* дуж које се смењују стамбене и друге градске делатности, у до тада подељен град на стамбене целине и трговачке, занатске и услужне четврти – чаршије. Принцип поделе града на затворене хомогене заједнице махала и других стамбених четврти и свима доступне чаршије допуњен је новим типом улице мешовитих функција по узору на западноевропске градове, али у варијанти малог града на периферији царства. Изградања низова вишеспратних најамних зграда у којима су станови организовани на спратовима, а пословни трговачки простор у приземљу, није у Бањалуци доживела афирмацију као у Сарајеву за време аустроугарске власти и трагови овог образаца стамбене културе данас су више изузетак, него правило. Урбанистички концепт регулације којим се формира тип затвореног блока и скоро потпуне изграђености парцеле са стамбеним објектима овог типа, у Бањалуци је примењен у кратком централном потезу. Просторни образац стамбене културе који ће у првој половини 20. века постати најдоминантнији јесте слободностојећа кућа за једну породицу, повучена са границе парцеле према њеној унутрашњости, што уводи тему предбаште и приватне територије изложене погледу са улице. Иако се овај образац организације куће и кућишта градио и пре периода аустроугарске власти, са почетком примене урбанистичке и грађевинске регулације почиње његова интензивна примена, чак и код јавних објеката.

Након Првог светског рата, тачније у периоду када је Бањалука део Краљевине и Врбаске бановине, почиње изградња објеката колективног становања. У овом периоду земљишна рента је била основни механизам стамбене изградње и у том периоду стамбене објекте са више од једног стана градили су имућнији грађани, богати трговци и занатлије. Финци о том периоду стамбене културе пише: „Док је грађанин Сарајева у периоду турске власти желио да станује сам у својој кући, користећи се и својим двориштем и баштом, дотле је у том периоду, усвајајући аустроугарско гледање на стан, желио да станује у великој најамној згради, тј. „палати“ (Finci 1962, 39).“ У ово време које је у урбаној историји Бањалуке познато као време градитељски настројеног бана Светислава Милосављевића, поред изградње репрезентативних јавних објеката градског центра²⁹, подигнута је и прва Бањалучка „палата“. Реч је о модерној троспратној стамбено-пословној згради коју је пројектовао истакнути хрватски архитекта Стјепан Планић (1900-1980), а која је позната као Вакуфска палата³⁰. Једно од ретких дела ране модерне архитектуре у Бањалуци у чијем садржају није успостављена веза са просторним обрасцима орјенталне и аустроугарске прошлости (Савић 2014, 44). Ова „палата“ носи карактеристике модерних стамбених објеката који су у много већем броју изграђени у Сарајеву, а то су модернизација стана, пројектовање стамбене зграде од унутрашње функције према вањском изгледу и читљивост функционалне организације на фасади. Реч је о појединачним колективним стамбеним објектима интерполираним у градске блокове и празне парцеле са директним приступом на улицу. Међутим, и у овом периоду за Бањалуку остаје карактеристична доминација приземних индивидуланих кућа.

Слика 3.2 (стр. 279)

У анализи стамбених прилика у неколико деценија пре Другог светског рата, за потребе израде првог урбанистичког плана Бањалуке, Јахиел Финци закључује да је услед нижих трошкова живота и нижег учешћа станарине у

²⁹ У овом највише истраживаном периоду у историји архитектуре и урбанизма Бањалуке саграђени су објекти Банске управе, Бановинског позоришта, хотел Палас архитектке Диониса Сунка, Градски парк, Хипотекарна банка архитектке Миодрага Васића и други објекти.

³⁰ Зграда је била у власништву локалног Вакуфа Дефтердарија-Пашић џамије. „О репрезентативности и доживљају у слици тадашњег града говори и сам надимак „палата“, иако се ради о стамбено-пословној згради са мањим и већим становима и локалима за изнајмљивање, у којој нису била предвиђена посебно луксузна рјешења (Савић 2014, 44).“

месечним приходима у односу на друге градове у Босни и Херцеговини, Бањалука имала и већи прилив „неактивног“ становништва (Finci 1967, 8). Усељавање пензионера и породица са већим бројем деце потенцирало је изградњу индивидуланих слободностојећих стамбених објеката, доминантно приземних, на парцелама са већим баштама. Резултат комбинације овакве густине изграђености и повећања броја становника било је ширење градске територије, повећање комуналних проблема и опадање нивоа културе становања. Досељавање нових становника је било посебно изражено у периоду од 1931-41. године, што за резултат има и чињеницу да је 1940. године саграђено 33,4 % од целокупног стамбеног фонда града Бањалуке на крају тог периода. Према Финцију, овај проценат изградње у том периоду је већи у односу на остале градове у Босне и Херцеговине, укључујући Сарајево (Finci 1967, 9).

Табела 3.1 (стр. 301)

У првој деценији након Другог светског рата град се враћао у ратом прекинути ритам свакодневног живота, без значајних нових урбанистичких и грађевинских подухвата. Послератна обнова града у свом првом замаху заснивала се искључиво на санацији штете настале у ратним околностима и оспособљаваљу основних градских функција. Процењено је да је у рату уништено 30% стамбеног фонда (Kržišnik Vukić 1990, 122). У 1951. години 60% станова треба веће поправке и адаптацију, а на недостатак стамбеног простора упућује податак о односу од 1,4 домаћинства на један стан и преко 1300 нерешених молби за доделу станова у Народном одбору града Бањалуке (UZSA 1952, 14). Према званичној евиденцији стамбеног простора из почетка педесетих, једну од основних карактеристика градског пејзажа формирали су приземни стамбени објекти, тачно њих 3553, односно 77% од 4635 као укупног броја стамбених објеката (Smlatić 1978, 106). Стамбених објеката са две етаже било је 977, односно 21% од укупног броја. 105 стамбених објеката са три или више етажа је било концентрисано у обухвату градског центра који се оквирно протезао у радијусу од 1000 m. Чак и крајем шездестих година када се број стамбених објеката значајно повећао на око 19 000, Бањалука ће и даље имати 67% малогабаритних, слободностојећих стамбених објеката до две етаже, а 33% вишеспратних колективних објеката (UZBL 1971, 78).

Прве реализоване стамбене зграде колективног становања биле су једноставне, минималног стандарда, висине до четири етаже. У једном од истраживања архитектуре периода стање је језгровито описано:

Као и у другим југословенским градовима, стамбена изградња у Бањалуци у првим годинама послје II свјетског рата окарактерисана је лошим условима – сиромаштвом, недостатком стручних кадрова и недоступношћу савремених материјала, технологија и техника градње. Није било простора за инвенцију у урбанистичким и архитектонским рјешењима, а насеља карактеришу униформност, безличност, недостатак идентитета и понављање архитектонских образаца. Осим што новоградње нису имале вриједности као архитектонска дјела, често је долазио у питање и елементарни квалитет радова (Савић 2014, 88).

Неколико квалитетнијих модерних стамбено-пословних објеката изграђено је у центру града поред главне улице (Царског друма), међу којима је још једна „палата“ – објекат породице Ћинић који је пројектовао локални архитекта Ибрахим Салихагић већ 1946. године. Палата Ћинић наслањала се на Вакуфску палату архитекте Стјепана Планића и са њом градила две управне стране градског блока.

Слика 3.3 (стр. 280)

Период четрдесетих година карактерише истовремено присуство неколико култура становања чији су просторни обрасци у неким деловима јасно раздвојени, а у неким донекле помешани: наслеђе суседстава орјенталног типа, вароши слободностојећих приземница, густе низови вишеспратница из аустроугарског периода и неколико објеката стамбене архитектуре колективног типа ране модерне концепције. Резултати спорог процеса њиховог просторног структурирања и преплитања у претходним периодима су на неким местима трансформисани, односно просторно прекинути услед ратних догађаја.³¹

Слика 3.4 (стр. 280)

Процес обнове града путем урбанистичког планирања започет је 1950. године у Урбанистичком заводу Главне управе за комуналне послове Народне републике Босне и Херцеговине у Сарајеву (УЗСА), израдом предлога генералног урбанистичког плана који никад није ушао у другу фазу разраде и усвајања. Континуална и организована урбанистичка делатност која у фокусу има град

³¹ Град Бањалука је бомбардован 1941. од стране немачке војске и 1944. и 1945. од стране Савезника као територија Независне државе Хрватске.

Бањалуку почиње оснивањем стручне институције Урбанистичког завода Бањалуке (УЗБЛ) 1961. године. У контексту нових друштвено-економских односа, концепта друштвеног самоуправљања и друштвене својине над грађевинским земљиштем, почеће интензивна стамбена градња и стварање нове културе становања у слободностојећим колективним стамбеним зградама, односно колективним суседствима. Њени поводи не разликују се много од оних у градовима целе Европе: велики мањак стамбеног простора који је делимично наслеђен још из периода између два рата и повећан услед последица ратних дејстава и интензивних миграција становништва. Прилив становништва из села у град које је у потрази за послом, пре свега у индустријском сектору, наставиће се и у току седамдестих и осамдесетих година.

Међу значајнијим стамбеним објектима изграђеним у току педесетих година, са аспекта архитектонског обликовања у духу модернизма и његове централне урбанистичке позиције, спада издужена четвероспратна зграда коју је пројектовао архитекта Салихагић 1953. године. Убрзо након изградње следеће године објекат је добио назив „Титаник“ због издужених балкона чија је форма и њен први план у пластичном обликовању фасаде подсећала на чамце обешене за труп брода. Објекат је изграђен на месту низа неугледних малогабаритних објеката неуједначене спратности. Заједно са хотелом Палас на који се наслањао и првим небодером пословне функције на Кастеловом ћошку, објекат је формирао дуги потез јавног простора који је представљао проширење трасе Царског друма и истовремено се надовезивао на градски парк и потез пешачке Господске улице. Објекти становања тако допуњују симболичну функцију централних објеката изграђених у периоду аустроугарске, али највише оних у периоду Врбаске бановине, у изражавању моћи и просперитета државе сходно њеном идеолошком контексту. Симболични садржај сада имају објекти колективног становања као просторни израз друштвеног уређења наклоњеног заједништву.

Слика 3.5 (стр. 281)

Иако је први урбанистички план града усвојен тек 1975. године, прва колективна суседства у Бањалуци, као композиција већег броја стамбених

објеката, су изграђена у првој половини шездесетих година. Два фактора су посебно утицала на активирање масовније стамбене градње: оснивање УЗБЛ и прелазак највећег грађевинског предузећа „Крајина“ на *IMS* префабриковани монтажни систем градње. Неусвојени концепт урбанистичког плана из 1952. чији је аутор архитекта Анатољ Кирјаков, послужио је као полазна основа за парцијална урбанистичка решења све до почетка шездестих, односно оснивања УЗБЛ. У једном допису из 1954. директор УЗСА Васо Тодоровић пише Народном одбору у Бањалуци:

Како Вам је познато, Урбанистички завод, у жељи да помогне Народним властима на терену у периоду до дефинитивног оформљења регулационог плана, савјетује повремено и израђује, према хитној потреби – увјек кад то Народни одбор затражи – пројекте појединих градских ансамбала, имајући у виду цјелокупну замишљену, идејну концепцију регулационог плана. Ради што правилнијег одвијања посла око разраде тог плана и реализовања истог на терену, потребно је безувјетно консултовати се са пројектантом регулационог плана о свим урбанистичким захватима у граду и придржавати се урбанистичких пројеката, који су једном већ били усвојени од стране Народног одбора³².

Тако ће 1964. према концепту урбанистичке регулације града као целине бити саграђено једно од првих колективних суседстава у Бањалуци, и то у центру, на месту где речица Црквена раздваја град на два дела и спаја неколико различитих просторних образаца урбаног живота³³. Стамбено насеље Ханиште и његов део Црквена састоји се од неколико вишеспратних стамбених објеката издужене правоугаоне основе и четири стамбене куле са дванаест спратова, које су први изграђени објекти тог типа у Бањалуци. Станови овог суседства били су намењени радницима Фабрике целулозе. У његовом продужетку изграђено је знатно веће суседство Чаире које према пројекту архитекте Неџада Хотића, члана стручњака у новооснованом УЗБЛ, садржи 17 колективних стамбених објеката. Оба суседства грађена у првој половини шездестих година представљала су локалну реинтерпретацију модернистичких принципа стамбене градње. Њихове композиције формиране су од издужених зграда правоугаоне основе и висине 4-8

³² Према допису под насловом „Регулациони план Бања Лука и његова реализација“, документ Архива Републике Српске, фонд НОГ Бањалука 1944/55. Под регулационим планом се мисли на предлог урбанистичког плана архитекте Анатола Кирјакова.

³³ Речица Црквена која је све до седамдесетих, када је затворена, протицала кроз град и улева се у реку Врбас код тврђаве Кастел, у урбаној историји често се посматра као граница између дела града који се развијао у периоду доминације орјенталне културе и дела града који се развија у доба модерности и утицаја западноевропске културе (Шево 1996, Савић 2014).

спратова, које се позиционирају паралелно у краћим и смакнутим низовима. Монотонија низања превазилази се обртањем одређених објеката под правим углом и дужим објектима који често формирају фронт улице. Између објеката настаје отворени простор подељен у мање озелењене јединице релативно затворене стамбеним објектима, осим у случају четири стамбене куле које стоје у два смакнута низа на отвореном простору блока. Ова колективна суседства уводе нови образац стамбене културе у централни део града која подразумева употребу отворених простора колективног карактера.

Слика 3.6а и 3.6б (стр. 282)

Стамбена изградња шездестих година била је суочена са великим бројем проблема који су се одражавали на функционалне и естетске квалитете колективних суседстава и стамбених зграда. Реч је пре свега о непостојању урбанистичког плана који би усмерио процес планирања и пројектовања, а затим и недостатаку стамбеног простора који је наметао кратке рокове за стручну елаборацију, и недостатаку финансија који се одражавао на технологију и материјализацију грађења. Ова ограничења су деловала и на јавне просторе суседстава и ниво њихове уређености, као и на реализацију објеката за друге функције које су планиране пројектом суседства. Суседства Ханиште и Чаире су пар година након усељења станова остала без изведених пешачких и аутомобилских комуникација у низу отворених заједничких простора између стамбених објеката (Савић 2014, 88).

Истовремено са изградњом колективних суседстава у центру града, градило се суседство колективног становања Мејдан на перифернијој локацији на десној обали реке Врбас. Према урбанистичком пројекту који су израдили архитекти УЗБЛ Ивица Шеговић и Ирена Тот-Хазнадар стамбени комплекс је подељен на два микрорејона, чија је прва фаза изградње трбало да буде завршена 1964. Суседство Мејдан изграђено је првенствено за раднике чувене фабрике „Руди Чајавец“. Урбанистичка композиција целог суседства је формирана од приближно 40 стамбених објеката у три архитектонска типа. У изградњи овог суседства, као и суседства Црквена, примењен је префабриковани монтажни систем градње инжињера Жежеља, који је 1964. био у посети оба градилишта

(Kozarčanin 1964, 1). *IMS* систем подразумева примену скелетне конструкције од префабрикованог преднапрегнутог бетона и монтажних бетонских платана. Примена овог система градње и у реализацији наредних пројеката суседстава колективног становања значајно је повећала учинковитост градње.

Слика 3.7 (стр. 283)
Мапа 3.14 (стр. 349)

Другу половину шездестих година карактерише интензиван рад на планирању и изградњи стамбених целина Бањалуке и изради урбанистичког плана. Овај период ће се завршити догађајем који ће променити исход ових активности, морфологију града и ток свакодневног градског живота – земљотресом који се десио 27. октобра 1969. године. У овом периоду су, међу осталим, конципирана већа колективна суседства Нова варош, Борик, „29. новембар“ и Старчевица, чија ће изградња почети након земљотреса. Урбанистички пројекти и идејна решења ових суседстава ће бити уграђена у подухват обнове града, у рад на првом урбанистичком плану и неколико урбанистичко-архитектонских конкурсних позива за конципирање простора централне зоне града и неколико њених специфичних места.

Почетак стамбене градње након Другог светског рата у Бањалуци је везан за градски центар и уграђивање појединачних објеката, касније и суседстава, у урбанистичку структуру градског језгра, два пута нагло промењену ратом и земљотресом. Појединачни стамбени објекти су грађени дуж трасе Царског друма и у продужетку Господске улице, а суседства као веће стамбене целине су лоцирана поред попречних саобраћајница које су се улевале у трасу главне саобраћајне лонгитудинале. У централном делу стамбени објекти и суседства представљају још један слој стамбене културе која се на различите начине преплиће са наслеђеним, док су истовремено на слободним пољима на ободу града планиране и изграђена издвојене и целовите јединице суседства, као што је суседство Борик. Изградња суседстава колективног становања као већих урбанистичких целина трајаће све до пред крај седамдесетих година.

3.1.2 *Стамбена заједница и комшилук*: друштвенно-политички и културни контекст планирања суседстава

Концепт стамбене заједнице

У детаљном и проницљивом истраживању о планирању урбане структуре Новог Београда, једног од највећих и у архитектонском смислу најзначајнијих урбаних стамбених насеља реализованих у послераној Југославији, Љиљана Благојевић пише:

Наведена теза, да начела Атинске повеље и *СИАМ*-а могу бити примењена у потпуном значењу тек у условима социјализма, објашњава начин на који су југословенски архитекти и урбанисти покушали да разреше двоструку негацију испољену при истовременом одбацивању функционализма западноевропског модела и еклектичког формализма совјетског модела. У пракси, нарочито у планирању Новог Београда, следи тражење решења за примену *СИАМ*-ових начела у датим социополитичким условима. У том процесу, теоријске поставке модерног урбанизма су стално прилагођаване променама и административним моделима социјалистичког система (Благојевић 2007, 130).

Кључни концепт у прилагођавању начела модерног урбанизма социополитичком контексту, када је у питању планирање стамбених целина, јесте концепт стамбене заједнице.

Стамбена заједница замишљена је као форма друштвеног удруживања грађана које, пре свега, повезује *место становања*. На тај начин, стамбена заједница као друштвена форма, поред социополитичког садржаја поседује и просторну димензију. Општи закон о стамбеним заједницама усвојен је 1958. када су усвојени и први републички закони из области урбанизма, који за разлику од већине других закона, немају заједничку основу у савезном закону, већ су аутономни (Krstić i Rajović 1987, 24). Иако се Закон о стамбеним заједницама није бавио просторним уређењем, већ искључиво друштвеним, имао је општи значај за планирање градова и стамбених насеља. Стамбена заједница је 1963. године замењена ширим концептом *месне заједнице* која је према Уставу дефинисана као самоуправна заједница насеља у Комуни, која омогућава грађанима да непосредно решавају стамбене проблеме. Данас је месна заједница сведена на административну јединицу са одређеном територијом која у политичкој пракси

„локалне самоуправе“ има маргиналан учинак.³⁴ Концепт стамбене заједнице представљао је један од важних инструмената друштвеног самоуправљања у социјалистичком уређењу, заједно са концептима *комуне*, *радничког савета* и *друштвеног управљања стамбеним зградама*.

Стамбена заједница је дефинисана као подјединица основне друштвене заједнице људи унутар социјалистичког друштвеног уређења – *комуне*. Проблематици комуне као инструмента административног, урбанистичког и друштвеног организовања насеља, градова и њиховог односа у социополитичком контексту био је посвећен часопис *Сталне конференције градова и градских општина Југославије* под насловом *Комуна*, публикован од 1954. Стамбена заједница је део друштвено-политичких односа у комуни и на тај начин утиче на „стварање односа међу људима, односа који, у систему односа комуне, доприносе ослобођењу човека и жене, њихове породице, од низа отуђења која се јављају у различитим видовима остатка старог друштва (SZUKSP 1962, 15).“ Комунално уређење је сматрано суштинским условом постојања и развоја стамбене заједнице социјалистичког типа.

Шта то значи када је у питању просторна организација стамбене заједнице? Од 1958. године када је усвојен Закон о стамбеним заједницама, постојали су политички и стручни напори да се концепт постави као основа за урбанистичко планирање и пројектовање стамбених целина. Данас се ови напори виде као потпуно неуспешни, јер је економски и просторни садржај стамбене заједнице остао нејасан и недоречен, без обзира што је овај концепт био формално дефинисан кроз закон и што је био опште прихваћен од стране стручњака – архитеката и урбаниста (Petrović 2004, Благојевић 2007, Milojević 2009). Међутим, ефекти ових напора јасно су читљиви у урбанистичким плановима градова Југославије, што ће бити детаљно анализирано за случај града Бањалуке у наредном поглављу.

³⁴ Одлука о образовању, организацији, пословима и начину финансирања мјесних заједница на подручју Града Бања Лука. *Службени гласник Републике Српске* бр. 07-013-74/10. Град Бањалука има 56 месних заједница које ова Одлука територијално дефинише помоћу имена улица које садрже месне заједнице.

Развој концепта стамбене заједнице у контексту друштвеног и урбанистичког планирања био је подржан публикавањем илустрованих часописа *Комуна* (1954-1991), *Стамбена заједница*³⁵ (1958-63) и *Месна заједница* (1963-75). Ови часописи објављивали су чланке о политичкој димензији становања заснованој на социјалистичком самоуправљању, стручне елаборације о становању и реализоване планове и пројекте стамбених насеља у Југославији. Такође, објављивали су чланке о савјетовањима и конференцијама о стамбеном питању, као и о изложбама које су приказивале активности из свакодневног живота, односно „како би требало да изгледа живот једне породице у идеално замишљеној станбеној заједници..., јер станбена заједница није само станбено насеље – већ проширена социјалистичка породица и домаћинство (Јанићијевић 1958, 59).“

Слика 3.8 (стр. 283)

Савезни завод за урбанизам, комунална и стамбена питања организовао је 1962. године у Београду симпозијум под називом „Стамбена заједница као предмет просторног планирања“. Као резултат симпозијума настала је истоимена публикација³⁶ која ће се користити као први стручни приручник са урбанистичким нормативи који се односе на стамбену заједницу (SZUKSP 1962). Савезни завод ће 1968. године издати још једну публикацију под називом *Препоруке за програмирање и планирање градова и насеља* која ће у свом садржају изоставити тему урбанистичких норматива стамбених простора, ослањајући се у потпуности на публикацију из 1962. *Препоруке* су, заправо, ревизија и допуна норматива из 1962. које третирају стамбену заједницу као део ширег урбаног простора и посматрају је у функцији њених веза са просторним јединицама вишег и нижег реда.³⁷

Важност и утицај ове две публикације као првих „југословенских

³⁵ Лист Савезног одбора "Породица и домаћинство" за кадрове у стамбеним заједницама, народним одборима, друштвеним организацијама, установама, школама и привреди.

³⁶ У изради публикације након симпозијума, поред Савезног завода за урбанизам и комунална и стамбена питања, учествовале су следеће институције: урбанистички институти Хрватске, Словеније и Ријеке, урбанистички заводи Београда, Загреба, Сарајева, Ниша, Новог Сада и Крагујевца, Градски фонд за стамбену изградњу Београда.

³⁷ Публикација се бави урбанистичким нормативима који се односе на саобраћај, трговине, школске установе, установе културе, здравствене установе, установе социјалне заштите, просторе за физичку културу, као основним садржајима стамбене заједнице поред објеката за становање.

урбанистичких норматива“ може се разумети уз чињеницу да урбанистички закони у Југославији након Другог светског рата, до њеног политичког и територијаног дељења, су заправо, закони о процедури израде и спровођења планова (SZUKSP 1968, 13). 1949. године Влада Федеративне народне републике Југославије (ФНРЈ) доноси први урбанистички законски акт након рата – *Основна уредба о генералном урбанистичком плану*. Концепт регулисања израде плана, а не физичког простора града, села и суседства задржао се од Уредбе до последње, друге групе републичких закона, донесених у току седамдесетих и осамдесетих година. Закони се односе на план као предмет уређивања и нису оперативни у смислу да директно регулишу просторне односе и грађење града, већ регулишу израду и примену планова (Krstić i Рајовић 1987, 22). Методологија рада при конципирању плана, просторни концепт и вредносно опредељење, остају остављени на поверење тиму стручњака. Овакав приступ урбанистичком планирању задржао се до данас важећег *Закон о уређењу простора и грађењу*³⁸ у Републици Српској, који је подржан *Правилником о садржају, начину израде и доношења докумената просторног уређења*.³⁹

У публикацији *Стамбена заједница као предмет просторног планирања* наглашено је да се карактеристичност стамбене заједнице, у односу на друге заједнице људи, заснива на њеној територијалности. Стамбена заједница је дефинисана кроз њене четири повезане улоге: у свакодневном животу људи, у политичком социјалистичком дискурсу, у територији града и у процесу урбанистичког планирања. „Имајући у виду да је стамбена заједница: друштвена територијална заједница са функцијама задовољавања свакодневних потреба људи и породице, самоуправна организација грађана, део шире основне друштвене заједнице града као целине, она је истовремено и основна планска урбанистичка јединица стамбених зона града (SZUKSP 1962, 20).“ Урбанистички нормативи формулисани у публикацији се односе на дефинисање оптималне величине стамбене заједнице (4500-11000 становника на бруто површини од 20-36 ha, са 250 становника/ha као оптималном густиниом насељености), структуру површина и

³⁸ Закон о уређењу простора и грађењу. *Службени гласник Републике Српске* бр. 01-734/10.

³⁹ Правилник о садржају, начину израде и доношењу докумената просторног уређења. *Службени гласник Републике Српске* бр. 15-020/11.

начин њиховог обрачунавања, номенклатуру и капацитете пратећих објеката и саобраћај у стамбеној заједници. Површине територије су подељене у део намењен становању (површине под зградама, дворишта, рекреативне површине), део намењен пратећим функцијама (површине под зградама, манипулативне површине око пратећих објеката, рекреативне површине уз пратеће објекте), део намењен саобраћају и део намењен пешацима (тротоари, пешачке стазе, пешачки тргови). Под пратећим објектима подразумевају се објекти који задовољавају потребе деце до 15 година, објекти за друштвене потребе, здравствену заштиту, трговину, занатске делатности, угоститељство, објекти и установе општег значаја и зелене рекреативне површине. Границе стамбене заједнице дефинисане су регулационим линијама ободних саобраћајница (SZUKSP 1962, 31-35).

Урбанистички концепт стамбене заједнице, за који је постојала намера да се разликује као превасходно *социјалистички тип суседства*, кроз две публикације је дефинисан путем урбанистичких норматива заснованих на функционалном зонирању територије. Ови нормативи тичу се дефинисања оптималних површина територије урбанистичке јединице стамбене заједнице под одређеним функцијама и дефинисања њихове међусобне релације. Критеријуми на основу којих су нормативи формулисани су базирани на усклађивању са административним и друштвено-политички формулисаним просторним јединицама и њиховим просторним релацијама, а затим на рационалности, оптималности и економичности из којих произилазе просторне дистанце и капацитети, билански површина, густине израђености, густине насељености, санитарно-хигијенски минимум итд. Формулисање ових препоручених норматива може се сматрати пионирским подухватом у контексту дотадашње стамбене изградње која је одговарала на основну егзистенцијалну потребу за станом. Истовремено, урбанистички концепт стамбене заједнице остао је једнодимензионалан и недоречен, без осврта на културолошке и социолошке аспекте свакодневног живота.

Јавне просторе стамбене заједнице можемо препознати у свим категоријама површина које дефинише публикација из 1962.: дворишта, рекреативне површине,

манипулативне и рекреативне површине око пратећих објеката, тротоари, пешачке стазе и пешачки тргови (SZUKSP 1962, 31-35). У складу са принципима модерног урбанизма, код ових простора препозната је искључиво саобраћајна и рекреативна функција. Ово су простори који повезује одређене садржаје, воде из тачке А у тачку Б или као веће неизграђене површине служе као озелењена места пасивне и активне рекреације, у којој начелно уживају деца свих узраста, старије особе и радници након завршеног радног времена. Из саобраћајне функције стаза и тротоара и рекреативне функције отворених зелених простора произашле се скромне препоруке за њихово димензионисање. О потпуном занемаривању теме јавних простора као „концептуалном ставу“ архитекта Живојин Кара-Пешић у уводу *Препорука* из 1968. пише:

Вероватно сте установили да у овом материјалу недостаје једно суштинско и са гледишта модулисања простора веома важно поглавље – *слободне површине*... Неосмишљени простори међу зградама у скоро свим урбанистичким реализацијама нашег доба налажу опрез и ревизију концептуалног става према слободним површинама. Не желим да полемику о томе инспиришем данас и на овом месту, али нека ми буде дозвољено да поставим питање: јесу ли слободне површине један прост елемент, како их третира теорија зонирања, јесу ли оне обичан празан простор, или, напротив, активни просторни координатори свих осталих елемената насељске опреме? Данас се већ може тврдити да амбијент човекове животне средине умногоме зависи од одговора на ово питање (SZUKSP 1968, 17).

Пре него су дефинисани нормативи планирања стамбених заједница, на изложби под називом „Породица и домаћинство 1958“ приказан је први модел идеалне стамбене заједнице за 5000 становника. Реч је о пројекату суседства који приказује један, али идеалан случај утеловљења принципа пројектовања колективних суседстава у социјалистичком друштвеном контексту. Изложба је одржана у оквиру Загребачког велесајма у оквиру павиљона чију је изложбену концепцију поставила Стална конференција градова са темом друштвених, економских и урбанистичких аспеката стамбене заједнице. Осим модела пројекта идеалне стамбене заједнице, у павиљону су сликовито приказани дан једне радне породице у стамбеној заједници, и слике и макете изграђених суседстава као што су Пруле у Љубљани, Грбавица II у Сарајеву и Савско насеље у Загребу.

У анализи урбанистичког пројекта идеалне стамбене заједнице који је приказан на изложби, Милица Милојевић препознаје четири основне карактеристике стамбене заједнице као територије (Milojević 2009, 52-57). Прва подразумева прецизно постављене односе између просторно-функционалних елемената унутар дефинисаних граница територије суседства. Контрола над организацијом суседства значи контролу над територијом, односно друштвеном структуром коју она представља и производи. Својом унутрашњом просторном организацијом и утврђеним границама, суседство је целовита територија која не може бити подељена и која не може да се шири. Милојевић у градацији типова стамбених објеката које садржи стамбена заједница, од стамбених кула на улазу у суседство, преко централних објеката у низу и блокова са мирним просторима за одмор, до једнопородичних кућа у периферној зони, препознаје фиксирану позицију сваког становника суседства у просторном, економском (класном) и друштвеном смислу.

Други принцип територијалне производње стамбене заједнице је просторни распоред друштвених институција и садржаја унутар суседства који зависи од просторних, односно временских дистанци од стамбених објеката. Тако је нпр. максимална дефинисана дистанца између стамбених објеката и школе, здравственог и трговачког центра 600 m (10 мин.), а између стамбених објеката и дјечијег вртића 200 m (3 мин.). Као што примјећује Милојевић, улога ових садржаја у животу суседства је двојака. С једне стране, њихова унапред дефинисана и искључива позиција и немогућност каснијег спонтаног организовања омогућава монопол над становницима заједнице, док с друге стране одређује и гарантује одређену висину стандарда живота у суседству. Трећа карактеристика територије стамбене заједнице је просторна граница успостављена помоћу система саобраћајница. Контрола приступа суседству остварује се помоћу два типа саобраћајница: мреже широких ободних и осовинских булевара, и система слепих приступних саобраћајница. Концепт улице као типа јавног простора и социјализације напуштен је у корист ефикасног и функционалног система саобраћаја који повезује зону становања са зоном рада (Milojević 2009, 55). Милојевић закључује да је ефекат овог модела саобраћаја значајан када

говоримо о приступу суседству. Широке булеваре великих дужина окружује отворени зелени простор без садржаја који би произвели задржавање или чак пешачко кретање, а слепе улице воде у унутаршњост стамбених блокова и назад. Систем обесхрабрује спонтано кретање и употребу простора од било кога осим станара.

Четврти принцип успостављања територијалности стамбене заједнице код Милојевић је програмирање отворених простора чији је садржај намењен искључиво за одмор и рекреацији становника суседства. Слободно време становника треба да буде проведено унутар суседства, у зеленим просторима, спортским теренима, дечијим игралиштима која су просторно распоређена и димензионисана као основна места социјализације, територијалне и друштвене кохезије унутар стамбене заједнице (Milojević 2009, 56). Милојевић закључује да планирање сваке просторне промене у отвореним просторима наслеђених колективних суседстава треба да буде осетљиво на комуникативно значење ових простора у контексту колективне форме, какво је суседство. „С обзиром да ова места заједничких активности играју значајну улогу у територијалној и друштвеној кохезији стамбене заједнице, свака интервенција (просторна или регулативна) која се односи на отворени простор блокова представља не само промену заједничког простора и локалних еколошких ресурса, већ и суштинску трансформацију колективне форме – промену релација унутар заједнице (Milojević 2009, 56-57).“

Милојевић, заправо, пише о стамбеној заједници као инструменту контроле друштвених односа путем планирања просторне територије, тачније, путем просторне контроле приступа. Сва четири принципа територијалне производње теже ка успостављању интровертног урбаног простора у којем становници треба да се задовоље понуђеним садржајима свакодневног живота који не спадају у радне активности. Они који у њему не станују требају бити демотивисани за његову употребу, да не би нарушили ред и мир у стамбеној заједници. Просторни ред одликује хијерахија, читљива у просторно-функционалном односу суседстава међусобно, у односу суседства са центром града и дистрибуцији типова стамбених

објеката. Основни принцип територијалности је хијерахијска градација простора и садржаја на релацији периферна граница територије - центар суседства, релације која није пропустљива, већ 'слепа'. Суседства колективног становања планирана су по принципу целовите затворене територије чији је јасан и недвосмислен просторни ред требао да генерише стабилан друштвени ред – урбану стамбену заједницу. Имајући у виду резултате истраживања у првом поглављу ове дисертације који приказују концепт суседства америчког и западноевропског модела, поставља се питање где завршава концепт модернистичког суседства, а где почиње концепт стамбене заједнице, с обзиром на њихову изразиту сличност у хијерхијској просторној структури одређене територије?

Конципирање стамбених целина према начелу комшилука

Супротно концепту стамбене заједнице који је заснован на друштвено-политичкој идеји стварања и одржавања друштвене кохерентности и који се у архитектонском смислу прилагођава практичним начелима социјализма, архитект Јурај Најдхарт у својој потрази за начелима обликовања стамбених целина, посебно у периоду послератне обнове, почиње од историје и културе. У посвећеном студирању архитектуре, урбане морфологије и традиције становања у Босни и Херцеговини, Најдхарт препознаје вредност стамбене локалне културе и њено основно начело које назива „култ комшилука“ (Grabrijan i Neidhardt 1957, 56). Ово просторно начело Најдхарт је практично применио на неколико стамбених целина изграђених у Босни и Херцеговини у току педесетих година, али не и у Бањалуци. Међутим, због посебности у приступу планирања и пројектовања колективних суседстава у контексту архитектуре и урбанизма Босне и Херцеговине, на овом месту ће његов приступ бити сажето приказан. У Најдхартовој перцепцији начела комшилука могу се препознати елементи конфигурацијске анализе, као и анализе просторних образаца у релацији приватног и јавног домена.

Архитекта Јурај Најдахарт је рођен 1901. године у Загребу (1979). Студије архитектуре је завршио на Академији уметности у Бечу, у студију професора и чувеног архитекте Петера Беренса (Peter Behrens), у чијем је професионалном

бироу остао да ради по завршетку студирања. У периоду 1933-35. радио је у Лекробизјеовом студију, када су се развијали урбанистички планови за Алжир и студија Озареног града (*La Ville Redieuse*). Тридесетих година Најдахрт започиње да развија свој приступ урбанизму и проблемима града, у директном контакту са изворним модернистичким идејама. 1935. Најдахрт се вратио у Загреб, а 1939. је дошао у Сарајево, где ће остати до краја свог живота. Након Другог светског рата, Најдахрт је у обнови градова Босне и Херцеговине дао значајан допринос, између осталог и као оснивач Архитектонског факултета у Сарајеву. Имајући на уму *CIAM* постулате, његови урбанистички и архитектонски пројекти тежили су визији друштвеног стандарда који произилази из симбиозе модернизма и традиционалне градње у Босни и Херцеговини, и који је посвећен културним и социјалним потребама човека (Karlić-Karpetanović 1990).

Најдахрт у спонтаном развоју града Сарајева и његовој морфологији проналази потврду релевантности модернистичких принципа у урбанистичком планирању, који се у Сарајеву чита у просторно-функционалној подели града на зоне становања - махале, и центар града у којем се послује - чаршију. Он препознаје три функције града којима одговарају три просторна урбанистичко-архитектонска начела: друштвене зграде као тачкаста места окупљања (верски објекти), производња у просторним низовима (дућани) и стамбени објекти у целинама које су испреплетене са природом (махале). Стамбене целине састављене од једнопородичних објеката имају, такође, своје локалне центре, па су махале у макро размери препознате као принцип децентрализације града, односно његове поделе у микрорејоне. „Махала започиње кућом и путем до ње и од ње даље до других кућа. Кад се тако сакупи довољан број кућа у насељу, нађе се добротвор, који подигне џамију и школу, доведе воду и сагради чесму, т.ј. средиште (мејдан) махале. Ова добије затим још своју пекару и дућан за најнужније кућне потребе, док је остала трговина и обрт свима заједничка у чаршији. Такав је град дакле децентрализован (Grabrijan i Neidhardt 1957, 145).“

Слика 3.9 (стр. 284)

За разлику од концепта стамбене заједнице који у урбанистичкој теорији и

пракси тог времена остаје недоречен у контексту урбаног дизајна и везе са социјалним и културним аспектима становања, Најдахарт се бави студирањем и обликовањем просторног садржаја стамбених целина до размере детаља. Тачније, Најдахрт проналази да компоновање и обликовање махале почиње од микразмере – човека, куће и пластике архитектонских и урбанистичких елемената повезивања кућа у целину, како просторну, тако и друштвену. Начела орјенталне архитектуре и урбанизма, која он проналази у Босни, а пре свега у Сарајеву, произилазе из филозофије која је по Најдахарту „дубоко социјална“ (Grabrijan i Neidhardt 1957, 150). Од међуодноса кућа до пластике ситних размера Најдахрт јасно препознаје функцију сваког од њих у друштвеном животу махале, укореењену у културолошке обрасце односа приватности и друштвеног живота.

Тако махала има јасну диференцијацију путева који прате конфигурацију терена који је најчешће у нагибу. Из главне сабирне цесте, која је „кичма махале“, гранају се сокаци који прате изохипсе, стрме пешачке стазе које повезују сокаке и путелци или такозване чикме. Центри друштвеног живота развијају се на просторима који имају највећу вредност интеграције, раскрсницама главног пута и неког од сокака. На овим местима се граде верски објекат, школа, дућан, пекара, кафана. Однос између куће и пута дефинисан је читавом скалом архитектонских елемената којом се гради прожимање и јасно одвајање статичне сфере приватности (куће и дворишта) и динамичне сфере јавног живота (улице). Најдахрт спомиње капије, рампиране приступе капијама, узане плочнике (перваз), канале, мостиће и зелене појасе између зида куће или оградe и калдрме пута, доксате (дио спрата куће који је истурен изнад пута), дивхане (лође), надстрешнице и чесме као „монумент и средиште махалског живота“ (Grabrijan i Neidhardt 1957, 146).

Слика 3.10 (стр. 285)

Слика 3.11 (стр. 285)

Једно од најзначајнијих неписаних начела формирања махале јесте „право на видик“. Најдахрт у овом начелу дисциплинованог смицања кућа уз конфигурацију терена, тако да свака остварује отворену визуру из горње етаже, препознаје принцип који утицао на композицију саме куће, махале и целог града

(Сарајева). Међутим, ово начело произилази из начела вишег реда, културолошког начела, које је карактеристично за орјенталну архитектуру, а то је начело комшилука. *Култ комшилука* као важност начина комуницирања и односа са људима који станују у непосредној близини, произвео је просторно начело права на видик. Просторни елемент који је дословно у функцији суседских односа јесу врата или капија на огради према суседној парцели, тзв. комшика. Најдахрт пише: „Знамо за случајеве, гдје су се тим путем развиле праве променаде између унутрашњих вртова муслиманских кућа (Grabrijan i Neidhardt 1957, 150).“ Култ комшилука је повезан и са културолошким обрасцем друштвених односа жене. Орјентална жена треба да буде сакривена од света, те овај културолошки образац производи просторни: „Отуда тежња да се угоди женином елементарном нагону радозналости: доксати. Отуда стратегија скривања и отварања куће. Доље све затворено, горе отворено, из близине слијепо, из даљине пуно очију. Отуда архитектура доксата, који тражи и хвата у кућу најљепше видике. Ова тежња би сигурно прешла у бахатост да није нашла своју протутежу у култу сусједства (Grabrijan i Neidhardt 1957, 150).“ Најдахрт је на основу овог начела развио комплетан урбанистички концепт.

Слика 3.12 (стр. 286)

Слика 3.13 (стр. 286)

Од гранања уличне структуре, преко архитектуре куће и ограде, до начина скривања интимних делова куће и дворишта, Најдахрт дословно пише о *конфигурацији приступа*. Позиције просторних и територијалних граница, њихова материјализација и просторне дистанце, улази и пролази, условљавају физичко саприсуство и визулену комуникацију између људи који станују у махали, а који потпуно произилазе и одговарају културолошком начелу друштвености. Махала није само „мајсторлук просторне пластике“ у којој Најдахрт проналази уметничку инспирацију (Grabrijan i Neidhardt 1957, 149). Махала је за Најдахрта израз два најважнија начела архитектонског и урбанистичког обликовања, а то је градња за човека „који има слуха, осјећаја и који умје да гледа“ и градња уз сазнање да један човјек који се не повеже са другима не може учинити много. Најдахрт је своје сазнање о овим начелима претворио у принципе савременог израза у архитектури и урбанизму, спајајућу их са модернистичким принципима планирања и

обликовања. Први пут их је применио у току четрдесетих година у изради регулационих планова за радничка и рударска насеља у Зеници, Варешу, Љубији, Брези, Побрежју и Илијашу. Тему „изградње стамбених насеља по начелима комшилука“ Најдхарт је развијао до краја живота, долазећи до оригиналних и веома упечатљивих обликовних израза урбанистичких целина (Neidhart 1954).

Слика 3.14 (стр. 287)

Слика 3.15 (стр. 287)

Међутим, важно је напоменути да Најдхарт, као и Финци, у неписаним начелима локалне стамбене културе у Босни и Херцеговини, проналази потврду модернистичких начела децентрализације града, раздвајања градских функција и прожетости градских структура зеленилом. Махала, као и концепт стамбене заједнице и концепт једнице суседства, поседује хијерхијску структуру и конфигурацију затворене целине у коју долазе само они који тамо станују.

Најдахртов осећај за повезаност детаља са ширим просторним и друштвено-културним контекстом, произвео је пројекте суседстава који припадају другачијој парадигми у односу на масовну изградњу колективних суседстава. Најдахртов рад се може сместити у контекст рада и мишљења тада све бројније групе архитеката у бившој Југославији, који су већ од почетка шездесетих година били у потрази за аутентичном модернешћу и модернизмом Југославије, у односу на западни модел (Благојевић 2007, Le Normand 2008). Међутим, у стручној критици модернизма и изградње суседстава по принципима Атинске повеље, архитекти и урбанисти нису били окупирани искључиво просторном формом и њеном естетиком, већ су делили забринутост са социолозима по питању друштвене отуђености која је настајала као производ брзе модернизације и урбанизације (Le Normand 2008, 156).

Питање друштвене интеграције је било значајно питање за урбанисте и социологе шездесетих година у Југославији, који су проблеме организације стана и суседства видели као механизме модернизације друштва, пре свега кроз мешање и повезивање људи из различитих друштвених група. Бригит Норманд прецизно закључује о тежини овог задатка, јер су се социолози и урбанисти морали бавити

са два истовремена процеса: интеграцијом придошлих сељака у градове и трансформацијом свих Југословена у грађане модерне социјалистичке државе (Le Normand 2008, 144). Проблемима суседских односа и суживота у заједничкој територији у контексту друштвене интеграције и сегрегације посебно се бавио социолог Винко Јержабек. Овај социолог се залагао за афирмисање суседства као недостајуће просторне стамбене јединице која би позитивно утицала на развијење суседских односа и интеграцију различитих друштвених и културних група становништва (Jeržabek 1966, 49). Јержабек је тада постојећи концепт месне заједнице видео као превелик у просторном и популационом смислу, што онемогућава непосредну друштвену интеграцију. По његовом мишљењу, суседство је недостајући урбанистички концепт, који би повезао породицу као основну друштвену групу са месном заједницом.

Јержабек је суседске односе видео као веома важну друштвену релацију која омогућава задовољавање различитих свакодневних потреба и као реалност, не само малих насеља, већ и великих градова (Jeržabek 1966, 49). У просторном смислу је предлагао усмеравање пажње, не само на суседске односе унутар једне зграде, већ и међу станарима неколико стамбених зграда. Овај социолог предлаже формирање различитих простора заједничке употребе, од сервисних до простора за слободно време. Јержабекови предлози произилазе не само из познавања светске социјалне мисли, већ и из пажљивог студирања проблема окружења у којем је живео и реализација стамбених насеља, пре свега у Србији⁴⁰. Критиковао је друштвену хомогенизацију унутар колективних суседстава која су грађена само за раднике једног предузећа, а у којима су опет одвојени радници различитог економског статуса⁴¹. Јержабек је видео урбанистичко преиспитивање и креирање колективних суседстава као хитан задатак друштва. „Интеграција становништва одређеног стамбеног насеља у месну заједницу преко суседства, вероватно је један од начина успешног решавања проблема друштвеног живота на одређеној територији. Хетероген социјални састав становника стамбених блокова и зграда

⁴⁰ Јержабек је учествовао у изради две студије о становању за Савезни завод за урбанизам и комунална и стамбена питања у Београду. То су *Суседски односи у насељима Новог Београда* 1967. и *Становање у зградама високе спратности* 1969. године.

⁴¹ Више о друштвено-економском контексту стамбене политике и друштвене неједнакости унутар социјализма која се производила и обнављала и кроз стамбену изградњу погледати у књизи *Социологија становања* (Petrović 2004).

деловаће успоравајуће на тај процес, али ће зато доћи до трајних и плодноних резултата у заједничком решавању заједничких проблема и територијалној интеграцији људи (Jeržabek 1966, 49).“ Архитекта Јурај Најдхарт је у „принципу комшилука“ видео и просторно и друштвено решење за аутентична модернистичка суседства Југославије, укореењена у културно-историјску традицију просторног обликовања и друштвене комуникације.

3.1.3 *Микрорејон и месна заједница: нормe и стандарди у планирању зона колективног становања у Бањалуци*

Почетак урбанистичког планирања и регулације Бањалуке након Другог светског рата десио се 1950. године и резултовао првим предлогом Генералног урбанистичког плана града 1952. Тачније, тада се први пут помоћу урбанистичког плана приступило регулацији градских система, структура и функција Бањалуке као целине. Главни архитекта при изради овог плана у Урбанистичком заводу Народне републике Босне и Херцеговине у Сарајеву је био архитекта Анатољ Кирјаков. Спомиње се да је почетком тридесетих година урбанистички план града „израдио архитекта Јовановић“, у периоду када су израђени најзначајнији репрезентативни објекти градског центра (UZBL 1975, 33). Генерални урбанистички план из 1952. формулисан је као идејно решење, предлог који је требао да послужи за отварање дискусије међу различитим актерима, на основу које би се извели закључци као база за формулисање „дефинитивног регулационог плана (UZSA 1952, 2)“.⁴² Међутим, дефинитивни план урбане регулације, односно први усвојени урбанистички план Бањалуке десиће се са закашњењем од двадесетпет година. У ширем друштвеном контексту та чињеница није представљала преседан, јер у периоду од 1948. до 1969. у Југославији су усвојени урбанистички планови за 448 насеља од 1029 колико их је било обавезно да га усвоје према важећим републичким законима (Krstić i Rajović 1987, 23). Чињеница која би могла представљати изузетан случај јесте да *Урбанистички план града Бањалуке* за плански период 1975-1990 остаће и једини званични урбанистички

⁴² UZNRBiH (Urbanistički zavod glavne uprave za komunalne poslove Narodne republike Bosne i Hercegovine). Sastavio Ing. arch. Anatol Kirjakov. 1951. *Banja Luka. Generalni urbanistički plan*. Sarajevo. Документ архива Урбанистичког завода Републике Српске.

план, јер предложени нацрти урбанистичког плана до данас нису усвојени.

План из 1952. није имао амбиције детаљнијег регулисања градских структура, јер је имао тежак задатак прикупљања основних информација о граду и поставке концепта регулације града као целине. Међутим, просторни концепт овог Плана користио се након рата као основа у усмеравању просторних промена града. У предлогу Генералног урбанистичког плана из 1952. једна од основних смерница је: „Извршити расподјелу градске територије према намјени (функционално зонирање), при чему нарочито настојати да се усклади питање заштите интереса становништва и повољних увјета за становање са потребама производње и Ј.Н.А. (UZSA 1951, 56)“. Дефинисане су *функционалне зоне* за становање, саобраћај, зоне привредне делатности, зоне јавног зеленила, спорта и рекреације и као посебна целина административно-културни центар. Планиран је и систем „мањих рејонских центара“, који ће у каснијим плановима Бањалуке, заједно са системом функционалног зонирања, бити основна идеолошка осовина планирања и регулисања простора града. Једна од основних концептуалних одредница овог Плана јесте заустављање издуженог ширења града у правцу север-југ и усмеравање развоја према реци Врбас која би требало да постане важан елемент градског живота и урбанистичке интеграције града, што би истовремено отворило тему мреже јавних простора уз реку.

Концепт првог усвојеног Урбанистичког плана Бањалуке из 1975. биће постављен кроз два урбанистичка програма која су му претходила (1967 и 1971) и неће суштински ни бити напуштен кроз три нацрта (1990-2005, 2003-2015, 2008-2020) предложена касније у периоду од 1993-2009. Постављено је истраживачко питање које просторне одреднице постављају ови планови, када су у питању суседства колективног становања и његови простори заједничког живота?

Три урбанистичка документа града Бањалуке која се баве проблемом планирања града као целине, и која настају у периоду од 1967. до 1975., садрже у методолошком приступу основну просторну јединицу организације становања – микрорејон, односно његов друштвени еквивалент месну заједницу, као

инструмент просторне и друштвене одрганизације града. У Урбанистичком програму из 1967. године дефинисан је микрорејон као примарна територијална јединица у којој станује 5-11000 становника (UZBL 1967).⁴³ Три до пет микрорејона формирају рејон од 50 000 становника. Сви рејони, заједно са другим функцијама издвојеним у посебне зоне и центром града, формирају целовити град, а планирано је да Бањалука има 11 микрорејона. Међутим, важно је напоменути да се у овом Програму концепт микрорејона дефинише као искључиво територијална јединица и да се разликује од концепта месне заједнице „која још увијек нема своју просторну односно урбанистичку дефиницију, а да стамбена заједница као таква ни формално ни правно више не егзистира“. Микрорејон је схваћен као просторна јединица становања ослобођена идеолошке друштвене компоненте, која представља „средство за формирање функционалне мреже институција јавних служби и снабдијевања. Другим ријечима, микрорејони нису нити „мале комуне“ нити имају друштвене и организационе функције мјесних заједница (UZBL 1967, 15)“.

О тенденцији ка отклону урбанистичке јединице колективног становања од друштвено-организационе јединице стамбене заједнице Бањалучки архитекта Нецад Хотић још 1960. године пише, инспирисан горе поменутом изложбом „Породица и домаћинство 1958“:

Данас је актуелно формирање стамбених заједница и подузима се низ законских мјера да се побољша и убрза стамбена градња, па у вези с тим хтио бих расчланити у основи шта је то стамбена заједница, а шта стамбено насеље. Стамбено насеље је урбанистичка, а стамбена заједница економско-друштвена категорија. Одавде излази да појам савременог насеља није неопходно везати за појам стамбене заједнице, јер свако насеље не мора бити стамбена заједница. Насеље задовољава потребе становања становника, тј. породица, а стамбена заједница веже становнике насеља у посебну економско-друштвену заједницу, ради колективног задовољавања индивидуалних потреба (Hotić 1960, 4).

Новелирани урбанистички програм је формулисан 1971. године.⁴⁴ Као два

⁴³ Урбанистички програм је урадио Урбанистички завод Бањалука (УЗБЛ) и Урбанистички завод Босне и Херцеговине у Сарајеву (УЗСА). Радна група је била састављена од 42 члана. Руководилац радне групе је архитекта Иван Таубман, а остале архитекте су Јахиел Финци, Казимир Магијевић, Павле Паштар, Мухарем Авдагић, Бисера Бизовић, Анте Кнежевић и Емира Зечевић. Посебну студију о становању за потребе Програма под називом *Становање у урбанистичком плану Бања Луке* урадио је архитекта Јахиел Финци, тада редовни професор Архитектонског факултета у Сарајеву.

⁴⁴ Документ је урадио УЗБЛ и УЗСА. Руководилац радне групе је архитект Александар Терзић. Посебну монографску студију под насловом *Студија становања Бања Луке* за потребе Програма урадио је Завод за

основна разлога за поновну израду Програма су нагли пораст броја становника у другој половини шездесетих година и разорни земљотрес који се десио 1969., а који је потпуно променио функционисање и просторну структуру града. У земљотресу је оштећено и срушено 36 267 стамбених објеката у оквиру територије тадашње општине Бањалука (UZBL 1971, 15). Основне карактеристике приступа концептуализацији просторне организације града у ова два програма су функционално зонирање, али и формирање градског, односно у Програму из 1971. године, регионалног центра који интегрише градске функције и који је гравитацино поље у систему центара рејона и микрорејона. Микрорејон се овај пут поистовећује са јединицом суседства, и користе се оба термина. Међутим, у Програму се не дефинишу просторни нормативи даље од улоге суседства као урбане јединице у урбаном систему и њеног броја становника. Једина препорука која се тиче јединице суседства односи се на зелене рекреативне просторе. „Обзиром на досадашњи начин изградње и детерминанте које произилазе из природних услова, предвиђа се да ће јединице сусједства, као основне просторне јединице стамбеног дијела Бања Луке бити планиране и изграђиване на такав начин да ће располагати довољним фондом неизграђених површина погодних за организацију спортско-рекреативних површина (UZBL 1971, 90).“

Кроз програме урбанистичког плана се покушава успоставити јасан хијерахијски систем просторних целина које су одређене величином и функцијом, и чији их систем међусобних веза истовремено интегрише у градску функционално-организациону целину која тежи ка децентрализацији. Основна просторна јединица доминантне стамбене функције је микрорејон. С обзиром да су остале градске функције, осим рубно издвојених зона рада (индустрије) концентрисане у центре микрорејона и њихових групација, а да саобраћај и зелена структура треба да их међусобно повежу у целовит систем, микрорејон постаје и основна јединица урбаног простора.

Слика 3.16 (стр. 288)

У усвојеном Урбанистичком плану из 1975. је детаљно разрађен и прилагођен концепт организације града према принципу функционалног зонирања

простора у три основне функције (становање, рад и рекреација), као и дефинисања урбанистичких просторних јединица са системом њихових центара.⁴⁵ Заправо, аутори плана наводе да је концепт мреже просторних јединица и њихових центара препознат у наслеђеној историјској матрици града, као основа спонтаног процеса ширења и развоја, у чему можемо препознати Финцијев утицај: „Дањашњи центар је настао у процесу развоја и ширења града, чије исходиште је била стара градска чаршија у зони тврђаве Кастел и потеза Ферхадија - Арнаудија Цамија. Стари историјски тржни центри у Горњем и Доњем Шехеру, којих је било 4 и организованих као чаршије, представљали су децентрализоване друштвено-снабдјевачке центре различитог ранга који су били јасно издвојени из основних територијалних јединица (махала) као стамбених микрорејона (UZBL 1975, 53).“

Повезаност друштвено-политичке идеологије унутар социјалистичких друштвених односа и урбанистичког планирања града поменута је на самом почетку објашњења основног концепта просторне организације у Плану. „Полазне основе при утврђивању просторног концепта града били су дугорочни циљеви нашег самоуправног социјалистичког система према којима развој социјалистичких друштвених односа треба да имају свој одраз на физичке структуре града у којима се могу заснивати и развијати социјалистички друштвени односи. На темељу ове поставке будући град је планиран да представља жижу у систему насеља регије као њен центар, а сам треба да представља цјелину властитих подсистема (UZBL 1975, 105)...“

Основни принцип формирања просторне организације града у Плану је функционално зонирање, при чему се функције становања, рада и рекреације компактно преплићу дуж лонгитудиналне саобраћајне осовине градске матрице. План намене површина приказује планиметријску матрицу приближних димензија 10x6 km у којој се мешају основне градске функције. Издвојене су две индустријске целине – источна и северозападна зона, док су зоне чисте индустрије

⁴⁵ Први усвојени Урбанистички план Бањалуке из 1975. израдили су УЗБЛ и УЗСА. Руководилац радног тима УЗБЛ био је архитекта Павле Паштар. У стручном консултативном тиму Савјета за урбанизам и Комисије за просторно уређење, урбанизам, заштиту и унапређење човјекове средине Скупштине Општине Бањалука учествовали су међу осталима архитекти Јахиел Финци као председник, Хусреф Реџић, Иван Штраус и Иван Таубман. Фирма SWECO из Штокхолма учествовала је као консултант при Програму за развој УН и припремила елаборате „Сугестије за планирање Бањалуке I и II“.

интегрисане у стамбене зоне. Функционална зона рекреације просторно се поклапа са структуром зелених простора, која се истовремено посматра као повезујући обликовни елемент композиције матрице града „кој[а] као елементарни чинилац биолошке и опште животне равнотеже утиче на уравнотеженост урбаних и архитектонских структура (UZBL 1975, 105)“.

Слика 3.17 (стр. 289)

Планом из 1975. је прогнозирано да ће на крају планског периода 1990. у Бањалуци у ужем урбаном подручју живети 207 000 становника. Основни циљ Плана у домену функције становања је да се сваком домаћинству обезбеди стан просечне величине 64 m^2 , односно 20 m^2 стамбеног простора по становнику до краја планског периода. Да би се задовољио постављени стамбени стандард за 207 000 становника, то значи да је на постојећи број од 28 051 станова (1975. године) од укупно $1\,578\,178 \text{ m}^2$ *netto* стамбене површине потребно изградити $34\,350$ станова који чине $2\,428\,000 \text{ m}^2$ *netto* стамбене површине (UZBL 1975, 109). Овај амбициозни циљ 100%-тног повећања стамбеног простора града у периоду од 15 година требао је да се постигне „комплексн[ом] рационализациј[ом] најширих размјера, са усмјереном и организованом стамбеном изградњом, на бази дугорочног и средњорочног друштвеног и оперативног планирања, те систем друштвеног договарања и интензивног развоја индустријског начина грађења [који би] требало би да доминира у овој области (UZBL 1975, 109).“ Постављени хијерахијски систем урбаних територија који чине рејон, урбани блок и месна заједница требао је да игра улогу основног механизма за остварење постављеног циља брзе индустријске стамбене изградње, и остварења дугорочног циља самоуправног социјалистичког система према којем социјалистички друштвени односи имају свој одраз у физичкој структури града.

Блок је основни елемент стамбене просторне структуре као целовити простор унутар примарне саобраћајне мреже. Његова унутрашња просторна организација треба да буде подређена месној заједници која је у Плану дефинисана као основна просторна јединица становања. „Мјесна заједница обезбјеђује потребан простор, потребне објекте и садржаје, њихов размештај и просторну организацију тако да оствари потпуно функционисање основних

активности становања (UZBL 1975, 110).“ Димензије територије месне заједнице произилазе из броја становника који је дефинисан оквиром од 5000 – 10000 и предложеним концептом функционалних зона. Бањалука према овом концепту Плана има 25 блокова у које је смештено 28 месних заједница, које груписањем формирају три рејона.⁴⁶ У Урбанистичком плану месна заједница је основна друштвено-просторна јединица становања постављена и као елементарни део просторне и друштвене организације града у целини. Концепт месне заједнице је просторно дефинисан кроз следеће нормативе и карактеристике: границом територије, бројем становника, постојањем и позицијом центра са објектима друштвеног стандарда, нормативом за парк и зелену структуру, густином насељености, спратношћу објеката, густином изграђености и дистанцом објеката.

Поред принципа функционалног зонирања и принципа организације простора у урбанистичке стамбене јединице, Планом се успоставља и трећи принцип просторне организације града, а то је систем градских центара. Поред центара регионалног, градског и рејонског значаја, месне заједнице имају своје центре и њихов функционални садржај зависи од позиције месне заједнице у односу на центар града. Центри месних заједница замишљени су као механизам децентрализације градског простора и до одређене мере функционалне самосталности месне заједнице. Мрежа центара је димензионисана у односу на пешачка кретања, тако да сваки центар месне заједнице опслужује простор у радијусу од 300-500 m при чему центри треба да буду повезани мрежом пешачких комуникација и улица које повезују месне заједнице са центром града и местима рада (UZBL 1975, 115). Месне заједнице су одређене просторно, такође, нормативом за зелене просторе, односно паркове. Свака месна заједница треба да садржи парк који испуњава норматив од 5 m² по становнику, а укупна површина зелених простора 15 m² по становнику. Већ је претходно наведено да паркови и зелени простори месних заједница треба да формирају континуирану и хомогену структуру која повезује садржаје, функције и друге структуре града у целину које издвајају град Бањалуку као „град зеленила“ (UZBL 1975, 142).

⁴⁶ Први рејон има 99000 становника, 13 урбанистичких блокова и 11 месних заједница. Други рејон има 46500 становника, 5 блокова и 7 месних заједница. Трећи рејон има 74000 становника, 7 блокова и 10 месних заједница. Суседство Борик, које ће бити студија случаја, налази се у првом рејону, грађевинском блоку бр. XV, са месном заједницом бр. 15.

Пре истека планског периода Урбанистичког плана УЗБЛ је припремио 1979. године још један документ важан у истраживању планирања стамбеног градског простора Бањалуке. Реч је о документу под називом *Просторна анализа урбаног подручја Бања Луке – истраживање просторних цјелина за избор локалитета за концентрисану стамбену изградњу од 1978 – 1985.*⁴⁷ Аутори елабората полазе од „основне планерске јединице – мјесне заједнице“ коју сматрају „модификованим и развијеним видом основне урбане јединице – јединице сусједства (UZBL 1979, 60)“. Полазећи од 1000 потребних станова годишње, према утврђеном програму једногодишњег плана стамбене изградње, аутори студије су поставили концепт *модула* урбанистичке стамбене јединице који би садржао 3600-4000 становника (3,6 становника/стан). На основу норматива за густину насељености, спратности и одговарајућих површина (под стамбеним зградама, стазама, паркинзима, јавним објектима, саобраћајницама блока, зеленило око стамбене зграде, површине око јавних објеката, саобраћајнице око јавних објеката, слободни травњаци и зеленило) дошло се до две варијанте модула од 33,3 m²/становнику (12 ha) као скромније и 44,5 m²/становнику (16 ha) као оптималне варијанте. Као најповољнији геометријски облик модула изабран је квадрат, па се на тај начин добио оптимални модул димензија 400x400 m. Комбинацијом 4 модула добије се оптимални *модел стамбеног насеља* са око 4 000 станова, 15 000 становника, локалним центром и димензијом странице квадрата у шеми основе од 800 m.

Слика 3.18 (стр. 290)

Иако је већ крај седамдестих година, јединица суседства је поново узета као кључни концепт разматрања концентрисане стамбене изградње. У овој студији концепт јединице суседства је схваћен као инструмент методолошког приступа у избору локалитета за градњу, и то приступа који се базира на економској рационализацији. Основни задатак студије је нормативно дефинисање јединице суседства у контексту програма једногодишње концентрисане стамбене изградње. Истовремено, мултиплицирањем јединице суседства се могу формирати

⁴⁷ Аутори студије су архитекта Хидајет Карабашић и економиста Златко Хаџиабдић. Консултант је Ирфан Поздерац, економиста и директор УЗБЛ који је исте године одбранио специјалистички рад на Архитектонском факултету у Београду на последипломском студија Становање, на тему „Утврђивање стамбених потреба и динамика стамбене изградње у Бања Луци (социолошко-економски аспект)“.

сложенија насеља чија оптимизација одговара програму петогодишње стамбене изградње. У контексту овог документа јединица суседства нема социолошки садржај друштвене интеграције, нити административне организације друштва, већ је инструмент рационалног и оптималног управљања градским грађевинским земљиштем и стамбеном изградњом.

У Нацрту урбанистичког плана града Бањалуке 2008-2020 је закључено да су у домену функције становања настале највеће промене у односу на концепт Урбанистичког плана из 1975. и највећи раст у покривености урбаног простора овом функцијом која 2008. године износи 12,69% (2329 ha).⁴⁸ Констатован је потпуни прекид систематичног и студиозног планирања и пројектовања стамбених целина, као и прекид спровођења Плана из 1975. након 1990. године. Ове промене настају заједно са променом у броју и структури становништва у току и након рата током деведестих година, за коју је карактеристичан изражен механички прираштај и негативан природни прираштај. Такође, заједно са друштвено-економским променама усмереним ка прихватању модела тржишне економије и многобројним проблемима у управљању и планирању простора који настају у овом прелазном периоду.

Очигледно опадање стандарда стамбеног простора у Бањалуци у квантитативном и квалитативном смислу у Нацрту плана 2008-2020 аргументовано је на основу поређења постојећег стања у домену становања и планираних стандарда функције становања из Урбанистичког плана 1975-1990. Те карактеристике су: смањење просечне површине стана у вишепородичним стамбеним објектима са 66 m² на 56 m² и повећање површине стана у породичним стамбеним објектима, изградња целих нелегалних насеља у рубној зони града са породичним стамбеним објектима и без урбане инфраструктуре, смањење удела броја станова у колективним стамбеним објектима у укупном броју станова са 46,27% на 31,00 %. Посљедњи однос је чак дефинисан и као један од индикатора опадања степена урбанитета, дефинисаног као „степен развоја града који је дефинисан према позитивним моделима функционално и обликовно квалитетне

⁴⁸ Истовремено, у другим доменима урбаног живота дошло је до стагнације, па тако културне градске функције заузимају површину од 0,03%.

типологије градске матрице, насупротив руралним моделима који се неријетко јављају у оквиру градске структуре као последица деградирајућих социоекономских и друштвених процеса (УЗРС 2009, 33)“. Затим, као индикатори опадања стандарда становања препознати су неопремљеност стамбених насеља објектима друштвеног стандарда, нарушавање постојећих стамбених објеката и насеља надоградњом и интерполацијом нових објеката, запуштеност постојећих стамбених градских четврти, непостојање стамбене политике усмерене ка сиромашнијим слојевима становништва. Коначно, констатовано је потпуно одсуство примене урбанистичких норматива у новој стамбеној градњи који треба да осигурају одређени стандард у становању, посебно када су у питању отворени јавни простори - паркинг простори, „поплочани простори“ и „зелене површине“ (УЗРС 2009, 33).

У поређењу карактеристика реализованог стамбеног простора друге половине двадесетог века и данас, једна од основних и очигледних разлика је просторна размера стамбене целине и њена локација. Грађење стамбених целина се заснива на изградњи појединачних објеката или мањих групација које попуњавају простор у ужем градском обухвату, супротно груписању стамбених објеката у веће урбане целине, што је била карактеристика друге половине двадесетог века. Овај приступ, или тачније ефекат већ поменутих друштвено-економских промена, није по својој природи негативан и могуће га је истраживати у контексту доприноса разноврсности типологије објеката, архитектонског обликовања и функција у градским блоковима, који се у урбанистичкој теорији од средине 20. века сматрају карактеристикама виталних градских средина. Међутим, тежња ка максималној и чак недозвољеној изграђености парцеле, промена намене претходно планираног простора у становање, веома низак квалитет архитектонске организације стамбеног простора, довело је до израженог смањења стандарда становања у односу на период прије 1990. године. Наиме, становање као функционална зона је већ достигло потребну површину у односу на планирани број становника и један од основних циљева урбанистичког планирања наведених у Нацрту плана 2008-2020 јесте утврђивање минималног стандарда за стамбене целине по одређеним урбаним зонама, док „кључне интервенције Плана тичу се

урбане трансформације и модификације већ постојећих насеља (УЗРС 2009, 176, 237)“. У том контексту наведени су циљеви Нацрта плана који се односе на генерисање процеса урбане обнове запуштених стамбених четврти и дефинисање минималног урбаног стандарда становања, посебно у домену отворених простора (УЗРС 2009, 187-188).

Коначно, три принципа планирања града чине концептуалну основу употребљену у планирању Бањалуке: функционално зонирање, стамбена рејонизација и систем цетара. Она је у сегментарном облику најављена кроз три планска документа која су претходила усвојеном Плану из 1975. у којем је примењена у потпуности. Нацрти урбанистичког плана који су уследили након деведестих позивају се на реализацију неостварених циљева које је поставио План из 1975. и санирање штете настале кроз непланску изградњу након истека планског периода. Иако План из 1975. детаљно описује методолошки приступ формирања целовитог градског простора, уобичајен за планирање у Југославији у то време, његова примена на конкретном и специфичном простору града Бањалуке није резултовала препознатљивим и убоједљивим концептом система центара. Посебан квалитет којим се требала постићи повезаност центара стамбених целина, односно месних заједница, а то је мрежа озелењених простора и мрежа пешачких комуникација, које утичу на функционалну, просторну и амбијенталну повезаност суседства међусобно и са другим деловима града, у реализацији није читљива.

Табела 3.2 (стр. 302)

Нацрт плана 2008-2020 остаје заснован на истим методолошким принципима, са разликом да је основна урбана јединица становања *блок* који губи претходним планом придружени друштвено-идеолошки садржај који је имао концепт месне заједнице. Нацрт плана прелази у дискурс заштите животне средине и одрживог развоја, а горе наведени циљеви представљају реакцију на проблеме и низак ниво урбанитета који су се развили од деведесетих година до данас. Јасна и наметљива идеологија функционалног града која је заступана у Плану из 1975. у којој становање и његова организација имају доминантну улогу,

није замењена новом урбанистичком идеологијом у домену просторне организације и обликовања. Пракса преиспитивања квалитета односа простора и друштвених аспеката становања, односно квалитативних релација између простора и људи и људи међусобно, које су подразумевали концепти стамбене заједнице, суседства, месне заједнице и микрорејона, завршена је заједно са друштвено-политичком идеологијом претходне епохе. Планирање становања у Бањалуци остаје на тежњи достизања квантитативних мерила квалитетног животног простора – жељених и неопходних површина стана и отворених јавних простора, као и других функција осим становања. Месна заједница и даље постоји као *практични* концепт друштвене организације, тачније механизам спровођења административних одлука.

3.2 ТИПОЛОГИЈА И АПРОПРИЈАЦИЈА ЈАВНИХ ПРОСТОРА СУСЕДСТВА БОРИК

3.2.1 Урбанистичка концептуализација колективних простора суседства Борик

Суседство Борик се налази у источном делу града, непосредно уз центар и на левој обали реке Врбас. Његова источна просторна граница је широка транзитна саобраћајница која повезује град са градском аутобуском и жељезничком станицеом, а јужна граница је река Врбас. Осовину суседства чини булевар који га повезује са центром града, а који је профилисан према модернистичком принципу одвајања аутомобилских, бициклистичких и пешачких трака. У суседству Борик данас станује око 9800 становника на 40 ha градског земљишта у контексту густине насељености од 204 становника по ha (УЗРС 2005, 20).⁴⁹

Суседство Борик је урбанистички конципирано 1964. године, а изграђено у периоду 1971-73. У овом периоду од седам година формулисана су два програма за урбанистички план Бањалуке, који неће бити усвојен све до 1975. године. Реализацију урбанистичког пројекта суседства Борик, као и израду и усвајање урбанистичког плана града, у великој мери је обиљежио земљотрес 1969. Суседство Борик је једно од многобројних целина чије су основне урбанистичке контуре дефинисане предлогом урбанистичког плана из 1952. и које је конципирано као парцијално решење градске структуре и организације у недостатку урбанистичког плана. Истовремено, реч је о целовитом урбанистичком пројекту једне стамбене зоне која је планирана као *јединица суседства*.

На плану града Бањалуке који је нацртан 1934. године виде се границе суседства у виду улица трасираних крајем деветнаестог века. Широка улица са дрворедом на северу, данас Алеја Светог Саве, повезивала је трг испред зграде Војне команде подигнуте почетком аустроугарске владавине и Градског

⁴⁹ Подаци из важећег Регулационог плана суседства. Тачне податке о броју становника суседства и њиховој друштвеној структури ће бити могуће издвојити након дефинисања званичних резултата пописа становништва Босне и Херцеговине који је реализован у октобру 2013.

позоришта, са зградом војне управе у Врбаској касарни у источном делу града. Ова улица је имала репрезентативни карактер комуникације која повезује два војно-управна објекта аустроугарске власти, а дуж које је касније саграђен низ стамбених објеката за чиновнике аустроугарске администрације. У годинама крајем деветнаестог века засађен је дрворед целом дужином улице, а у њеном средишњем делу група борова унутар граница касарне, по којој ће део града добити назив Борик, а касније и новопланирано суседство колективног становања. Према плану из 1934., локалне улице тог дела града на којем је касније изграђено суседство, деле локацију на три неправилна поља са називима Циганлук, Јелић поље и на северу Борик. Поред реке Врбас уцртана је једина зграда од значаја на локацији тих тридесетих година, а то је градска клоаница.

На геодетском плану града који је снимљен у периоду 1941-44. може се видети да локација није прошла кроз значајну трансформацију у протеклим годинама. Уз улице су уцртани низови слободностојећих једнопородичних објеката између којих се налазе велике површине пољопривредног земљишта, башти и воћњака. Дуж неких од улица може се уочити правилна и уједначена парцелација, док је на источном делу плана уцртана шема парцелације и нових улица преко постојећег стања локације која потпуно одговара данашњем изведеном стању. То значи да је источни део Борика са низовима кућама у низу висине две етажe планиран раније и уклопљен касније у план суседства.

Слика 3.19 (стр. 291)

Слика 3.20 (стр. 291)

Иако никад није усвојен, предлог урбанистичког плана града из 1952. имао је усмеравајућу функцију код израде парцијалних урбанистичких решења све до 1968. године⁵⁰. Једна од основних одредница овог плана било је преусмеравање издуженог ширења града у правцу север-југ ка попречном правцу и току реке Врбас. На основу тог концепта Кирјаков је предложио формирање нове жељезничке станице у Јелић пољу и трасирање новог булевара који би повезивао центар града и главну комуникацију са новим жељезничким чвором. Иако

⁵⁰ 1968. усвојена је Одлука која замењује урбанистички план и којом се дефинише да се главне одреднице Програма урбанистичког плана могу спроводити до његовог усвајања.

жељезничка станица никад није изграђена на том месту, већ у северном неизграђеном делу града супротно од тежњи плана, реализован је булевар који је водио ка фабрици целулозе, а који је данас окосница урбанистичке организације суседства Борик. У Програму урбанистичког плана из 1967. године који је у основи напустио тежњу Кирјакова о заустављању издуженог ширења града, источни део града је означен као индустријска зона и неповољан за градњу. Око фабрике целулозе је дефинисан зелени заштитини појас у радијусу од 1 km који је обухватао део обале реке Врбас и део данашње локације суседства Борик. Очигледно је да је овај неповољни положај локације за функцију становања, који произилази из близине једне од највећих бањалучких фабрика, потпуно занемарен у каснијем периоду планирања суседства.

Слика 3.21 (стр. 292)

Прву варијанту урбанистичког пројекта суседства израдио је архитекта УЗБЛ-а Павле Паштар 1964. године. Израда идејног урбанистичког пројекта требала је да одговори не само на велику потребу за стамбеним простором у граду, већ и на комуналне проблеме са којима се суочавала стамбена заједница Борик. 1963. године део града који је припадао овој стамбеној заједници имао је 95% дотрајалих објеката, само две асвалтиране улице и неколико блокова без водоводне и фекалне канализације. У оваквим комуналним условима које је пратио и проблем снабдевања становника основним намирницама, стамбена заједница Борик је очекивала израду плана урбанистичке регулације. Суседство Борик је пројектовано на површини од око 40 ha и садржало је око 3000 станова за 12 000 људи у коначној варијанти. 2700 станова је планирано у објектима колективног становања висине од 4 до 16 спратова и 300 станова у индивидуалним једнопородичним објектима. Међутим, у другој половини деценије још увек није дошло до реализације урбанистичког пројекта суседства како га је замислио архитекта Паштар. Није се приступило ни комуналном опремању локације услед финансијских, али и административних проблема у деловању стамбене заједнице у ширем контексту градске администрације. Истовремено, постојао је стручни став развијен током низа дискусија о проблемима стамбене заједнице, да урбанистичко решење суседства Борик не сме бити засновано на парцијалној, већ логици

урбанистичке целине.⁵¹

Слика 3.22 (стр. 292)

Почетком 1969. године презентована је нова варијанта урбанистичког пројекта суседства „Микрорејон Борик“ и почеци градње, у тада две месне заједнице Борик, очекивали су се у току године.⁵² Међутим, оно што се десило у октобру исте године је земљотрес јачине 8 степени по Меркалијевој скали који је потпуно преусмерио свакодневни живот града и утицао на његов урбанистички развој и слику. На територији Општине Бањалука било је потпуно срушено и оштећено преко 36 000 станова, од чега око 9000 станова у друштвеном власништву (Karabegović 1974, 17). У центру града су, међу многим доминантима у слици града, јако оштећене и стамбена зграда Титаник и палата Џинић, које су касније потпуно уклоњене. Зиму 1969. и низ наредних година многи становници Бањалуке ће провести у импровизованим насељима од камп-кућица, жељезничких вагона и типских монтажних објеката која су уметнута у земљотресом оштећену градску матрицу. Неке од групација монтажних објеката постоје и данас.

Изградња суседства Борик почиње у априлу 1970. године, непосредно након земљотреса. Иако је изградња већ била планирана, сигурно је да су нове околности утицале да се она убрза. Осим ујурбаног рада на санацији оштећених станова у којем су учествовали многобројни стручњаци и радници из целе Југославије, грађевинска сезона 1970. почела је са радом на новим становима у два суседства: Нова варош чија је изградња почела прије земљотреса и Борик. Крајем 1969. постојао је само урбанистички пројекат суседства Борик и за кратко време је требало припремити техничке цртеже појединачних објеката и инфраструктуре према којима би се одвијала градња. Техничка документација за извођење грађевинских радова припремљена је на неоубичајен начин према процедури позивног конкурса на који се од деветнаест позваних одазвало дванаест југословенских предузећа. Одабрана група од четири предузећа⁵³ доставила је

⁵¹ Неке од дискусија о проблему стамбене заједнице Борик могле су се пратити у дневној штампи као што је *Глас*.

⁵² У УЗРС није пронађена ова урбанистичка документација која се налази на списковима докумената архива и на основу које је урађена Ревизија плана из 2005.

⁵³ Условне конкурса припремио је УЗБЛ у сарадњи са Дирекцијом фонда за обнову, Стамбеним предузећем Бањалука и Скупштином Општине Бањалука. Изградња суседства Борик поверена је групи од четири предузећа из СР Босне и Херцеговине: „Враница“ Сарајево, „Херцеговина“ Мостар, „Техника“ Тузла и

пројектну документацију за стамбене објекте и почела је градњу 1. априла 1970., а првих 376 породица уселило је већ 1971. (Karabegović 1974, 113). Убрзана изградња овог суседства чији су стамбени објекти потпуно завршени 1973. праћена је кроз извештаје у дневној штампи у којој је посматрана кроз фокус модернизације града и прогреса социјалистичког друштва оличеног у колективном становању. „Највеће градилиште у Бањалуци је „Борик“, гдје ће се изградити укупно 3000 станова, а уз њих још четири велике скупне гараже, пошто се ове на појединачним локацијама – у модерном и функционалном насељу – неће градити...Насеље „Борик“, по ономе како је конципирано, представљаће у сваком погледу један модеран стамбени микрорејон у коме ће становници имати све, од гаража до продавница и робне куће, школа и спортских терена (Momčilović 1971, 12).“

Слика 3.23 (стр. 293)

Урбанистички концепт и јавни простори

Суседство Борик планирано је као јединица суседства, „модерно и функционално стамбено насеље“ како су га разумели локални архитекти шездестих година. Један од најактивнијих бањалучких архитеката Неџад Хотих 1960. пише: „Архитектонски урбанистички ансамбли насеља морају одавати озбиљност студије пројекта, да својим елементима представљају једну сириозну, складну и хармоничну цјелину (Hotić 1960, 4)“. У поређењу са првим колективним суседствима изведним у Бањалуци, суседство Борик представља прву стамбену целину која је садржала друге функције осим становања и које су биле организоване према принципима планирања стамбених насеља дефинисаним и прихваћеним у стручним круговима унутар Југославије.⁵⁴ Суседство садржи једну модерну широко профилисану саобраћајницу са одвојеним комуникацијским тракама по врсти саобраћаја, централно позициониран комплекс друштвено-трговачког центра и основну школу као центар друштвеног живота, дефинисане просторне границе у форми саобраћајница, три типа стамбених објеката – куле,

„Крајина“ Бањалука.

⁵⁴ У периодичној публикацији под називом *Крајишки градитељ* чији је издавач грађевинска фирма „Крајина“ из Бањалуке објављивани су закључци и садржаји Сталне конференције градова из 1958. под називом „Поуке о стамбеној градњи“ којој је присуствовао архитекта Неџад Хотих. Исти архитекта је писао о изложби „Породица и домаћинство 1958“ и закључцима о концепту стамбене заједнице и стамбеног насеља.

стамбене блокове и једнопородичне објекте по ободу и простране озелењене отворене просторе по којима су постављени стамбени објекти.

Упоредивањем фотографија макете два решења суседства могу се утврдити значајне разлике у композицији стамбених објеката и отворених простора, при чему је реализовано друго уз одређена одступања. У обе варијанте налази се иста мрежа саобраћајница, централна позиција друштвеног центра и основне школе и централна позиција блока са пет стамбених кула. Оно што је значајно измењено је композиција стамбених објеката издужене правоугаоне основе, која је у другој варијанти решења кохерентнија и читљивија, са богатијом типологијом стамбених објеката и израженим ставом у висинској регулацији објеката у односу на реку Врбас. Најдоминантнији објекти у композицији суседства су три стамбене зграде издужене правоугаоне основе које су постављене управно на ток реке и чија се висина од тринаест спратова терасасто спушта ка реци. У њиховом продужетку ка северу постављене су две смакнуте стамбене куле и један попречни издужени објекат, тако да ова микро композиција у основи формира слово „Г“ на угаоној позицији две улице. Обала реке Врбас је потпуно неизграђена и форма ових објеката, као и њихова управана позиција, усмеравају отворене јавне просторе и целу композицију суседства ка реци. Истовремено, управни јавни простори повезују обалу реке са главним булеваром у суседству. Ова релација суседства и реке ће бити изгубљена у реализованом пројекту.

Слика 3.24 (стр. 294)

Слика 3.25 (стр. 294)

Центар друштвеног живота и уједно просторни и организациони центар суседства формира једна од две основне школе и комплекс објеката друштвеног центра. Ова два разуђена објекта слободно стоје у широком потезу отвореног зеленог простора који је позициониран између централног булевара и њему паралелног тока реке Врбас. Основну школу која данас носи назив „Вук Караџић“ пројектовали су архитекти и изградила грађевинска фирма из Скопља (Македонија) као помоћ граду Бањалуци након земљотреса.⁵⁵ Ова школа је један од првих објеката који су се изградили у суседству и био је завршен већ у

⁵⁵ Архитекти основне школе су Никола Богачев и Теодор Георгијевски, а предузеће које је изводило радове звало се „Бетон“.

новембру 1970. Објекат је пројектован као разуђена модуларна форма окружена и прожета зеленилом са свесношћу о важности утицаја природног окружења у процесу учења. Систем модуларних елемената-учионица који су међусобно повезани унутрашњим комуникацијама обухвата два озелењена атријума на које су орјентисани ходници, док све учионице имају директан излаз у двориште школе. На цртежу ситуације се виде два издужена стамбена објекта који фланкирају двориште школе, од којих је ближи десни објекат изведен, док је терасasti објекат са придруженом кулом замењен смакнутим низом стамбених ламела.

Слика 3.26а и 3.26б (стр. 295)

Архитектонски идејни пројекат „Друштвено-пословног центра Борик“ завршен је крајем 1970. године, након прве године интензивне изградње суседства.⁵⁶ Овај објекат припада новој архитектонској типологији друштвеног центара суседстава, тачније месне заједнице. Први објекат овог типа у Југославији представља објекат Центра месне заједнице „Фонтана“ изграђен поред стамбених блокова 1 и 2 у Новом Београду 1967. године, који је пројектовао архитекта Урош Мартиновић. Основни садржај Друштвено-пословног центра Борик чине просторије друштвеног дома са конференцијском двораном од 350 места и „остали садржаји потребни за друштвене и духовне манифестације те културне потребе људи“, робна кућа, кафе-ресторан, библиотека са читаоницом, „низ занатских радњи и трговки на принципу безистана, аутентичних концепција наших старих чаршија, конципираних савремено“ и пошта (Salihović 1971, 3). Према урбанистичком пројекту суседства објекат је постављен на угао блока, поред главног булевара и централне попречне улице. Архитектонски концепт објекта, као и у пројекту основне школе, се заснива на композицији модуларних архитектонских елемената, четири павиљона квадратне основе. Павиљони својом диспозицијом прате геометрију угаоне позиције урбанистичког блока, међутим, приступима су орјентисани ка јавном простору унутрашњости блока, а не улицама које додирују. Два павиљона која прате правац булевара стоје један поред другог у истој осовини, док су два павиљона у управном правцу смакнути и на тај начин

⁵⁶ Непотпуне информације о овом архитектонском пројекту пронађене су у дневној штампи, док документација пројекта није доступна у истраживаним архивима.

формирају централни јавни простор – трг. Трг је са три стране фланкиран објектима и наткривеним пјешачким стазама, а четвртом страном је отворен као озелењеном простору у унутрашњости блока.

Слика 3.27 (стр. 296)

Архитектура павиљона оставља дојам да угаона бетонска платна носе масивну плочу равног бетонског крова као основни носиви конструктивни елементи. На овај основни конструктивни образац сва четири павиљона примењен је различит обликовни третамаман поделе стаклених елемената између угаоних бетонских платана и постављени различити геометријски скулптурални елементи на крововима. Према речима Зорана Петровића који својевремено пише о обликовању Центра месне заједнице у Новом Београду, обликовање пете фасаде је једнако вредно, можда чак и значајније од других фасада, јер је Центар окружен високим стамбеним зградама из чијих се станова фасада сагледава (Petrović 1967, 25).

Од четири павиљона Центра изграђен је само један, на угаоној позицији композиције. У павиљону је била робна кућа, а данас супермаркет, па је суседство остало без простора за културни садржај. Двориште основне школе је ограђено, док систем пешачких стаза није успоставио читљиву комуникацију од булевара до реке. Овај потез централног јавног простора је данас деградиран изградњом привременог објекта тржнице, а појас обале је потпуно изграђен једнопородичним стамбеним објектима, без визуелне комуникације и приступа до реке. У суседном блоку, поред Београдске улице, изграђена је фабрика сокова „Босанка“ (1970-1974), као део предузећа „Маријан Бадел“ из Загреба, која је заменила прве монтажне производне бараке које су на истој локацији изграђене 1967.⁵⁷ Простор фабрике је данас ограђен високом и нетранспарентном оградом, те представља неприступачну зону приватног простора велике површине у самом средишту суседства. Иако су планирани стамбени објекти и саобраћајна матрица суседства изграђени према целовитом плану суседства, недворшеност друштвеног центра и потеза јавног простора између главног булевара и реке, те сачувани и до данас

⁵⁷ Фабрика која се данас зове „Фруктона“ је престала да ради 2011. године, док је земљиште фабрике приватизовано. Према Ревизији регулационог плана, фабрика треба да се премести на већ утврђену нову локацију. На месту творнице планирана је композиција од пет објеката у функцији културног центра.

проширени нивои приватних парцела и кућа који обухватају суседство и поједине урбанистичке блокове, значајно су утицали на смањење квалитета живота у суседству и јавним просторима. Пре свега, потпуно су одвојили суседство од реке Врбас као основног фактора посебности овог суседства.

Архитектонско обликовање објекта основне школе „Скопље“ и Друштвено-пословног центра Борик засновано је на умножавању основног модула у разуђену композицију, супротно компактној форми већ изграђених стамбених објеката. Геометријска модуларност и разуђенија композиција као основни принцип одразила се и у архитектури групе стамбених објеката која је последња изграђена, и то на месту планираних каскадних објеката. Стамбене зграде издужене терасасте форме дефинисане у урбанистичком пројекту замењене су низом смакнутих кула приближно квадратне основе, чија се спратност смањује према према реци. У том контексту, урбанистичка композиција суседства Борик почива на логици правоугаоне линијске матрице „стамбене архитектуре социјалистичког стандарда“ која је допуњена урбанистичким фрагментима који припадају тумачењу и перцепцији друге парадигме периода (Благојевић 2004, 102). Тенденцију превазилажења круте праволинијске матрице која је добила на снази током шездесетих и увођење слободније форме као својеврсне критике шематизма и монотоније урбанизма стамбене заједнице, Љиљана Благојевић назива „линијом органског урбанизма“ (Благојевић 2004, 102). Међутим, ова друга линија урбанизма у суседству Борик остаје фрагментарна, без целовитог урбанистичког замаха, на нивоу појединачних објеката, не реализована.

На први поглед монофункционална зона колективних стамбених зграда суседства Борик представља слојевити простор урбане историје Бањалуке који сажима тежњу ка модернизацији малог града, тактике обнове града након земљотреса, прелиминарне поставке првог урбанистичког плана града и интелектуалну потрагу за изгледом и организацијом сложеног феномена стамбене целине у друштвено-политичком и културном контексту града и шире. Суседство Борик саграђено је у градитељском замаху након земљотреса подржаном градовима и стручњацима из целе Југославије.

Слика 3.28 (стр. 296)
Слика 3.29 (стр. 297)
Слика 3.30 (стр. 297)

Савремена урбанистичка перцепција у плану просторне регулације

Последњи урбанистички документ који се односи на суседство Борик је усвојен 2005. године под насловом *Ревизија регулационог плана стамбеног насеља Борик у Бањалуци*⁵⁸. Овај регулациони план има основу у Нацрту урбанистичког плана града Бањалуке 1990-2005, док је у тренутку када је усвојен у припреми био документ Урбанистички план града Бањалуке 2003-2015 (УЗРС 2005, 6). Нацрт плана 1990-2005 просторни обухват насеља Борик дефинише као део градског центра са функцијама општинског и градског значаја, зону централних функција, простор намењен становању са густином насељености преко 120 становника по хектару, зону спорта и рекреације и зону заштитног и урбаног зеленила (УЗРС 2005, 6). Према Нацрту 2008-2020 насеље Борик је простор становања са максималаних 214 становника по хектару у контексту густине насељености града Бањалуке. Суседство је препознато као узорни пример насеља из „социјалистичког периода у коме су планерски стандарди играли кључну улогу у избору локација и формирању насеља вишепородичног становања (УЗРС 2009, 34)“. Препознато је да насеље Борик, с обзиром на густину насељености и близину центра града, има оптимални однос отворених и озелењених површина и броја становника, те га због тога треба заштити као „амбијенталну цјелину“ од нових градитељских подухвата.

У Ревизији регулационог плана суседство Борик је описано кроз стање запуштености стамбених објеката, запуштености зелених простора, преоптерећења јавних простора возилима⁵⁹ и недостатак других градских функција и садржаја који ово суседство чине генерално монофункционалним. Суседство је дефинисано као „сателитско насеље карактеристичн[о] за градњу стамбених насеља седамдесетих (УЗРС 2005, 7)“, иако се налази у централној

⁵⁸ УЗРС (Урбанистички завод Републике Српске). 2005. *Ревизија регулационог плана стамбеног насеља Борик у Бањалуци*. Јавни непубликовани документ.

⁵⁹ Према Ревизији плана у суседству постоји око 800 паркинг места и 1500 возила.

градској зони, што значи да је схваћено као типски урбанистички концепт једне епохе без архитектонских или урбанистичких специфичности.

Велике озелењене површине суседства процењене су као највећа вредност у контексту квалитета живота, па су отворени простори суседства подељени у три типа сходно карактеристикама зелене структуре и приступа у јавне просторе – у дрвореде, блоковско зеленило и отворене просторе ограниченог коришћења. Међутим, ова типологија јавних простора је заснована на карактеристикама и опису дендрофонда и нису разматране структуралне, композицијске и конфигурацијске особине појединих типова које би могле послужити као основа за просторну регулацију. У закључку типолошке анализе стоји: „Зелене површине насеља Борик осликавају карактеристичну слику урбаног пејзажа Бањалуке, у смислу постојања јаког дрворедног костура дуж значајних саобраћајница и постојања богатих блоковских површина под зеленилом. Са друге стране уочава се потреба за значајним реконструктивним и интерполативним захватима у обухвату у циљу побољшања квалитета простора, како са еколошког тако и са амбијенталног аспекта (УЗРС 2005, 19).“

Ревизија подржава првобитни урбанистички концепт суседства, при чему се најизраженије планиране промене у физичкој структури налазе у замени појединих група једнопородичних објеката у стамбено-пословне објекте, повећању броја паркинг места, те изградњи културног центра на месту фабрике Фруктона. Овај нови блок садржи пет објеката правоуганих габарита различите величине организованих око заједничког полу-атријумског простора.⁶⁰ Циљ плана просторне регулације суседства јесте да уз минималне промене архитектонске структуре и решавање проблема паркирања сачува препознати квалитет односа отвореног и изграђеног простора, односно зелене структуре суседства. Најзначајније планске интервенције налазе се у отвореним јавним просторима и то унатар типа блоковског зеленила. У јужном делу суседства обиљежено је неколико места која се требају обликовати у простор мањих паркова. Код

⁶⁰ Регулациони план за уређење обала Врбаса региструје појаву нових функционалних садржаја у низу једнопородичних стамбених објеката на обали реке, и дефинише јавну пешачку комуникацију непосредно уз реку, иза једнопородичних објеката. Према документу: Пројект, Бањалука. 2010. *Регулациони план за уређење обала Врбаса у Бањалуци*. Јавни непубликовани документ.

архитектонског обликовања нових и реконструкције постојећих објеката План усмерава на употребу транспарентних материјала у приземљима и отварање пролаза за пешачке комуникације и визуре. Истовремено, усмерава на комбинацију зеленила и воде у дизајну отворених јавних простора. Заправо, према плану просторне регулације, урбана реконструкција суседства се заснива на трансформацији отворених јавних простора. Поставља се питање у каквој су релацији места одређених планских интервенција и њиховог садржаја у отвореним јавним просторима са резултатима конфигурацијске типолошке анализе?

3.2.2 Анализа просторне конфигурације суседства и дистрибуција типова јавних простора

Просторне анализе суседства су урађене помоћу техника развијених у дисциплини урбане морфологије и истраживањима просторне синтаксе, и засноване на информацијама прикупљеним током теренских снимања суседства у летњим и јесењим месецима 2013. године. Мапиране апроксимативне и метричке информације се односе на начин употребе јавних простора сходно планираним наменама, на физичке карактеристике примарних и секундарних граница конфигурације (улични фронтови, фасаде објеката, ограде и друге врсте баријера), промену просторних карактеристика стамбених објеката и отворених простора коју су направили становници суседства у односу на планирано стање (апропријација). Прикупљене информације су подржане детаљном базом фотографија целог суседства. Информације о просторним карактеристикама суседства су помоћу морфолошких и техника просторне синтаксе преведене у графичку и нумеричку форму што омогућава поређење морфолошких и конфигурацијских варијабли код типова отворених јавних простора међусобно и успостављање релације са резултатима анкете. Истовремено, омогућавају поређење морфолошких и конфигурацијских карактеристика суседства Борик у целини са другим суседствима која су била предмет научних истраживања која су се заснивала на сличним или истим методама и техникама.

Обухват суседства Борик је просторно дефинисан улицама са три стране (Алеја Светог Саве, Булевар војводе Петра Бојовића – источна транзитна саобраћајница, Гундулићева улица) и реком Врбас на југу. Подељено је са две улице у правцу исток-запад (улица Мише Ступара, Булевар војводе Мишића) на три издужене просторне целине, коју су затим подељене на блокове са неколико управних и међусобно смакнутих улица (улица Боре Станковића, Кнежопољска улица, улица Новице Церовића, Београдска улица, улица Реље Крилатице, улица Раде Врањешевић) у правцу север-југ. Предмет овог истраживања и просторних анализа је обухват из којег је изостављен најсевернији низ блокова, јер тај део суседства Борик не садржи колективне стамбене објекте и није део целине саграђене у периоду седамдестих година. Северни део је намењен градском гробљу, комплексу спортске дворане „Борик“ и аква-парку направљеном на некадашњем рекреативном простору војне касарне, по чијим стаблима борова је суседство добило име. Колективни стамбени објекти на западном углу овог северног блока су саграђени током деведестих година, у форми низа спојених објеката који затварају угао блока и концептуално припадају другој урбанистичкој парадигми, па према томе нису предмет истраживања. У овом истраживању је суседство колективног становања дефинисано улицом Мише Ступара на северу, чиме се граница просторног обухвата истраживања подудару са границом важећег регулационог плана, са малим одступањем.

Слика 3.31 (стр. 298)

Суседство Борик налази се на површини од око 405 000 m² чије просторне границе представљају ободне улице и река Врбас. Ова површина је подељена на 9 градских блокова, ако се под блоком подразумева морфолошка дефиниција о целовитом градском простору уоквиреном улицама. Блокови су различитих облика и димензија. Суседство Борик има две важне просторне карактеристике које у значајној мери опредељују карактер суседства и утичу на друге карактеристике које ће бити предмет детаљне анализе. Булевар војводе Мишића је широка улица са два аутобуска стајалишта, три коловозне траке које су појасом травнате површине физички одвојене од бицикличке стазе, а која је затим одвојена од тротоара. Ова доминантна саобраћајница модерничког типа је осовина суседства која га директно спаја са историјским градским језгром и истовремено

дели на две подцелине. Друга важна карактеристика суседства је постојање веома уског просторног појаса између реке Врбас и паралелне улице Саве Ковачевића, који је доминантно у приватном власништву и подељен на парцеле са породичним стамбеним објектима. На овом појасу земљишта ширине од 30 до 10 m, долази до висинске разлике терена у просјеку од 10 m. Према томе, суседство Борик је изграђено непосредно уз реку Врбас, али са аспекта употребе јавног простора становници суседства и града Бањалуке нису у могућности да користе овај потенцијал. Из јавног простора најближе улице могући су фрагментарни визуелни доживљаји реке на неколико тачака. Река Врбас нема директан утицај на интензитет и начин употребе јавног простора суседства Борик.

Мапа 3.1 (стр. 336)

Отворени простор суседства Борик може се поделити на три категорије територија сходно контроли приступа. По ободу суседства, уз његове граничне улице, налазе се земљишне парцеле у приватном власништву на којима су изграђени породични стамбени објекти. Неки од ових објеката и већина парцела уцртани су на геодетску подлогу из 1944. године, што значи да је колективно суседство уграђено у постојећу матрицу приватних земљишних парцела, између породичних објеката, а не обрнуто. Простор приватног власништва, који је у већини случајева потпуно ограђен и на који је приступ контролисан и ограничен на мали број људи, заузима 25% површине суседства (99 887,11 m²). Иако постоје одређени социолошки квалитети непосредне близине различитих врста стамбеног простора, својом ободном диспозицијом унутар суседства овај приватни простор представља својеврсну баријеру у континуитету јавне употребе градског простора, односно одваја јавни простор суседства од његовог окружења и доприноси његовој интровертности. Простор колективне употребе унутар суседства је одвојен од ободних улица суседства и скоро у потпуности упућен на главну осовинску улицу и неколико попречних улица. Унутар преосталог простора колективне употребе налазе се мање ограђене просторне целине код којих је приступ ограничен временски и чије функције упућују на одређене групе корисника. То су простори две основне школе, четири вртића, фабрике Фруктона и трговачког центра, који заједно заузимају 11% површине суседства (43 448,11 m²). То значи да колективни простор суседства у којем нема ограничења приступа,

осим унутар неких колективних стамбених објеката, заузима 64% површине суседства (261 615,25 m²). Овај простор ће бити предмет просторних анализа у наставку текста.

Мапа 3.2 (стр. 337)
Табела 3.3 (стр. 303)

Основна репрезентација простора на којој се заснивају анализе просторне синтаксе је мапа изграђеног и неизграђеног простора (Hanson, Zako 2007, 5). Уобичајено је да се на овој мапи габарити изграђеног простора приказују тамнијим бојама у односу на отворени простор који се приказује светлом, односно белом бојом. У обухвату колективног или јавног простора суседства Борик приказаног на претходној мапи 87% површине је отворени или неизграђени простор. Пропорционални однос неизграђеног и изграђеног простора је 6,7:1, што значи да има 6,7 пута више неизграђеног простора у односу на изграђени. У обухвату приватног простора овај однос је 3,7:1, а у простору ограниченог приступа 2,2:1. У укупној просторној површини суседства Борик овај однос је 4,9:1, што значи да има пет пута више неизграђеног простора у односу на изграђени.⁶¹

Мапа 3.3 (стр. 338)
Мапа 3.4 (стр. 339)

Према индикаторима урбанитета које је поставио Фредерико Холанда, већа неизграђеност простора и већа разуђеност физичке структуре приближава простор дискурсу који Холанда назива формални, репрезентативни простор. Ритуално понашање као репрезентација стабилног друштвеног поретка је кроз историју развоја градова захтевало прелажење већих дистанци, дакле отворенији простор (Holanda 1997, 6). У контексту Холандиног истраживања и индикатора урбанитета суседство Борик са 87% отвореног *јавног* простора, односно укупно 80% отвореног простора спада у више формална суседства, чија се нормализована вредност индикатора y/A налази између 1 и 2 на скали од 1 до 5 (Holanda 1997, 8).⁶²

Од укупне површине отвореног *јавног* простора у суседству (отвореног

⁶¹ Према резултатима истраживања о суседствима из периода високог модернизма у Енглеској (Hanson and Zako 2007, 6) према којем је просечан омјер неизграђеног и изграђеног простора 4:1, суседство Борик располаже са више неизграђеног простора.

⁶² Детаљно објешњење индикатора погледати у поглављу 2.2.3 Индикатори типологије.

простора колективне употребе) чак 59,40% спада у зелени простор прожет са 12,50% површине под пешачким стазама. 27,40% површине је под асвалтом коловоза и паркинга, са уочљивим проблемима недовољног броја паркинг места. Иако је отворени простор суседства у планерској парадигми доминантно посматран као рекреативни простор и простор за одмор и игру, само је 0,9% отворене површине намењено спортским теренима и игралиштима за децу. С обзиром на велики проценат отвореног простора у суседству који је приближно 60% озелењен, може се тврдити да је отворени јавни простор значајан функционални и еколошки ресурс суседства Борик.

Табела 3.4 (стр. 304)

Анализа дубине конфигурације приступа

Цртање *аксијалне мапе* суседства Борик је основна употребљена техника испитивања дубине конфигурације приступа са аспекта кретања кроз јавни простор, полазећи од улице као најприступачнијег јавног простора до улаза у вишепородични стамбени објекат. На мапи 3.5 су уцртане аксијалне линије које представљају све правце пешачких кретања, према правилима технике цртања аксијалне мапе у теорији просторне синтаксе. Потребно је нацртати што мањи број линија које покривају систем кретања и линије нацртати тако да се протежу до свих видљивих и директно приступачних тачака. У односу на *конвексну мапу* простора, која приказује најлокалнију преспективу на простор, аксијална мапа служи за анализу образаца кретања у најглобалнијој перспективи, тачније у контексту целокупне градске матрице.

Мапа 3.5 (стр. 340)

Анализа аксијалне мапе суседства Борик са аспекта дубине конфигурације приступа, односно броја промена правца кретања од улице до улаза у стамбени објекат показује према дефинисаној типологији 7 уличних суседстава, 11 дворишних суседстава и 2 енклаве. То је укупно 20 просторних целина које се могу класификовати у 3 типа. Прецизније објашњено, из 7 улица постоји директан приступ у стамбене колективне објекте који се може представити само једном аксијалном линијом, као једном променом правца кретања. У суседству постоји 11

целина којима припадају колективни стамбени објекти који за приступ имају посебан јавни простор, одвојен од улице. Овај дворишни простор колективне употребе се може представити са две аксијалне линије у односу на линију улице. То значи да је потребно два пута променити правац кретања од улице до уласка у стамбени објект. Коначно, у суседству Борик постоје две енклаве, групације стамбених објеката којима се приступа са више од две промене правца кретања и које имају највећу дубину конфигурације приступа.⁶³ То значи да су највише изоловане од улица као јавних и најфреквентнијих путања кретања и корисника простора који не станују у суседству или енклави. Две енклаве се налазе у северној подцелини суседства, изнад осовинског булеvara, док је већина уличних и дворишних суседстава комбиновано распоређена у јужној подцелини.

На основу анализе дубине конфигурације приступа јавни простори суседства Борик су класификовани у три основна типа. Међутим, важно је утврдити њихове друге конфигурацијске карактеристике да би се добили типови по свим критеријумима и увид у квалитативне вредности простора са аспекта генерисања сусрета и модалитета друштвености. Дубина конфигурације приступа упућује на 20 просторних целина, што је велики број за суседство са укупно 44 појединачна, односно мања низа колективних стамбених објеката. Само на основу омјера ових бројева могло би се закључити да су свака два објекта или низа орјентисана улазима на један заједнички јавни простор. Међутим, у суседству Борик је у две енклаве груписано 7 и 6, односно 13 објеката/низова, док преосталих 21 можемо поделити у 18 просторних целина, односно 2 типа. То указује на чињеницу да скоро сваки појединачни стамбени објект или низ има посебан приступни јавни простор, што значи малу вредност конститутивности заједничког простора, што ће бити прецизно проверено. Логика просторне дистрибуције стамбених објеката и њихових приступних јавних простора у суседству Борик, са аспекта дубине конфигурације приступа и последично конститутивности у смислу повезивања вањског и унутрашњег простора, не нуди велике потенцијале за сусрете становника суседства унутар отворених јавних

⁶³ На конвексној мапи суседства се, такође, може мерити дубина конфигурације. Код уличних суседстава, између конвексних поља којима припада улица са тротоарима и улаза у стамбени објект, може бити максимално једно ново конвексно поље. Улази у стамбене објекте често имају директан приступ у конвексна поља којима припада улица. Код дворишних суседстава, између конвексних поља којима припада улица и улаза у стамбени објект, могу бити максимално два конвексна поља, а код енклава више од два.

простора. Према томе, интензитет употребе уличних и дворишних јавних простора зависи од велике мере од интегративне вредности саме улице уз коју се налазе и дворишта, и пешачке и визуелне повезаности ових јавних простора са другим јавним просторима.

Анализа глобалне интеграције суседства (*radius-n*) показује да ободне улице суседства припадају највише интегрисаним улицама ужег урбаног обухвата града (радијус од 2 km). Између ових десетак улица формирају се мреже улица чија вредност интеграције опада према њиховом центру. Суседство Борик је пример овакве интровертне мреже. Анализа локалне интеграције (*radius-3*) показује мале вредности интеграције слепих улица које формирају значајан део мреже улица у суседству. Интровертни образац уочен у анализи глобалне интеграције се понавља у мањој размери на нивоу суседства (образац фракталне структуре). Анализа повезаности аксијалних линија (*connectivity*) показује језгро интеграције у форми два сучељена издужена потеза (дуж Улице Краља Петра I Карађорђевића и Булеvara војводе Мишића), при чему се суседство Борик налази у продужетку потеза у правцу исток-запад.

Мапа 3.10 (стр. 345)

Мапа 3.11 (стр. 346)

Мапа 3.12 (стр. 347)

Анализа конфигурацијске конститутивности

Конвексна мапа употребљена је као основна техника графичког приказивања и анализе конфигурацијске конститутивности јавних простора у суседству Борик. Њена сврха је подела простора у најмањи број *визуелно целовитих јединица*, микропростора, унутар којих имамо „најлокалнију“ перспективу на отворени простор (Hillier et al. 1983). Дакле, приватни простори, колективни простори ограничене употребе и друге врсте баријера у пешачком кретању су означени као 'острва' између којих је јавни простор суседства подељен геометријски на минималан број конвексних поља. На конвексној мапи су уцртани сви улази у колективне стамбене објекте, улази у друге објекте и улази у ограђене приватне просторе и колективне просторе ограниченог приступа. На овај начин су означене

све конфигурацијске везе између колективног простора и других територија, као и везе између отвореног колективног простора и унутрашњег простора. Конвексна мапа суседства Борик са означеним улазима, која се у истраживањима просторне синтаксе понекад назива *interface map*, показује димензије на основу којих се јавни простори класификују према томе да ли учествују у конституисању конфигурације у смислу повезивања отвореног и затвореног простора и колика је вредност њихове конститутивности.

Мапа 3.6 (стр. 341)

Колективни отворени простор суседства Борик се може поделити у 280 конвексних поља. Конвексна поља која не садрже улазе у колективне стамбене објекте представљају јединице јавних простора који се називају *слепи простори*. Суседство Борик садржи 125 слепих конвексних поља, односно 36,82% (83 768,40 m²) од укупне површине отворених колективних простора. Када су слепи простори непроходни, односно не садрже ни пешачке комуникације, па су на тај начин потпуно одвојени од употребне вредности, они представљају посебан тип јавног простора. Суседство Борик садржи 30 непроходних слепих поља или 6,40% од укупне површине отворених јавних простора, чија је карактеристика да немају конститутивну вредност и да нису проходни. Проходна слепа конвексна поља су саставни део конвексне матрице других типова јавних простора и користе се за прецизно мерење конститутивности које јавне просторе класификује у оне са мањом или већом конститутивном вредношћу. Конститутивна вредност се може израчунати помоћу следећих просторних димензија, односно индикатора конститутивности: површине суседства, површине отвореног колективног простора, броја конвексних јединица, површине слепих конвексних поља, броја улаза, дужине граница острва (дужина фронтова објеката и ограда који формирају конфигурацију јавног простора). Индикаторе конститутивности и вредности њихове нормализације за суседство Борик као конфигурацијску целину и појединачне типове јавних простора погледати у табели 3.5 и 3.6.

Мапа 3.7 (стр. 342)

Табла 3.5 (стр. 304)

Табла 3.6 (стр. 305)

Анализа конститутивности јавних простора показује 3 улична микро

суседства са мањом конститутивношћу и 3 са већом, 5 дворишних микро суседстава са мањом конститутивношћу и 7 са већом, и једну енклаву са мањом и једну са већом конститутивношћу. Важно је напоменути да је у анализу конститутивности укључен и број улаза у приватне просторе који подразумевају мали број људи који их користи.

Анализа визуелне повезаности вањског и унутрашњег простора

Примарни алат за дизајнирање и формирање отворених јавних простора унутар урбаног пејзажа је обликовање, постављање и комбиновање примарних и секундарних просторних граница. Под примарним границама подразумевају се зидови и друге вертикалне површине које затварају унутрашњи простор објекта и формирају његову фасаду, док се под секундарним границама подразумевају све врста ограда и препрека које затварају или деле вањски простор. На мапи 3.8 која приказује типове примарних и секундарних граница у суседству Борик обележено је шест врста примарних граница. Типологија је направљена према врсти отвора на приземној етажи који омогућавају визуелну везу између вањског јавног простора и унутрашњости објекта: фронтони објеката који имају улазна врата и прозоре, само врата, само прозоре, слепе зидове у приземљу, слепе зидове целом висином објекта и активне фронтоне (који имају улазе за просторе намењене другим врстама колективне употребе, као што су трговине). Такође, на мапи су графички представљене четири врсте секундарних граница на основу њихове висине и транспарентности материјала, као основних критеријума визуелне повезаности јавних простора међусобно: веома ниске ограде (до 50 см, које је могуће прекорачити), ниске ограде (до 120 см, преко којих се види), високе транспарентне ограде (кроз које се види) и високе нетранспарентне ограде (кроз које нема визуелног контакта са простором иза ограде).

Мапа 3.8 (стр. 343)

У колективним стамбеним објектима који су изграђени у смакнутим низовима првобитно су изведена два улаза у објекат са његових супротних страна. Међутим, сви улази који не воде ка саобраћајници су трајно затворени (засидани), па су на тај начин јавни простори између стамбених објеката остали без

конститутивне улоге. Важно је издвојити чињеницу да ниједан колективни стамбени објект нема станове на нивоу приземља, односно на коти терена отворених јавних простора, већ су сви станови подигнути за висину пола или целе етаже. Према одређеним истраживањима просторно-друштвене релације у суседствима, у којима је визуелна повезаност унутрашњег простора објекта и вањског простора улица постављена као једна од важних конфигурацијских карактеристика простора која доприноси виталности, улице суседства Борик би биле класификоване као визуелно неповезане сходно висини прве стамбене етаже (van Nes, Lopez 2013; van Nes et. al. 2013). Међутим, иако висина прозора прве стамбене етаже која је подигнута од терена онемогућава да се из објекта примете људи који пролазе поред фронта објекта и обрнуто, висина ипак омогућава визуелну везу са јавним отвореним простором на релативно малој дистанци од објекта. Анализа визуелне повезаности отворених јавних простора са унутрашњим стамбеним просторима је урађена са прихватањем чињенице да она има малу почетну вредност, с обзиром на висину прве стамбене етаже.

Табела 3.7 (стр. 306)

Анализа визуелне повезаности јавних отворених простора и унутрашњих простора показује да само два дворишна суседства имају испод 50% заступљености примарних граница са отворима, једно улично суседство и обе енклаве око 60%. Међутим, код ове анализе је важно узети у обзир дистрибуцију ових примарних граница. У том контексту улично суседство означено као u_1 има 60% примарних граница са отворима, док истовремено улица садржи слепа конвексна поља у више од 50% дужине. За наставак анализе се може узети у обзир релација између дужине границе јавног простора укупно I_p и укупне дужине примарних граница.

Типови јавних простора и њихова дистрибуција

Према два основна критеријума типологије – дубини конфигурације приступа и конфигурацијској конститутивности, у суседству Борик има 7 уличних суседстава, 11 дворишних суседстава и 2 енклаве. Такође, постоји 9 група слепих конвексних

простора који се налазе изван обавезних путања кретања у свакодневној употреби јавних простора које повезују улазе стамбених објеката са улицом, односно другим неопходним функцијама до којих улице воде. Ове простори немају конститутивну вредност и истовремено се употребљавају као опциони путеви кретања и као места за опционе активности, према Геловој подели отворених простора. Овај тип јавних простора суседства назван је *опциони јавни простори*. Опциони јавни простори су најслабија места конфигурације суседства, јер њихова употреба највише зависи од опремљености простора и функционалних, еколошких и естетских квалитета који настају кроз урбани и архитектонски дизајн.

Мапа 3.9 (стр. 344)

Осим физичких и конфигурацијских карактеристика појединачних типова јавних простора, за друштвени живот суседства је веома важна њихова кумулативна конфигурацијска вредност која произилази из просторне дистрибуције и композиције типова. Већ је објашњено да суседство Борик има веома уситњену матрицу основних типова јавних простора (укупно 20 просторних целина), што значи да скоро сваки стамбени објекат или мањи низ има свој приступни јавни простор. Таква конфигурација своди најближе суседске односе на обухват једног стамбеног објекта или архитектонског блока, а виталност јавног простора и могућност сусрета са странцима зависи од интегративне вредности најближе улице. Морфолошке карактеристике линеарног груписања стамбених објеката, тачније низања ламела, додатно доприносе дисперзији суседских односа унутар истог припадајућег приступног јавног простора. У суседству Борик не постоји нити једно улично и дворишно суседство, као тип јавног простора, који садрже сучељене улазе у колективне стамбене објекте. Унутар две енклаве постоје стамбени објекти међусобно постављени под правим углом, чији се улази налазе у истом визуелном пољу. Могло би се чак рећи да је просторни образац једнопородичног стамбеног објекта који има мање приступно двориште са предње улазне стране и веће двориште са задње стране пренесен на већу размеру колективног стамбеног објекта у урбанистичком концепту суседства, уз примену и архитектонског типа стамбених објеката у низу.

Опциони јавни простори у суседству Борик се појављују на две врсте позиције унутар конфигурације, по ободу осовинског булевара и у унутрашњости урбаних блокова. Ободни опциони јавни простори дуж булевара служе као просторна дистанца између саобраћајнице и групација стамбених објеката и садрже градско зеленило. Међутим, њихова непроходност, односно не постојање пешчких стаза, има двоструки негативни ефекат са аспекта виталности и социјализације. Ови простори без улаза чине 75% дужине булевара и имају улогу заштитиног појаса од саобраћајне буке и загађења. Али истовремено, јавни простор унутар градских блокова чине недоступним са правца булевара и доприносе интровертном карактеру њихове употребе. Код унутарблоковских опционих јавних простора ситуација је обрнута. Сви улази у стамбене објекте су окренути ка ободним улицама или приступним двориштима, док је средишњи јавни простор препуштен употреби у слободно време и адекватним временским приликама. Један од већих унутарблоковских опционих простора се налази на југоисточној страни суседства и одсуство пешачких комуникација сврстава га у јавни простор потпуно изван мреже свакодневне употребе. Код ових јавних простора се поставља питање рационалне употребе и сигурности. Унутарблоковски опциони јавни простори показују највише знакова девастације, конфликтних ситуација у употреби и неодржавања (највише мапираних графита, зазиданих прозора и балкона на првој стамбеној етажи због сигурносних разлога, одлагања смећа и без знакова апропријације самих простора, као што је вртларство).

У северном делу суседства, изнад средишњег булевара, налазе се две разуђене композиције јавних простора између ансамбла колективних стамбених објеката – две енклаве. Налазе се једна поред друге, у низу са основном школом и вртићем, посматрано према центру града. Урбанистичка композиција ове две целине је веома слична, односно реч је о ефекту огледала, при чему је слика у огледалу источне композиције транслаторно померена и постављена поред ње. Разлике настају приликом уклапања у контекст, при чему је источна енклава уграђена поред низа приватних парцела са једнопородичним стамбеним објектима на северној и западној страни. Источна енклава јавних простора има већу

конфигурацијску дубину, полазећи од булевара, међутим, има укупно два аутомобилска и један пешачки приступ. Њена централна аксијална линија (интегративно језгро) продужава у суседну енклаву и истовремено је наставак комуникације која долази из градског центра. Десет улаза у најдужи стамбени објект суседства је оријентисано ка овој аксијалној линији. При томе, ова енклава је непосредно повезана са јавним просторима језгра суседства које чини трговачки центар, пијаца, два аутобуска стајалишта и низови мањих трговина. Сви наведени фактори умањују ефекат сегрегације јавних простора за који енклава има конфигурацијски потенцијал.

Западна енклава је јавни простор који највише подноси ефекте сегрегације у целом суседству. До ове композиције јавних простора се долази путем два приступа, истовремено пешачка и аутомобилска, који представљају два краја исте комуникације кружног тока и чине интегративно језгро енклаве. Ови приступи енклави се налазе један поред другог, са две стране истог стамбеног објекта, тако да енклава поседује *cul-de-sac* конфигурацију. Половина дужине ове комуникације је потпуно без улаза, а друга половина има улазе само са једне стране. Према мапирању интензитета употребе ова композиција јавних простора има најмању вредност. Тачније, у току теренских истраживања која су спроведена у току различитих временских прилика, у овом простору је затечено максимално пет људи истовремено, у најугоднијим временским приликама.

Према типолошкој анализи источна енклава спада у тип E_2 (мања конститутивност, већа визуелна повезаност), а западна енклава у тип E_4 (већа конститутивност и визуелна повезаност). Визуелна повезаност обе енклаве подразумева око 60% заступљености примарних граница са отворима, што спада у најниже вредности у суседству. Међутим, важно је истаћи да интегративно језгро енклаве има малу конститутивност, највише слепих зидова и слепих приземља, а да су улази и прозори сконцентрисани дуж последње аксијалне линије, у 'цеповима' разуђеног отвореног простора.

Јужни део суседства, испод булевара, формиран је комбинацијом уличних и

дворишних јавних простора, употпуњених опционим јавним просторима унутар блоковске позиције. Типолошка анализа показује три U_2 типа, три U_4 типа, два D_1 , три D_2 и шест D_4 типа јавних простора. Конвексна мапа приказује концентрацију улаза и дворишних јавних простора уз делове појединих улица, чији је континуитет прекинут концентрацијом слепих поља. Слепи јавни простори дисперзно покривају целу конфигурацију суседства показујући одсуство континуитета активних фронтова дуж пешачких комуникација, који би подржао повезаност суседства са градским центром и окружењем, као и повезаност јавних простора међусобно унутар суседства. Генерално, конфигурација суседства и анализа дистрибуције типова јавних простора показује много неповољних карактеристика са аспекта истовременог присуства људи и потенцијала за генерисање друштвених активности. То се пре свега односи на мале вредности конститутивности, позицију и дистрибуцију слепих конвексних поља унутар стратешких места конфигурације суседства и карактеристике просторне интеграције које јасно упућују на проблем *cul-de-sac* конфигурације на различитим просторним нивоима.

3.2.3 Анализа образаца употребе јавних простора: резултати мапирања просторне апропријације и анкете са становницима суседства

У овом истраживању се под термином *апропријација* подразумева непланирана пракса трансформације физичких карактеристика јавних простора од стране становника или корисника у суседству, дакле као резултат одређене врсте употребе простора. Сврха апропријације се тумачи као тежња ка задовољавању одређених просторних потреба, пре свега социо-психолошког порекла. Она се манифестује као физичка трансформација простора у циљу успостављања односа према другим корисницима простора и самом простору, као производња територија. Дакле, апропријација јавних простора је дефинисана као индикатор територијалних пракси, односно успостављања контроле над простором, које се налазе у релацији са успостављањем личног и групног идентитета, обнављањем друштвених норми, осећањем поседовања и контроле. Према Лефевру, апропријација је основни садржај становања.

На основу теренских снимања је нацртана мапа апропријације физичких карактеристика јавних простора суседства. На мапи је обиљежено неколико врста примећених просторних трансформација, које су направљене са намером од стране становника и других корисника: засади биљака и зеленила, постављање ограда, постављање мобилијара и графити на фасадама објеката. Мапиране су и спонтанно настале пешачке стазе, учесталим кретањем истим рутама које у простору нису претходно дефинисане. Ове стазе представљају важан податак о спонтаном прилагођавању конфигурацијских карактеристика обрасцима употребе простора. Циљ мапирања непланске трансформације јавних простора јесте утврђивање релације између апропријације као индикатора територијалних потреба становника, њихових културолошких образаца, и конфигурацијских особина суседства и јавних простора. Да ли конфигурацијске карактеристике јавних простора и суседства утичу на врсту, интензитет, диспозицију физичких апропријација јавних простора од стране становника? Коначно, да ли се препозната релација, ако постоји, може искористити у контексту урбанистичког редизајна суседства у функцији постизања територијалне комплексности?

Мапа 3.13 (стр. 348)

У суседству Борик је евидентирано неколико поменутих врста апропријације јавних простора. Доминантне су две врсте у отвореним просторима, а то су формиран микро вртови са засадама украсних биљака, који су често уоквирени ниским оградама (секундарним границама), и велики број непоплочаних пешачких стаза. Ретки су случајеви постављеног мобилијара, односно клупа, столица или вртних украса. Другу групу апропријација чине трансформације примарних граница јавних простора, односно промене на фасади стамбених и других објеката, које за разлику од позитивних пракси апропријације самих отворених простора, најчешће представљају чин девастације или имају одбрамбену функцију од истих (постављене решетке или преграде на балконима првих етажа).

Апропријација јавних простора суседства повезана је са конфигурацијским карактеристикама простора на неколико нивоа. Препознате су релације између врста апропријације и сва три критеријума типологије образаца јавних простора, у

различitim комбинацијама. Није било могуће установити доследну релацију између дубине конфигурације приступа и формирања вртова у јавним просторима, што значи да сви типови јавних простора према овом критеријуму (улична суседства, дворишна суседства и енклаве) садрже микро вртове, без значајних мерљивих разлика. Међутим, опциони јавни простори не садрже ову врсту најдоминантније апропријације, што указује на повезаност појаве микро вртова и критеријума конститутивности. Мапа апропријације показује појаву потпуно доследног појављивања вртова уз улазе стамбених објеката. У ретким случајевима се вртови појављују са супротне стране објекта, испод прозора једног стана. Дакле, вредност конфигурацијске конститутивности јавног простора и критеријум визуелне повезаности представљају важан просторни услов за појаву територијалне праксе. Што мање улаза и прозора има јавни простор, повећавају се његови потенцијали да буде 'ничји'. Територијална комплексност код оваквих простора потпуно зависи од учесталости употребе простора генерисане другим просторним факторима.

Истовремено, микро вртови поред улаза у колективне стамбене објекте се појављују у највећем броју поред највише интегрисаних пешачких комуникација и на раскрсницама комуникација, дакле, где је број корисника јавног простора највећи. Тако се вртови нижу поред комуникације која повезује обе енклаве, односно комуникације која представља њихово интегративно језгро, и што су улази даљи од ње, појава вртова је знатно мања. Апропријација је интензивна и на неколико места где се сече већи број аксијалних линија, поред улаза који су оријентисани на раскрснице комуникација и где се истовремено налазе улази у друге функције, као што су трговине и пошта. Релација између интегративне вредности (интегративног језгра) и интензитета апропријације показује да се територијалне тежње највише манифестују у местима где је употреба колективног простора интензивна по броју корисника, али и што је важније, на местима где се сусрећу становници и други пролазници.

На основу истраживања апропријације у јавним просторима суседства Борик може се поставити теза да конфигурацијске карактеристике и интегративна вредност јавних простора утичу на територијалну комплексност јавних простора,

која се изражава не само у истовременом присуству различитих људи, већ и појави просторних механизма територијалности којим једна група корисника наглашава своје право на употребу. Неопходно је да се ова теза потврди кроз друга истраживања, у другим суседствима и градовима, да би могла узети као чврсто утврђена релација. С једне стране, ова пракса се може назвати приватизацијом колективног простора и ограничавањем приступа у одређене зоне. С друге стране, појава микро вртова има низ позитивних ефеката (продужени боравак у јавном простору, веће шансе за сусрете и комуникацију, естетски ефекти, одржавање јавних простора, индивидуална и групна идентификација), па би се ова врста апропријације могла назвати пожељном дозом приватизације која повећава интензитет истовременог присуства и доприноси повећању разноврсности територијалних пракси, односно територијалној комплексности.

Важно је поменути чињеницу да је већина апропријација у форми микро вртова резултат индивидуалне праксе на нивоу једне породице, чији је стан најчешће у првој стамбеној етажи, најближе терену и чији прозори гледају на нови врт. Такође, организоване колективне апропријације у форми уређења приступног простора и улаза у објекат своди се искључиво на становнике или групу која користи тај улаз. Иако станују у истом стамбеном објекту са више улаза, организована колективна удруживања становника се ретко догађају на том нивоу. Формирање и одржавање вртова поред улаза у колективни стамбени објекат је, према томе, наслеђени образац понашања који води порекло из културолошког обрасца становања у једнопородичној кући са вртом испред. Може се поставити теза да висина стамбеног објекта и позиција стана по вертикали утичу на територијалне тежње становника према околном јавном простору, коју треба проверити у будућим истраживањима.

Пешачке стазе које нису претходно планиране у суседству, а које су настале учесталим кретањем, показују тежњу смањења територијалне дубине, односно, смањења дистанце између улаза у стамбени објекат и околних улица. То показује да ови образци употребе јавних простора теже ка логичном искориштењу конфигурације форме која није ограничена функционалном поделом отвореног

простора. Употреба јавних простора колективних суседстава у великој мери је подређена конфигурацији приступа која призилази из функционалне поделе отворених простора. Њихова разуђена изграђена форма нуди велики број комбинација конфигурације приступа, односно могућности у трансформацији конфигурацијске дубине, које могу имати значајну улогу процесу редизајна и мерама урбане регенерације.

Графити и девастација стамбених објеката и мобилијара у јавном простору је најизраженија у *опционим* јавним просторима који се налазе у унутрашњости градских блокова, односно са 'задње' стране стамбених објеката, гдје нема улаза у објекат и гдје је ниска визуелна повезаност унутрашњег и вањског простора. Највише је изражена у опционим просторима који немају дефинисане пешачке стазе. У суседству Борик постоји значајан број слепих зидова у приземљу (17,80 % од укупне дужине фронтова колективних стамбених објеката) и сви су прекривени графитима. Ово истраживање потврђује тезу која је постављена у другим истраживањима просторне синтаксе суседстава (Hanson and Zako 2007, Legeby 2010), да је антисоцијално и криминално понашање које резултује девастацијом простора у директној релацији са интеграцијом суседства и јавних простора и њиховом визуелном повезаношћу. Тачније, што је интеграција и визуелна повезаност мања, опада и ефикасност спонтаног надгледања отвореног простора који нуде конфигурацијске карактеристике.

Резултати анкете са становницима суседства

Анкетни упитник је попунило 115 становника суседства Борик, што износи 1% од укупног броја регистрованих пунолетних становника (10560) у две месне заједнице Борик I и Борик II.⁶⁴ Међутим, треба узети у обзир да је истраживани просторни обухват суседства мањи од просторног обухвата месних заједница и да су анкетом обухваћени само становници колективних стамбених зграда. Према Регулационом плану ово суседство броји 9858 становника у просторном обухвату

⁶⁴ Према подацима Централне изборне комисије Босне и Херцеговине. Извор: <http://www.izbori.ba/RezultatiRS/SummarySheet/BM.asp?naziv=BAWA%20LUKA&nivo=&kod=034>

приближно истом у односу на истраживани обухват суседства.⁶⁵ Такође, према истом документу суседство броји 3541 домаћинство, што значи да остане око 3300 домаћинстава у становима колективних зграда, када се одузму породични стамбени објекти. Просечан број становника по домаћинству је 2,78, према чему у колективним зградама суседства Борик живи око 9180 становника. Не постоје подаци о друштвеној структури становника, њеној промени у односу на године изградње и промену власничких односа након деведестих година.

Анкетни упитник садржи 10 основних питања која омогућавају просторно позиционирање стана испитаника у суседству и дефинисање друштвене структуре. Упитник садржи 22 питања која имају функцију провере територијалне комплексности суседства у односу на његове конфигурацијске карактеристике. Питања се односе на врсте и учесталост активности и актере који дефинишу употребу јавних простора суседства, а затим на перцепцију и ставове испитаника о употреби јавних простора (границе, присуство странаца, сигурност). Одговори на ова питања упућују на важност јавних простора у друштвеном животу суседства и просторне карактеристике које су важне за дефинисање територије и слике суседства. Основни задатак анкетања је утврдити да ли постоје значајне разлике у одговорима сходно просторној конфигурацији места где испитаник станује (улична суседства, дворишна суседства, енклаве, спратност) и потврдити постојање релације између просторне конфигурације јавних простора и територијалних пракси.

Табела 3.8 (стр. 307)

Одговори на 22 питања у упитнику су укрштени са одговорима на одређена основна питања, тако да анкетни упитник има три групе резултата⁶⁶. Узете су у обзир просторне карактеристике важне са аспекта конфигурације, па су у првој и најважнијој групи резултата одговори на питања подељени сходно томе да ли испитаник станује у уличном микро суседству, дворишном микро суседству или енклави (табеле 3.9-1 до 3.9-34). У другој групи резултата одговори су подељени

⁶⁵ УЗРС (Урбанистички завод Републике Српске). 2005. *Ревизија регулационог плана стамбеног насеља Борик у Бањалуци*. Јавни непубликовани документ.

⁶⁶ Подаци прикупљени анкетним упитником обрађени су *SPSS (Statistical Package for the Social Sciences)* софтвером за аналитичко-статистичку обраду података.

према томе да ли испитаник станује у приземној етажи, у стану између првог и трећег спрата или у стану изнад трећег спрата. Ови резултати нису приказани у дисертацији, јер нису показали релевантне резултате. 60% испитаника станује изнад трећег спрата стамбене зграде, а 7,8% у приземној етажи. Такође, одговори на питања 9, 10, 11 и 20 су проверени сходно социјалним карактеристикама дефинисаним кроз основна питања о старости, полу, власништву над станом и присуству деце и чине трећу групу резултата. Број анкетираних је равномерно распоређен по старосним групама, док је 63,5% анкетираних женског пола, 54,8% има децу и 67,0% је у власништву стана. Приликом утврђивања разлике у одговорима у обзир је узет пропорционални однос броја испитаника по типовима јавног простора. 54 (47,0%) испитаника станују у уличном суседству, 33 (28,7%) у дворишном суседству, а 28 (24,3%) у енклави.

Табеле 3.9-1 до 3.9-34 (стр. 310-332)

Резултати анкете показују да 87,8% испитаних становника најчешће хода приликом обављања свакодневних активности, а 61,8% употребљава отворени простор у близини зграде једном и више пута дневно у слободно време, што упућује на важност конфигурације пешачких кретања и приступа у јавним просторима. 19,1% често користи аутомобил. Истовремено, одговори на одређена питања указују и на проблем урбанитета суседства, па у том контексту само 2,6% испитаника уређује простор око своје зграде, 13,9% се најчешће дружи са комшијама, 51,8% се скоро никад не дружи са комшијама, а 74,3% становника би више вољело да станује у породичној кући на приватној парцели. Најчешће врсте активности у отвореним просторима суседства су одмор уз шетњу и само пролазак. Дакле, потенцијали за социјализацију у учесталом пешачком кретању и боравку у јавним просторима нису искориштени.

Значајна разлика у одговорима у односу на тип јавног простора се појављује код питања бр.2, где становници уличних суседстава најчешће бораве у отвореном јавном простору. Највише испитаника проводи време у отвореном простору неколико пута дневно (38,3% од укупног броја), при чему су одговори по

типovima уједначени. Разлике настају код употреба једном дневно и једном седмично, када становници уличних суседства чешће употребљавају отворени простор (до 66,7% у односу на друге типове). Значајна разлика се уочава и код питања бр.3, где деца која станују у уличним суседствима најчешће бораве у јавном простору, а од деце која у њему бораве једном дневно 80% станује у уличним суседствима. У малом проценту заступљености дружења са комшијама, као активности у отвореном простору у непосредној близини зграде, доминирају становници уличних суседстава са 56,2% негативних одговора, затим становници енклава са 31,2%, док су у овом погледу најмање активни становници дворишних суседстава са 12,5%. Не изненађује податак да становници енклава у највећем проценту доживљавају отворени простор око својих зграда као веома миран (41,7%).

Анкетирани становници суседства Борик у највише случајева сматрају да је отворени простор у близини њихове стамбене зграде *јавни градски простор* (39,1%). Следећи заступљени одговор је да овај простор припада становницима свих оближњих зграда (22,6%), док 21,7% мисли да отворени простор око зграде припада станарима зграде, а 16,5% свим становницима суседства Борик. Једино унутар овог најмање заступљеног одговора постоји значајна разлика у одговорима у односу на типове јавног простора, када 63,2% одговора долази од становника уличних суседстава који доживљавају отворени простор око зграде као простор који припада становницима Борика. У складу са претходним одговорима, на питање о имену отвореног простора у непосредној близини стамбене зграде, анкетирани становници у 27,8% случајева називају овај простор *јавни градски простор*, 26,1% *заједнички простор*, а 20,0% *зелена површина*. У контексту последњег одговора доминирају становници дворишних суседстава са 47,8% одговора.

Значајне разлике у одговорима сходно типовима јавног простора налазе се у одговорима на питање о позицији граница отвореног простора који припада станарима зграде. Најзаступљенији одговори су да ове просторне и имагинарне границе обухватају простор целог блока (20,0%), да обухватају простор од улаза у

зграду до суседних зграда (19,1%), да обухватају простор око улаза у зграду (18,3%) и да обухватају простор од улаза до саобраћајнице (13,9%). Међутим, да је реч о целом блоку највише мисле становници уличних суседстава (52,2%), којима се улица појављује као логична просторна граница, а да је реч о простору између суседних зграда доминантно мисле становници енклава (45,5%). Највећа разлика појављује се код одговора у којем само простор око улазних врата у стамбени објект припада становницима те зграде, и тај одговор заступа 57,1% становника уличних суседстава, а само 4,8% становника енклава. Да је реч о простору од улаза у зграду до прве саобраћајнице мисли 81,2% становника уличних суседстава, а само 6,2% из дворишних суседстава. Истовремено, од 10,4% заступљеног одговора не знам, 50,0% одговора долази од становника дворишних суседстава.

Према овим резултатима, перцепција величине примарне територије отвореног простора у непосредној околини стамбене зграде зависи од просторне конфигурације суседства и јавних простора. Ова територија се налази између фреквентне градске улице као јавног простора и улаза у стамбену зграду. Перцепција граница овог простора зависи од просторне конфигурације, па становници уличних суседстава виде улицу као логичну границу територије, а не околне стамбене објекте са друге стране улице, као што је случај код становника енклава. Становници дворишних суседстава имају најмање изражен став о „својој“ територији отвореног простора и овај простор доминантно виде као „зелену површину“.

На питање да ли би чешће употребљавали отворени простор око зграде ако би постојала ограда која га дефинише 63,5% испитаника сматра да таква просторна промена не би правила разлику. Међутим, од 15,7% позитивних одговора 66,7% долази од становника уличних суседстава, а 5,6% од становника енклава. 45,6% анкетираних становника Борика не би вољело приватни отворени простор у близини зграде. Од 34,2% испитаника који би веома вољели овакав простор 64,1% станује у уличним суседствима. Разлике у одговорима на питање о перцепцији граница суседства нису значајно изражене. Међутим, може се

издвојити податак да већина становника енклава 32,1% својим суседством сматра неколико најближих зграда са заједничким двориштем. То упућује на закључак, сходно претходним одговорима, да становници енклава поистовећују територију „њиховог“ отвореног простор са територијом „њиховог“ суседства. У случају уличних суседстава ситуација је другачија. Обухват њихове територије отвореног простора налази се у простору између улаза у зграду и улице, док се територија суседства у 25,9% случајева поклапа са овим границама, али у 25,9% случајева проширује на заједнички отворени простор околних зграда, вероватно целу улицу или блок или у 20,1% случајева на цело суседство Борик. Може се поставити и претпоставка да ове варијације у величини територије отвореног простора и суседства зависе и од вредности интеграције улице. Одговори становника дворишних суседстава су равномерно распоређени по 5 понуђених одговора, без изражених преференција.

Свесност о присуству странаца постоји у сва три типа јавних простора и логично доминира у уличним микро суседствима. 53,0% испитаника сматра да присуство странаца није од важности у контексту квалитета употребе јавних простора. 60,0% од укупног броја испитаника који присуство странаца виде као негативну појаву станује у уличним суседствима. 66,0% испитаника сматра да се конфликти у употреби отвореног простора дешавају веома ретко или никад. 69,3% испитаника сматра да је отворен простор где проводе време делимично сигуран, а 14,0% да је потпуно сигуран. Када је у питању сигурност суседства омјер одговора је сличан, и иде у корист позитивног одговора. 24,3% испитаника сматра „своје“ суседство веома сигурним, а 64,3% делимичном сигурним. Могуће је закључити да перцепција сигурности отвореног простора и суседства није директно повезана са перцепцијом појаве странаца у негативном смислу. Тачније, становници појаву странаца не доживљавају као фактор несигурности јавних простора и суседства.

У контексту слободних одговора становници суседства Борик су доминантно изразили потребу за већим нивоом уређености и одржавања отворених јавних простора. 87,0% испитаника који су одговорили на питање је поменуло један од ова два или оба проблема. Са друге стране, изражене

преференције ка становању у породичној кући на приватној парцели се доминантно заснивају на недостајућем осећају приватности и мира (78,0% од уписаних слободних одговора) и на немогућности одлучивања о простору (12%). Дакле, иако становници нису навели проблем територијалности у контексту проблема чије би решавање утицало на учесталију употребу отворених јавних простора, територијалност је основни разлог због којег би изабрали породичну кућу уместо стана у колективној згради.

Закључак на основу резултата анкете јесте да постоји претпостављена релација између конфигурације суседства и јавних простора и територијалних пракси становника. Утврђена је разлика у одговорима на анкетна питања према томе да ли испитаници станују у одређеном типу јавних простора, сходно критеријуму конфигурације приступа. Резултате ове анкете потребно је потврдити на већем броју испитаника другог суседства, при чему треба равномерно распоредити број испитаника по типовима јавних простора, ради лакшег уочавања разлика у одговорима. У урбанистичком редизајну отворених јавних простора суседства важно је узети у обзир утврђене разлике у перцепцији и ставовима становника о величини и границама „њихових“ отворених простора и „њихових“ суседстава који зависе од просторне конфигурације, а који утичу на употребу отворених простора, пожељну појаву територијалне комплексности и могу имати ефекте у интензитету социјализације.

ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА

4.1 ОБРАСЦИ ЈАВНИХ ПРОСТОРА У ФУНКЦИЈИ УРБАНЕ РЕГЕНЕРАЦИЈЕ НАСЛЕЂЕНИХ КОЛЕКТИВНИХ СУСЕДСТАВА

4.1.1 Јавни простори као примарни предмет просторне трансформације суседства

Амерички планер Артур Кларенс Пери је засновао концепт *јединице суседства* (*The Neighbourhood Unit*) на искуствено препознатој релацији између просторних карактеристика великог града и квалитета друштвеног живота. Формулисање овог концепта је било мотивисано Перијевом перцепцијом свакодневног живота/становања у великом граду Њујорку који се уобразано мења и надахнуто друштвеним идеалима о урбаној *заједници*. Социолошки аргументи јединице суседства били су засновани на Перијевом искуству као социјалног радника и тадашњим напредним научним теоријама чикашке школе социологије, која је суседство видела као *примарну заједницу* чији оквири омогућавају индивидуалну самореализацију и спонтано удруживање грађана ради остварења индивидуалних и групних интереса. Пери је у јединици суседства, као својеврсном инструменту за урбанистичко планирање простора за становање у градовима свог времена, препознао инструмент за достизање постављеног циља у друштвеном домену урбаног живота.

Концепт јединице суседства заснован је на неколико прецизних принципа планирања појединачних просторних структура и њихове међусобне релације које заједно имају функцију дефинисања *просторне и друштвене целине – заједнице суседства*. Просторни ред јединице суседства је имао улогу генератора пожељног друштвеног реда заједнице. Принципи просторне интеграције су дефинисани на једном просторном нивоу (размери) и требали су да позитивно утичу на настанак непосредних друштвених односа (принцип одзго према доле). Концепт целине у просторном и друштвеном смислу је схваћен дословно. Принципи формирања просторне целине подразумевају јасно дефинисане просторне границе, функционалну и садржајну самосталност и самодовољност, а у контексту саобраћајних комуникација брзу везу до суседства испрепетног слепим

улицама. На тај начин су становници суседства требали добити место за миран живот и одмор у слободно време, далеко од опасности метрополе и узнемиравања од *непознатих људи*.

Пери није препознао да се његов друштвени идеал разноврсности, индивидуалне самореализације и самодрживања грађана већ дешава, али у просторном окружењу супротних карактеристика од оних које садржи његов концепт – у привидном просторно-друштвеном нeredу њујоршких улица о којима ће касније писати Џејн Џејкобс. Перијева јединица суседства је, супротно Перијевим социјалним циљевима, интровертна просторна и друштвена целина, чији заједнички живот кулиминира у просторном центру његовог обухвата – месту школе, цркве или објекта друштвеног центра. Хијерахијски поредак просторних елемената дефинише јединицу суседства као одређену територију њених становника, која заправо, производи хомогену друштвену заједницу, одвојену од остатка града.

Снажан практични и теоријски ефекат концепта јединице суседства је усмеравање методологије урбанистичког планирања ка свеобухватном или генералном планирању, тачније ефикасној концептуализацији града кроз просторне јединице. Истовремено, јединица суседства је усвојена и прилагођавана као ефикасан алат за брзо планирање и популаризацију изградње периферних суседстава једнопородичног становања у Америци коју је водило приватно подузетништво грађевинског сектора.

Услед непосредне комуникације америчких и европских архитеката у периоду Другог светског рата, концепт суседства као методолошки инструмент планирања стамбених целина, прихваћен је и реконцептуализован унутар СИАМ-а (*Congrès Internationaux d'Architecture Moderne*). Концепт је доведен у релацију са прератним СИАМ урбанистичком дискурсом о минималној стамбеној јединици, високим стамбеним објектима и функционалном граду. С једне стране концепт суседства надограђује просторно-функционални аспект концепта функционалног града, јер омогућава једноставније сагледавање града као хијерархизоване целине

кроз његову подјелу у систем просторних јединица и њихових центара. С друге стране, концепт суседства подржава нову перспективу на планирање града која је заснована на социолошким и културолошким аспектима простора, о којој ће се у оквиру СИАМ-а дискутовати кроз концепте „планирања за заједницу“ или „хумане размере у планирању“. Нова урбанистичка перспектива, у којој суседство има значајну улогу, добиће конкретне теоријске обресе на осмом конгресу одржаном 1951. у Енглеској, под називом *Срце града – ка хуманизацији урбаног простора*.

У наредном периоду, све до завршетка рада СИАМ-а, постојали су напори нове генерације СИАМ архитеката да се преиспита концепт функционалног града и коначно, *Атинска повеља* замени *Повељом о становању*. Ови напори су значајно проширили обухват тема којима се СИАМ бавио пре рата и заговарали промену у приступу планирању и обликовању простора који полази од социолошке и културне димензије свакодневног живота у граду. На деветом конгресу СИАМ-а први пут је постављено критичко питање о урбаној просторној форми која подржава и омогућава повезивање људи са простором у којем станују и повезивање људи међусобно – осјећај припадања простору и друштвеној заједници, односно суседству. Тачније, покренута је методолошка промена у обликовању простора у којој се примат даје социолошким процесима над просторним редом (принцип одоздо према горе). У том контексту, концепт јединице суседства је омогућио симултано посматрање, анализирање и обликовање града у различитим просторним размерама, уместо једнодимензионалног функционалног зонирања. Јавни урбани простор постаје важна тема овог урбанистичког дискурса друге половине 20. века о релацији урбаног простора и урбаног друштва.

Концепти *јединице суседства* и *функционалног града* ће у међусобној спрези произвести велике промене у историји развоја градова и оставиће дубоке трагове у урбаном простору за 'кратко' време 20. века. Ове промене које су имале своје одјеке у свим доменима урбаног живота изазвале су у току шездесетих многобројне интелектуалне критичке реакције и преиспитивања просторног, друштвено-политичког и културног развоја градова 20. века. Као дио ширих

интелектуалних реакција појавиће се концепт *урбаног јавног простора* који је означавао позитивне друштвено-просторне квалитете које су претходно садржали велики, густе и хетерогени градови, а које су у протеклим деценијама скоро потпуно изгубљени. Истовремено, започиње критичко преиспитивање просторне и друштвене основе јединице суседства и њиховог међусобног односа у којем је концепт јавног простора имао значајну улогу.

Суседство као проблем релације простора и друштва

СИАМ рационалистичка доктрина била је 'окривљена' за просторни концепт свих стандардизованих колективних стамбених насеља изграђених након Другог светског рата широм света, а која нису поседовала познати урбанистички образац улице-коридора. Веома брзо је спознан недостатак урбанитета у колективним суседствима, схваћен као недостатак истовременог присуства и интеракције различитих људи, активности и просторних образаца, а праћен многобројним другим проблемима који су учвршћивали проблем урбанитета. Према раним критикама, у које спадају и критике Џејн Џејкобс, Ричарда Сенета и Анри Лефевра, постојао је проблем просторне одређености и довршености у урбанистичко-архитектонском концепту, који као такав није могао произвести и подржати концепт суживота различитости и разноликости као епитоме урбанитета. Просторне карактеристике послератних суседстава имале су грешку, а грешка је имала своје ефекте у различитим доменима живота у суседству, прије свега друштвеном. Ова теза је касније у области социологије и психологије окружења названа *архитектонски детерминизам*.

Скорија истраживања указују на то да урбанистички концепт није једини фактор успеха или неуспеха колективних суседстава, већ да се ради о сложеној комбинацији просторне форме, друштвене структуре, локације суседства, механизма одржавања и читавог низа других фактора (Urban 2011). Други аутори препознају исте проблеме у социјалном домену суседстава широм света у виду изражене пријемчивости ових суседстава ка сиромаштву и сегрегацији, упркос различитим друштвено-политичким контекстима (Power 1998, Turlington 2004). У

сваком случају, улога просторне организације и форме у сложеном сплету проблема са којима се суседства суочавају је препозната. Као суштински важна за урбанитет суседства је препозната релација између просторних карактеристика и друштвених процеса, на којој је, парадоксално, концепт јединице суседства првобитно утемељен.

Допринос социолошких истраживања промишљању проблема урбанитета у наслеђеним колективним суседствима ограничава се углавном на промишљање социолошке компоненте концепта. Као што је већ речено, социолошки концепт *заједнице*, као једне од примарних форми људске друштвености засноване на личнијим односима и узајамној упућености чланова једних на друге, имао је значајну улогу у конципирању јединице суседства у првој половини века. У преиспитивањима модалитета урбане друштвености у другој половини века заједница је често „стигматизована“ као опасан мит о друштвеној целовитости и постојању интегралног идентитета. Као супротност друштвеним односима суседа у којима доминира осећај интимнијег припадања и повезаности, истраживачи и теоретичари социјалног и културног домена *хетерогеног урбаног друштва* проналазе анонимне и дистанциране односе као базу урбане друштвености. Ове теорије заснивају се на чињеници и искуству *социјалне и културне различитости* становника савремених великих градова – различитости у класи, полу, годинама, раси и животним стилевима.

У контексту критичких теорија урбане друштвености чији су придеви хетерогеност, комплексност и различитост, јавни простори града су препознати као места коегзистенције и мешања многобројних разлика. Посебно место у овим теоријама заузимају односи између људи који се међусобно не познају, између странца. У јавном урбаном простору странци су у непосредном физичком контакту, уз могућност да остану странци једни другима, али уз свесност о потенцијалној међусобној повезаности. Тако је унутар социолошких теорија о одбацивању нормативних друштвених односа заједнице и прихватању друштвене и културне различитости као основе за напредак друштвених односа, јавни простор постао важно место генерисања модалитета урбане друштвености.

Социолог Стивен Бринт који се бавио преиспитивањима концепта заједнице унутар традиције социолошких истраживања, оставља веома значајну теоријску могућност према којој позитивне особине урбанитета као различитости – стална промењивост, разноликост у контактима, могућности и прилике, ментална слобода, нису у супротности са позитивним карактеристикама заједништва – блиским односима, осећајем припадања, осећањем сигурности и солидарности. Ова теза је посебно значајна за колективна суседства која јесу дељене територије становања једне групе људи, а која су истовремено припадајући делови града као веће урбане целине. Аутор се коначно залаже за „опуштеније, повремене и *ad hoc*“ друштвене везе које види могућим између осталих и у *заједницама места* које показују комбинацију фамилијарних односа са мало ограничења личних слобода и малим степеном отпора према људима изван заједнице. На трагу Бринтове тезе, у овом истраживању су колективна суседства схваћена као једна од основних просторно-друштвених форми која поседује потенцијал да практично оствари овакву врсту друштвености – заједнице унутар различитости.

У социолошким истраживањима која се баве релацијом простора и друштва је примећен проблем релације двоструких размера (глобалне/апстрактне и локалне/свакодневне) у схватању концепата простора и друштва. Проблем релације се манифестује као тешкоћа разумевања односа између локалне размере простора, односно нивоа свакодневног живота појединаца и глобалне размере друштва као апстрактног система (Mavridou 2003). Прецизније речено, поставља се питање на који начин се ефекти свакодневних пракси појединаца који се крећу у локалном простору изражавају у формирању глобалнијег модалитета друштвености? Питање се може посматрати и у контексту Бринтове тезе о вези између заједнице коју карактеришу изразито локализовани односи и друштва различитости које се заснива на глобалнијим и понекад на непросторним везама.

Према Гиденсу простор има улогу у структурирању глобалних друштвених односа, док Лефевр ову улогу простора назива инструменталном. Апстрактни друштвени систем, у форми политичко-економског ентитета или државе производи глобални и апстрактни простор, а појединци производе и

употребљавају локални простор у току свакодневног живота, при чему постоје релације између ове двије размере друштва и простора (Giddens 1984, Lefebvre 1991[1974]). *Употреба (use)* простора на локалном нивоу одвија се кроз *праксе* у простору и *значења* која се дају простору, док супротно томе, размена (*exchange*) простора којој тежи систем подразумева одвајање значења од простора. Тако, простор није само производ друштва, већ и инструмент који политичко-економски систем користи за размену и упражњавање моћи и контроле, што између осталог подразумева и апстраховање значења у простору (Lefebvre 1991[1974], Harvey 2005).

Важан теоријски концепт који настаје у социолошким разматрањима релације и друштва је концепт *праксе свакодневног живота*. *Свакодневни живот*, разматран помоћу концепта *праксе* – људских активности у функцији личне самореализације, за Лефевра је центар где се спознаје и формира друштвени живот. Социолошку тезу да свакодневне активности и рутине појединаца генеришу најстабилније форме друштвености систематично су развијали социјолози и мислиоци урбаног простора Ирвин Гуфман, Анри Лефевр и Антони Гиденс у другој половини двадесетог века. Ова теорија ће имати значајну улогу у каснијим урбанистичко-архитектонским, односно просторним разматрањима односа простора и друштва и превазилажења проблема повезивања различитих размера простора и друштва.

Препознати проблем у успостављању релације између различитих просторно-друштвених размера, која је недостајала у концепту наслеђених колективних суседстава и концепту функционалног града, покушали су да превазиђу у својим теоријама Џејн Џејкобс, Жаклин Тајвит и Смитсони. Уместо једнодимензионалног распореда јединица суседства које припадају одређеној групи људи, ови аутори предлажу приступ у којем се размишља кроз односе и преклапања просторних нивоа важних за богатији друштвени живот суседства. Предложене су различите хијерахије просторних нивоа чија је основна функција производња простора чије карактеристике омогућавају повезивање људи са местом у којем живе, подржавање друштвене комуникације и остварена веза

између локалног нивоа свакодневног живота и глобалног система града, која је од суштинске важности за друштвени живот суседства. Међутим, ове поделе урбаног простора на просторне нивое који се међусобно преклапају, односно сваки већи садржи мање, и даље остају на нивоу поделе урбане територије, без конкретних предлога генералне теорије у домену обликовања простора.

На темељима социолошких и просторних теорија урбане хетерогености и комплексности, Бил Хилијер (Bill Hillier) и Ђулијен Хенсон (Julienne Hanson) ће развити целовиту аналитичку теорију која прецизно формулише принципе друштвене логике простора. 1984. године Хилијер и Хенсон су разложили теорију о конфигурацијским карактеристикама грађеног простора као суштинском аспекту друштвеног живота у насељима и градовима. *Просторна синтакса (Space Syntax)* је назив за ову аналитичку теорију чије технике анализе конфигурација у архитектури и урбаном дизајну омогућавају препознавање релације просторних образаца и друштвеног живота унутар њих. Према овој теорији архитектура и урбана структура су просторне конфигурације у којима је однос између делова и начин на који су они повезани у целину, са социолошког аспекта много значајнији од било којег дела појединачно. Теме односа суседства и града као целине, суседства и других суседстава, становника и странаца заузимају централни део у теорији просторне синтаксе. Према њима је важно креирати просторну стратегију за дизајнирање локалне конфигурације простора која ће је усмерити ка глобалном систему, радије него локализовати у енклаву, односно у којој се не губи локални идентитет, а добија глобална повезаност. У контексту друштвеног домена, могло би се рећи да Хилијер и Хенсон говоре о *заједници унутар културе различитости*.

Јавни простори суседства

Социолошка емпиријска и теоријска истраживања показују да је суседство, као просторно-друштвена целина, важна социјална сфера и да има значај за велики број људи. Чак и за људе чије су примарне друштвене везе много глобалније и изван просторног и друштвеног обухвата суседства (Gans, Banerjee and Bear, Forrest and Kearns). Истовремено, препознате су друштвене групе које су упућене

на простор суседства као једино или основно место социјализације, као што су деца, старији, домаћице и сиромашни. Без обзира на глобалне и непросторне мреже друштвености, суседство је и даље важна социјална сфера и мрежа друштвених односа.

Живот у колективном суседству подразумева да једна група људи (социјално и културно хомогена или хетерогена) свакодневно дели исти географски простор. У рутинским активностима свакодневног живота, просторна блискост намеће да се људи међусобно сусрећу и препознају. После извесног времена ови људи међусобно нису странци, без обзира што постоји могућност да нису упућени на суседство као примарно место друштвених контаката. Савремене мреже комуникација и мобилности омогућавају људима да присне и асоцијативне друштвене односе заснивају у веома широком просторном оквиру или у потпуној независности од локације. Међутим, чињеница која не може бити занемарена у истраживању суседства је чињеница о просторној упућености становника једних на друге и територијалном карактеру просторно-друштвених односа.

Истовремено, тумачити концепт јединице суседства у контексту просторних и друштвених теорија урбане хетерогености значи да суседство треба разумети *супротно* једнозначно дефинисаној територији њених становника повезаних чврстим друштвеним везама. Према социолошким и просторним теоријама које разматрају релацију простора и друштва, суседство треба разумети као просторну топологију која је саставни део целокупне градске структуре и чији су становници међусобно повезани лабавијим друштвеним везама и свакодневно изложени сусретима са странцима. Најважнију улогу у подржавању и генерисању овако схваћене јединице суседства имају отворени јавни простори, као фактор повезивања локалне организације простора и друштва и глобалног система града.

Теорија просторне синтаксе полази од тога да дизајнирањем форме и мреже отворених јавних простора према одређеним принципима који произилазе из самог контекста суседства, можемо утицати на праксу употребе, односно образце груписања и раздвајања људи, на интензитет активности и што је

најбитније, на присуство странца, па тако утицати на саму друштвену структуру у отвореном јавном простору суседства. Социолошке и просторне теорије урбане хетерогености и когнитивне теорије упућују на незамењиву улогу система јавних простора и њихове употребе у стварању слике суседства и подржавању његовог модалитета друштвености. Тачније, може се закључити да суседство као социјална сфера и форма друштвености у великој мери произилази из образаца истовремене употребе јавних стаза и места, односно њихових просторних образаца.

Ако се урбанистичка категорија јавног простора постави као битан фактор у процесу урбане регенерације суседства неопходно је разумевање овог концепта који своје значење веже за друштвено-просторни и историјски контекст. Јавни простор нема фиксно и универзално значење, већ се оно континуирано мења кроз употребу. Лик Надал је показао у својој исцрпној и суштински детаљној историјској студији да је значење концепта урбаног јавног простора зависано од историјски и просторно ситуираних актера и њихових активности. Шта то значи за ово истраживање? Просторни и друштвено-политички садржај се мења од друштва до друштва, од једне географске локације до друге и кроз историју. Обрнуто, одређене друштвене вредности и значења нису подразумевајући садржај одређене просторне конфигурације. Урбани јавни простор нема предодређену физичку форму, односно искључиво урбанистичко-архитектонска типологија не квалификује урбани простор као јавни простор. То значи да не постоји универзални просторни код, независан од историје, географског простора, актера и њихових активности, за постизање активног друштвеног живота у јавним просторима. Не можемо очекивати исте социјалне ефекате у различитим просторно-друштвеним и културним контекстима примењујући одређену урбанистичко-архитектонску типологију јавних простора.

Међутим, јавни простор својом формом и дизајном може омогућити и подржати истовремено присуство људи и њихове сусрете који су основни и неопходни услов интеракције, комуникације и формирања друштвености. Карактеристикама простора се дефинишу обрасци свакодневне употребе који

заједно повезују суседство у просторном и друштвеном смислу, који подржавају локални идентитет заједнице и њено интегрисање у глобални систем града. Остаје да се урбанистички концепт суседства изведе из просторног и друштвеног детерминизма и да се о суседству размишља кроз фокус квалитета јавног простора - као о урбаном простору који је део ширег урбаног миљеа, о његовој вези са људима који у њему станују и који га посјећују, о њиховој друштвеној повезаности и дистанцираности и политичкој заједници коју граде.

4.1.2 Типологија конфигурацијских образаца јавних простора као мерење друштвене перформативности урбане структуре и архитектуре суседства

На потребу за научно утемељеном логиком планирања и пројектовања просторне форме суседстава кроз истраживање и разумевање сложеног односа урбаног друштва и урбаног простора, упућује нацрт резолуције Уједињених Нација под насловом *Draft resolution on sustainable urban development through access to quality urban public spaces*⁶⁷. Нацрт је посвећен одрживом урбаном развоју кроз приступ квалитетним јавним просторима и позива националне владе и локалну управу да: „да унапреде употребу јавних простора као што су улице, паркови и тргови да би убрзали друштвена, културна и просторна повезивања, тако да сви грађани имају приступ јавним просторима у друштвено праведном пејзажу и унутар отпорног окружења (GCUNH 2011, 2).“ Да би се градови приближили овом циљу у Нацрту се инсистира на примени урбанистичког планирања, регулације и управљања који постављају „социолошку производњу јавног простора“ као приоритет и који охрабрују креативну друштвену и економску функцију градова (GCUNH 2011, 2, италики аутора). Градови треба да усвоје мере које омогућују интеграцију и равноправност у урбаним јавним просторима и које су у складу са очувањем животне средине. Међутим, остаје отворено питање на који начин урбанистичким и архитектонским средствима постићи циљ социолошке производње јавних простора?

⁶⁷ GCUNH (Governing Council of the United Nations Human Settlements Programme). *Draft resolution on sustainable urban development through access to quality urban public spaces*. Twenty-third session, Nairobi, april 2011. Приступ 12. јули 2013. <http://www.dpi.org/lang-en/events/details.php?page=124>.

На основу сазнања о урбанистичком дискурсу и принципима планирања колективних суседстава друге половине века и њихове релације са социјалним и просторним проблемима у наслеђеним суседствима у Европи, постављено је питање које просторне принципе применити у контексту њихове урбане регенерације? На који начин просторна трансформација суседстава и њихових јавних простора, може допринети ширем процесу урбане регенерације који подразумева и напредак у социјалној сфери, пре свега повећање виталности и друштвених активности у јавним просторима? На који начин у метод просторне трансформације јавних простора суседства укључити сазнања о хетерогеној природи урбаног друштва, али и суседства као *заједнице места*?

Као основни теоријски оквир који је усмерио истраживање ка одговору на горе наведена питања одбране су *теорија просторне синтаксе* и одређене *теорије о урбаној територијалности*. Зашто? Обе теорије се баве релацијом између просторних карактеристика и форми друштвености, односно улогом просторне форме и структуре у конституисању форме и структуре друштвености. Обе теорије постављају праксу или употребу простора у средиште релације простора и друштва, допуњујући на тај начин његову уобичајено постављену улогу као *репрезентације* друштвене структуре и односа. Иако постоје тезе да се ове две теорије међусобно искључују, односно да су супротне у својим полазиштима, њихове савремене интерпретације показују неколико важних заједничких особина и могућност њиховог комбиновања. Истовремена примена аналитичких концепата обе теорије омогућава сагледавање двосмерности процеса свакодневне употребе јавних простора – како просторни обрасци усмеравају обрасце активности с једне стране, и како се просторни обрасци реинтерпретирају од стране корисника.

Обе теорије указују на важност конфигурацијских карактеристика простора, његовог глобалног обрасца на нивоу ширег урбаног простора и његовог утицаја на локални. Теорија просторне синтаксе полази од претпоставке да просторни распоред објеката и празних волумена, назван просторни образац, уређује односе између људи у простору, тачније групише их, раздваја и повезује. Грађевине су социолошки објекти на два начина: оне *формирају* друштвену

организацију свакодневног живота путем просторних конфигурација у којима живимо и кроз које се крећемо, и *представљају* друштвену организацију као просторне форме и елементи које видимо. Конфигурација простора коју чини распоред просторних јединица и њихових веза, односно граница између њих, назива се систем просторних релација – просторна синтакса. Грађевине су, дакле, социолошки објекти (*social object*) већ путем сопствене форме, а не само кроз улогу важних визуелних симбола. Основа теза теорије просторне синтаксе јесте да просторна форма сама по себи већ носи предиспозиције одређености друштвене форме.

Теорије територијалне структуре урбаног простора упућују на тезу да урбане територије нису искључиво фиксне просторне јединице које једнозначно припадају или подлежу контроли једне групе људи. Урбане територије у јавним просторима су у константном процесу производње кроз праксу свакодневне употребе и могу имати различите карактере сходно дужини трајања употребе, и броју и различитости људи који јавни простор употребљава. Савремене теорије урбане територијалности посматрају ову појаву кроз концепт *комплексности*, тачније, као истовремену појаву великог броја различитих територија, различитог временског трајања и понављања, које се преклапају у истом јавном простору. Њихову комплексност треба посматрати у односу на конфигурацијске карактеристике простора које организују обрасце употребе и контроле јавних простора и суседства.

Конфигурацијске карактеристике урбаног простора и његових територија упућују на симултано посматрање суседства у различитим просторним размерама. Према теорији просторне синтаксе и према теорији о територијалном структурирању простора, глобалне промене просторног система производе промене на локалном нивоу. Резултати истраживања суседстава на основу метода просторне синтаксе показују важност интегрисаности суседства унутар глобалних конфигурацијских карактеристика матрице града, са аспекта виталности јавних простора, сигурности и модалитета друштвености (хомогене заједнице, хетерогеног друштва или пожељне комбинације). Истовремено, слабу употребу

јавних простора и локалну друштвену хомогенизацију, без обзира да ли је суседство интегрисано или не, може да проузрокује и неинтегрисаност самих јавних простора унутар матрице суседства. Да ли ће у неком јавном простору бити људи, да ли је реч само о становницима суседства или кроз јавни простор пролазе и странци, што је важно за карактер заједнице и територијалне комплексности, зависи од положаја и повезаности јавног простора унутар просторног система кретања и задржавања.

Уз примену аналитичких концепата који воде порекло из теоријског оквира, као што су *просторна конфигурација, образац пропустљивости, истовремено присуство, територијална структура, просторне и територијалне границе, апропријација* итд., формулисана је типологија конфигурацијских образаца јавних простора суседства. Тачније, из просторних теорија које постављају у релацију форму простора и социјализацију издвојени су концепти који омогућавају постављање метода анализе просторних образаца колективних простора и образаца употребе који из њих произилазе, примењивих на било којем суседству колективног становања. Сет дефинисаних критеријума, индикатора и коначно типова, схваћен је као метод мерења друштвене перформативности урбане структуре суседства и јавних простора, универзално примењив у наслеђеним колективним суседствима.

Ова типологија има функцију провере капацитета јавних простора за подржавање и генерисање истовременог присуства људи, могућности сусрета и на концу комуникације. Она је метод утврђивања слабих тачака конфигурације, односно првих места просторне интервенције унутар суседства и јавних простора, која на овај начин није више искључиво заснована на професионалној интуитивности. Предложена типологија није формална нити функционална, већ истовремено заснована на истраживању релације између просторне форме и образаца употребе. У њеном контексту није важана локална форма простора, нити којим функцијама је доминантно намењен, већ какве су његове карактеристика које утичу на то куда се људи крећу у простору, где се задржавају и окупљају, какав је интензитет кретања и окупљања, какав је интензитет повезаности са

простором, какава је територијална структура и комплексност? Она омогућава превазилажење анализе јавних простора из перспективе фиксне морфолошке категорије, и омогућава анализу унутар распона између локалног и глобалног обрасца простора, чије су варијације дефинисане као основни фактор друштвености у јавним просторима.

Уз сазнање да постоје и други важни фактори од којих зависи да ли је јавни простор и простор суседства виталан, као што су архитектонска разноврсност, историјски континуитет простора, функционална разноврсност, позиција суседства унутар града, економска виталност, системи одржавања итд., ова типолошка класификација је само део шире стратегије урбаног редијања и урбане регенерације града и колективних суседстава. Она је у функцији дизајнирања простора који може да прихвати различите интерпретације културе становања и пружи становницима простор довољно флексибилан који могу да прилагоде својим схватањима односа унутар породице, између суседа и са странцима, а да при том његова виталност није упитна.

Табела 4.1 (стр. 333)

4.1.3 Просторни обрасци за регулацију и редијањ јавних простора суседства

Осим формулисања типолошке класификације јавних простора суседства са аспекта конфигурацијских карактеристика, циљ овог истраживања је и формулација образаца јавних простора који се могу применити у њиховој регулацији и урбаном редијању, заједно са другом врстом принципа. Методологија формулисања ових образаца произилази делимично из теоријских разматрања, али и њихове примене у оквиру студије случаја за коју је одабрано суседство Борик у Бањалуци. Суседство је издвојено као пример урбанистичке стамбене целине чија урбанистичка концепција произилази из примене принципа планирања и пројектовања јединице суседства у социо-политичком контексту Југославије, односно примене концепта функционалног града и стамбене заједнице.

Кроз приказ основних принципа планирања и регулације јединице

суседства код њеног аутора Кларенса Перија, затим прихватања и проширења значења и обухвата концепта на ниво града у *CIAM* идеологији, може се закључити да, иако је постојала тежња ка стварању специфичног обрасца суседства у социјалистичком друштвеном уређењу, он никад није разрађен до посебних просторних принципа који би га издвајали као просторно специфичног. Реч је о апропријацији обрасца доминантног урбанистичког дискурса о јединици суседства који је прилагођен административном моделу самоуправљачког друштва. Ако и постоје одређене разлике, за ово истраживање је важнија препозната заједничка карактеристика хијерахијске просторне структуре суседства која тежи ка просторном и друштвеном центру („град дрво“) и карактеристика територијалне одређености у смислу да једна просторно дефинисана територија се поистовећује са одређеном групом људи.

Како дефинисати просторни образац? Према Кристоферу Александеру (Christopher Alexander) образац (pattern) дефинише проблем који се често понавља у нашем окружењу, а затим суштински описује његово решење представљено на начин да може се примени безброј пута, а да никада не добијемо физички и визуелно два иста решења (Alexander 1977). Према томе, образац представља групу просторних елемената и њихову релацију из које, заправо, призилази основна карактеристика обрасца. Као што образац представља релацију између појединих елемената, тако се и сам образац не сме схватити у изолацији, већ у односу према другим обрасцима. Александер у том контексту пише:

Укратко, образац није изолован ентитет. Сваки образац може да постоји докле год је подржан другим обрасцима: већим обрасцима у које је уграђен, обрасцима исте величине који га окружују и мањим обрасцима који су уграђени унутар њега. Ово је фундаментални поглед на свет. Он каже да када градите објекат он не може да стоји у изолацији, већ мора да утиче на свет око њега и унутар њега, тако да шири свет на једном месту постаје кохерентнији и више целовит, а док градим објекат он заузима своје место у тој мрежи поретка (Alexander 1977, xiii).

У другом тексту који је објављен у време када је Александер радио на књизи *A Pattern Language*, аутор образац назива дијаграмом (*diagram*) и формулише дефиницију која се у великој мери подударе са дефиницијом коју ће касније користити Хилијер и Хенсон у својој теорији просторне синтаксе за концепт конфигурације: „Идеја дијаграма или обрасца је веома једноставна. То је

апстрактни образац физичких релација који одређује мали систем сила у интеракцији и конфлику, и зависан је од свих осталих сила и свих осталих могућих дијаграма (Alexsander 1973, *preface*).“ Појам обрасца омогућава примену принципа о релацији између одређених просторних елемената који може имати неограничен број обликовних варијанти, довољно је еластичан да прихвати климатске и културолошке специфичности, а да се суштина обрасца не мења. Посматрање јавних простора у контексту обрасца или конфигурације омогућава студирање јавних простора изван фиксне морфолошке категорије, већ у контексту сталних преговора између глобалне и локалне размере простора од којих су јавни простори заједнички именовани.

Формулисани критеријуми типологије конфигурација јавних простора примењени су на просторну структуру суседства Борик и из резултата анализе студије случаја формулисани су обрасци за просторну трансформацију. Ови обрасци могу бити схваћени као генералне препоруке за регулацију и урбани редизајн јавних простора наслеђених суседства, са аспекта просторне конфигурације, а у функцији унапређења њихове виталности и социјализације. Основне релације у конфигурацији суседства који су разматрани кроз типологију, а на које се односе и обрасци су: повезаност отворених простора колективне употребе међусобно (континуитет јавног простора) и повезаност затвореног стамбеног простора и отвореног простора колективне употребе. Кључни просторни елементи у овим релацијама су просторне границе и њихова пропустљивост.

Обрасци су својеврстан инструмент промене конфигурацијских карактеристика које утичу на груписања, концентрацију и проток људи у отвореним просторима, а који се могу применити у различитим комбинацијама просторне диспозиције у сврху повећању саприсуства, сусрета између суседа и сусрета између суседа и странаца на одређеним местима. Тачније, физичка структура може да групише и раздваја људе и подржава сусрете на начин који је својствен стамбеној култури поднебља. Циљ њихове примене је унапређење просторних услова за интензивнију социјализацију, али која је истовремено

зависна од читавог низа друштвених, економских и културолошких фактора. Њихова примена не подразумева рецепт за универзални успех у друштвеном аспекту регенерације суседства, већ је само део много шире палете метода прилагођених специфичностима сваког суседства појединачно. Према речима аутора књиге *Beyond the Neighbourhood Unit* треба имати на уму да се осећај суседства неће обавезно постићи путем просторне трансформације суседства, али истовремено, то не значи да не можемо тежити креирању урбаног окружења из којег становници могу црпити осећај заједништва (Banerjee and Baer 1984, 183).

Обрасци јавних простора суседства

Јавни простори суседства као интегрисани део градске мреже јавних простора. Од када је формулисан урбанистички концепт јединице суседства, једна од његових основних улога је улога инструмента концептуализације урбаног простора као целине кроз релацију његових мањих подцелина елемената. С обзиром на искуство са наслеђеним колективним суседствима у којима су просторне карактеристике допринеле друштвеној и просторној сегрегацији на локалном и нивоу града, неопходан је деликатнији приступ у планирању и пројектовању суседстава као истовремено урбаних целина и као делова града као целине вишег реда. Социолошка истраживања су показала да суседство поседује јединствену социолошку улогу истовременог подржавања локалног идентитета и интегрисања његових становника у шири контекст града. Кључну улогу у овој локалној идентификацији и глобалној интеграцији имају јавни простори суседства.

Образац интегрисаних јавних простора суседства подразумева модел глобалне густе *мреже* ових простора на нивоу града чији је саставни део мрежа јавних простора унутар суседства. Модел мреже подразумева конфигурацију континуалног јавног простора супротно моделу хијерхијске структуре којом се у суседство улази на тачно одређеним местима и која се унутар блокова суседства завршава слепим улицама и пешачким комуникацијама. Континуалан јавни простор у форми мреже повезује суседство са свим осталим суседствима града и његовим

центром. Он омогућава становницима избор различитих рута унутар града и омогућава пролазак странаца и људи који припадају различитим друштвеним и културним групама кроз суседство.

Пропустљиве границе суседства. Један од основних принципа планирања и пројектовања јединице суседства је успостављање јасно дефинисане просторне границе. Њена уобичајена форма је широка модерна саобраћајница. Међутим, границу суседства дефинишу и велики отворени простори неопремљени за употребу, пре свега код периферних суседстава, затим, густо изграђена физичка структура по ободу суседства или простор приватног и ограниченог приступа, што је случај код суседства Борик. Непропустљиве физичке границе, односно што је много важније, простор који није планиран за пешачку употребу ствара дисконтинуитет употребе јавних простора у различитим размерама, појачава интровертност суседства, његову просторну фрагментацију и друштвену хомогенизацију. Истраживања показују важност постојања просторне границе за локалну идентификацију суседства, међутим, граница треба да носи карактеристике пропустљивости да би подржала образац интеграције суседства у мрежу јавних простора на нивоу града и омогућила већи проток различитих људи кроз суседство. Просторне границе суседстава је могуће посматрати као посебне потезе градског простора који истовремено омогућују препознавање посебног идентитета суседства, али истовремено могу да подрже сусрете људи из других суседстава.

Локално интегрисани јавни простори суседства. Овај образац описује јавне просторе суседства који су интегрисани на локалном нивоу. Суседство у том случају располаже густом мрежом пешачких комуникација и јавних места. Овакв систем јавних простора омогућава људима да кроз свакодневне активности сами *изаберу* своје руте кретања и задржавања и дефинишу сопствену конфигурацију суседства која у том случају није једнозначно дефинисана територија, већ читав сплет различитих територијалних структура и *слика суседства* које се међусобно преклапају на појединим местима. Ова места преклапања дефинишу колективну слику суседства. Мрежа јавних простора, на супрот изолованим блоковским

целинама са слепим пешачким и аутомобилским комуникацијама, омогућава многобројне комбинације рута, места задржавања и сусретања различитих људи унутар једног суседства. Она ће бити најбоље искориштена ако је подржана разноврсношћу других просторних елемената и функција, и ако поседује квалитетан ниво опремљености.

Конститутивна и интегрисана улична микро суседства. Улична суседства показују најкомплексније територијалне праксе и потребу за деликатним балансирањем у примени типова примарних граница и њихових морфолошких карактеристика које Милош Бобић назива *urbanity interface*. Код становника уличних микро суседства идентификована је најизраженија разлика у перцепцији ширег обухвата „њиховог суседства“ и ужег обухвата „њиховог јавног простора“. Улична суседства према овом обрасцу захтевају веће вредности просторне интеграције и равномернију дистрибуцију активних тачака на фронтима у циљу подржавања присуства различитих људи, њихових сусрета, али и локалне идентификације. Број, дистрибуција и морфолошке карактеристике улазне зоне у стамбене објекте представљају најважније елементе постизања територијалне комплексности уличних суседства.

Конститутивна и интегрисана дворишна микро суседства. Становници дворишних микро суседства изражавају најмање конфликтне ставове у перцепцији „своје територије“ како суседства, тако и „свог јавног простора“. Просторна конфигурација приступа у овим јавним просторима омогућава јасно разликовање између простора улице као јавног градског простора и простора заједничког дворишта у непосредној близини улице. Образац конститутивних и интегрисаних дворишних суседства подразумева пешачку и визуелну повезаност ових заједничких простора са другим јавним просторима. Такође, подразумева постојање више улаза у стамбене објекте и друге функције да би се што боље искористио потенцијал интимнијег простора који је одвојен од простора улице, а у његовој непосредној близини.

Конститутивне и интегрисане енклаве. На основу конфигурације

приступа енклаве представљају највише изоловане јавне просторе и микро суседства од простора јавних градских улица. Услед тога, становници енклава често поистовећују „свој јавни простор“ са „својим суседством“. Умреженост енклава у систем пешачких комуникација суседства, посебно њиховог интегративног језгра, може допринети смањењу овог ефекта о слици једнозначне територије која произилази из комуникацијске интровертности јавног простора. У морфолошки разуђеним просторима енклава, приликом њиховог планирања и дизајна, потребно је тежити ка што већој конститутивној вредности интегративног језгра, насупрот израженој дисперзији улаза у стамбене објекте. У интегративним језгрима енклава која имају малу вредност конститутивности неопходно је обратити пажњу на квалитет обликовања и опремљености простора.

Визуелно пропустљиве и морфолошки разноврсне примарне границе.

Квалитет визуелне повезаности између затвореног стамбеног простора и отворених јавних простора утиче на осећај сигурности становника суседства и повећава интензитет саприсуства. Примарне границе јавних простора су места која су највише подложна апропријацији од стране становника у сврху померања територијалних граница. Улазне зоне су места израженог преклапања различитих привремених и трајнијих територијалних пракси.

Визуелна и пешачка повезаност улазних места у стамбене објекте.

Визуелна и физичка повезаност јавних простора, односно улаза у стамбене просторе које они садрже, утиче на број људи који ће бити суседи. Ове карактеристике омогућавају сусрете и препознавање људи који станују у непосредној близини у току свакодневних активности и повећавају могућност за друштвену комуникацију.

Дизајнирани и опремљени опциони јавни простори. Опциони јавни простори се налазе изван најкраћих пешачких рута између јавног простора улице и улаза у стамбене објекте. Према томе, интензитет њихове употребе зависи од повезаности са другим јавним просторима и нивоа функционалне опремљености за активности слободног времена.

4.1.4 Закључци и препоруке за нова истраживања

Концепт јединице суседства, као својеврстан инструмент планирања и обликовања стамбених урбаних целина, произвео је у различитим срединама света и различите ефекте у квалитету живота, али и сродне проблеме, пре свега у социјалном домену. Многа колективна суседства у земљама Европе већ су прошла, или тренутно пролазе кроз први или други циклус преиспитивања квалитета становања. Као што је речено у уводном разматрању овог истраживања, проблем урбанитета наслеђених суседстава колективног становања је резултат деловања комбинације различитих фактора, као што су просторна форма, позиција унутар градске матрице, друштвена структура суседства, систем одржавања простора и други економски и друштвени фактори. Сходно томе, генерални приступ просторној трансформацији неопходно је дефинисати у контексту других проблема који су посебни у сваком суседству, и целокупан модел редизајна јавних простора дефинисати са сазнањем о тим проблемима.

Резултати овог истраживања су допринос дисциплини урбане регенерације суседстава колективног становања кроз формулисање приступа трансформацији простора у функцији унапређења виталности и колективног живота у отвореним јавним просторима. У ужем смислу, истраживање је допринос дисциплини урбаног дизајна, јер је усмерено на формулисање *научно заснованог приступа* регулацији и обликовању јавних простора, који у одређеној форми може бити примењен и изван проблематике суседстава колективног становања. У сврху смањења ризика од неуспеха регенерације, с којим смо суочени код наслеђених суседстава колективног становања, неопходне су нове методе које ће процес обликовања опремити са егзактним анализама и проверама. Ово истраживање је допринос у домену концептуализације новог приступа урбаном дизајну колективних простора суседства. Заснован је на аналитичким теоријама конфигурацијске природе урбаног простора и социолошким теоријама о утемељености друштвеног живота и друштвених веза у рутинске активности свакодневног живота. Овај приступ није у контрадикцији са интуитвним приступом обликовању урбаног простора, већ је његова допуна у одређеним

фазама процеса, која може да смањи ризик од неуспеха просторне интервенције. Истраживање афирмише приступ „одоздо“ у процесу регенерације и редизајна суседства фокусирањем људи и њихових образаца свакодневне употребе јавних простора.

Први део дисертације бавио се реконцептуализацијом јединице суседства путем постављања концепта у контекст друштвених и просторних теорија о динамичким релацијама простора и друштва у циљу превазилажења фиксног модела простора којем одговара одређени друштвени ред. Резултати првог дела истраживања показују да се отворени јавни простори могу дефинисати као примарни предмет просторне трансформације суседства у контексту обнове виталности, друштвености и повезаности становника и простора суседства. Просторна конфигурација отворених јавних простора утиче на обрасце свакодневне употребе, односно на обрасце присуства, кретања, сусрета и стварања колективних слика о суседству. На тај начин јавни простори имају важну друштвену улогу у глобалном повезивању суседства и његових становника са градом као целином и у локалној друштвено-просторној идентификацији.

Други део дисертације бави се формулисањем аналитичког апарата за мерење капацитета урбане структуре и архитектуре суседства за подржавање колективних образаца употребе јавних простора. Аналитички апарат је дефинисан у форми универзално примењиве типологије конфигурација јавних простора. Конфигурације имају различите ефекте у подржавању образаца истовременог присуства људи, њиховог окупљања, сусрета становника и странаца и територијалне апропријације простора. Ова типологија је заснована на просторним и социолошким теоријама релације простора и друштва и омогућава превазилажење анализе јавних простора из перспективе фиксне морфолошке категорије и њихово посматрање између локалног и глобалног обрасца. Према томе, резултати другог дела истраживања потврђују другу хипотезу.

Сходно разумевању просторне форме суседства као конфигурације и њене релације са практичном и имагинативном димензијом употребе отворених јавних

простора дефинисани су просторни обрасци примењиви у процесу регулисања и обликовања јавних простора суседстава и прилагодљиви другим факторима урбанитета појединачних суседстава. С обзиром на природу *обрасца* који се заснива на фокусирању релација између делова и ефекту који та релација производи, просторни обрасци за регулацију и редизајн су генерално примењиви, јер указују искључиво на принцип релација просторних елемената, док остављају велики број могућности визуелног дефинисања простора и прилагођавања културолошким и климатским разликама.

Будућа истраживања конфигурације јавних простора у колективним суседствима потребно је усмерити на проверу дефинисане типологије на већем броју суседстава. Такво истраживање омогућава поређење образаца диспозиције и комбинације појединих типова унутар целокупних структура суседства и препознавање њихових заједничких карактеристика. Такође, истраживање се може усмерити ка мањој просторној размери и испитивању конфигурација појединачних типова и њихове релације са друштвеним ефектима и територијалношћу, али и са морфолошким карактеристикама, као што су облик, величина простора и дужине дистанци. У том контексту, постоје истраживања која се баве конфигурацијом улица и њиховом везом са виталношћу, међутим недостају истраживања о дворишним суседствима, енклавама и улицама модерничког типа.

У току овог истраживања примећен је недостатак информација и различитих врста истраживања када су у питању суседства колективног становања у БиХ. Недостаје историјских истраживања о прилагођавању доминантног архитектонског дискурса о колективним суседствима друштвеном, економском и политичком контексту друге половине двадестог века у БиХ и стратегијама стамбене политике. Затим, морфолошких истраживања о архитектонској и урбанистичкој структури суседстава. Уз непостојање базе основних података о броју суседстава, броју становника, њиховој друштвеној структури, карактеристикама простора, на нивоу града и БиХ, недостају и социолошка истраживања о променама начина живота и образаца понашања услед промене

стамбене културе. Суседства колективног становања у БиХ до сада нису разматрана у контексту историјског и архитектонског наслеђа.

Генерална тежња аутора која је утицала на форму дисертације је тежња ка доприносу приступу обликовања урбаног простора који превазилази наметање друштвеног реда путем манипулације физичким оквиром свакодневног живота. Фокусирањем становника, образаца употребе простора и њихове релације са конфигурацијом афирмише се приступ посматрању урбаног простора као физичког оквира који омогућава *избор* у домену свакодневног живота који Лефевр назива *lived space*. У концептуализацији таквог простора неопходно је узети у обзир феномен који Николас Хабракен назива *жива конфигурација*, дакле сталну промењивост односа људи и простора и неограничен број ових релација које доводе до преклапања и мешања територија на различитим просторним нивоима.

Истовремено, избор предмета истраживања ове дисертације праћен је тежњом да се фокус истраживања и стручне имагинације прошири и на маргинализоване јавне просторе суседства и периферије, које Маргарет Крафорд назива *просторима свакодневног живота*. Ови простори који су у урбанистичкој пракси често посматрани као дистанце које прелазимо од стана до трговине, школе и друштвеног центра, су места која свакодневно посматрамо и доживљавамо и која чине свакодневни живот могућим. Ови јавни простори су супротност монументалним, пажњиво планираним и дизајнираним јавним просторима градских центара. “Ови монументални простори само наглашавају већи и разуђенији пејзаж свакодневног живота, који тежи да буде баналан и у сталном понављању, свугде и нигде, очигледан, а опет невидиљив. Вишезначни као и сви простори између, представљају зону друштвене транзиције и могућности, са потенцијалом за нове друштвене договоре и форме имагинације (Chase et al. 2008, 6).“ Текст ове дисертације је допринос научној и стручној реартикулацији периферних јавних простора суседства и потврди њихове важности као структуралних елемената простора и територија и кључних места свакодневног живота и социјализације.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА О ПРОБЛЕМУ И ПРЕДМЕТУ ИСТРАЖИВАЊА

Примарни теоријски извори

- Alexander**, Christopher. 1971. "Grad nije drvo". [1969] *Arhitektura urbanizam* 68/69: 81-86.
- Alexander**, Christopher, Sara Ishikawa, Murray Silverstein, Maw Jacobson, Ingrid Fiksdahl-King, Shlomo Angel. 1977. *A Pattern Language. Towns. Buildings. Construction*. New York: Oxford University Press.
- Altman**, Irwin. 1975. *The Environment and Social Behavior*. Monterey: Brooks/Cole Publishing Company.
- Brint**, Steven. 2001. "Gemeinschaft Revisited: A Critique and Reconstruction of the Community Concept". *Sociological Theory* 19: 1-23.
- Giddens**, Anthony. 1984. *The Constitution of Society. Outline of the Theory of Structuration*. Cambridge: Polity Press.
- Goffman**, Erving. 1963. *Behavior in Public Places. Notes on the Social Organization of Gatherings*. New York: The Free Press.
- Jacobs**, Jane. 1992. *The Death and Life of Great American Cities*. [1961] New York: Vintage Books.
- Linč**, Kevin. 1974. *Slika jednog grada*. [1960] Preveo Milutin J. Maksimović. Beograd: Građevinska knjiga.
- Le Corbusier**. 1987. *The City of To-morrow and its Planning*. [1929] New York: Dover Publications, Inc.
- Lefebvre**, Henry. 1991. *The Production of Space*. [1974] Translated by Donald Nicholson-Smith. Blackwell Publishing.
- Lefebvre**, Henry. 1991a. *Critique of Everyday Life. Volume One: Introduction*. [1958] Translated by John Moore. London, New York: Verso.
- Lefebvre**, Henry. 2003. *Urban revolution*. [1970] Translated by Robert Bononno. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Maki**, Fumihiko, and Masato **Ohtaka**. 1993. "Toward Group Form". [1960] In *Architecture Culture 1943-1968. A Documentary Anthology*, edited by Jane Ocmán, 321-324. New York: Columbia Books of Architecture.
- Mamford**, Luis. 2006. *Grad u istoriji*. [1961] Beograd: Book & Marso.
- Perry**, Clarence Arthur. 1998. „The Neighborhood Unit“ in *Neighborhood and Community Planning: A Study of Parks, Playgrounds and Other Outdoor Recreation Facilities. Regional Survey of New York and Its Environs, vol. VII*. [1929] New York: Committee on Regional Plan of New York and Its Environs.
- Perry**, Clarence Arthur. 1939. *Housing for the Machine Age*. New York: Russell Sage Foundation.
- Sack**, Robert David. 1986. *Human Territoriality: Its Theory and History*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Sennett**, Richard. 1991. *The Conscience of the eye - The Design and Social Life of Cities*. London: Faber and Faber.
- Sennett**, Richard. 1992. *The Uses of Disorder: Personal Identity and City Life*. [1970] New York, London: W.W. Norton.
- Sennett**, Richard. 2003. *The Fall of Public Man*. [1977] London: Penguin Books.
- Smithson**, Margaret Alison and Peter Smithson. 1967. *Urban structuring: studies of Alison & Peter Smithson*. Studio Vista / Reinhold.
- Sommer**, Robert. 1969. *Personal Space: the Behavioral Basis of Design*. New Jersey: Prentice-Hall, Englewood Hill.

- Tyrwhitt**, J., J. L. Sert and E. N. Rogers, eds. **1952**. *The Heart of the City: Towards the Humanisation of Urban Life*. London: Lund Humphries.
- Tonnies**, Ferdinand. **2011**. *Community and Society*. [1887] Translated by Charles Price Loomis. New York: Courier Dover Publications.
- Habraken**, Nicolaas. J. **2000**. *The Structure of the Ordinary: Form and Control in the Built Environment*. Cambridge, Massachusetts, London: The MIT Press.
- Hall**, Edward T. **1990**. *The Hidden Dimension*. [1966] New York: Anchor Books, A Division of Random House, Inc.
- Hanson**, Julienne and Bill **Hillier**. **1987**. „The Architecture of Community: Some New Proposals on the Social Consequences of Architectural and Planning Decisions“. *Architecture et Comportment/Architecture and Behaviour* 3 (3): 251 - 273.
- Hillier**, Bill and Julienne **Hanson**. **1984**. *The social logic of space*, 5th edition. Cambridge University Press.
- Hillier**, Bill. **1983**. "Space Syntax: A Different Urban Perspective". *Architects' Journal* 48: 47-63.
- Hillier**, Bill. **2007**. *Space is the Machine. A configurational theory of architecture*. London: Space Syntax, UCL.
- Holanda**, Frederico de. **2011**. *Exceptional Space*. Kindle Edition. FRBH Digital Series.
- Young**, Iris Marion. **1986**. „The Ideal of Community and the Politics of Difference“. *Social Theory and Practice*, Volume 12, Issue 1: 1-26.
- Young**, Iris Marion. **1990**. *Justice and the Politics of Difference*. Princeton, New Jersey: Princeton University Press.

Секундарни извори

- Aalbers**, M. **2002**. "Interview with Richard Sennett (New York, London School of Economics)". Приступ 26. новембар 2012.
Извор: home.medewerker.uva.nl/m.b.aalbers/.../Interviews-Sennett.PDF
- Ardelean**, Ciprian. **2008**. „The grammar of social space: an anthropological approach to proxemics“. *Dacia*, LII: 167-188.
- Arendt**, Hannah. **1998**. *The Human Condition*. [1958] University of Chicago Press.
- Banarjee**, Tridib, and William C. **Baer**. **1984**. *Beyond the Neighborhood Unit. Residential Environments and Public Policy*. Los Angeles: Springer Science and Business Media, LLC.
- Bobić**, Miloš. **2004**. *Between the Edges. Street-building transition as urbanity interface*. Bussum: THOTH Publishers.
- Brody**, Jason S. 2009. "Constructing Professional Knowledge: The Neighborhood Unit Concept in the Community Builders Handbook". PhD dissertation, the Graduate College of the University of Illinois at Urbana-Champaign. Приступ 18.12.2011.
Извор:
http://www.ideals.illinois.edu/bitstream/handle/2142/14704/Brody_Jason.pdf?sequence=2.
- Vasisht**, Ashwani and David **Sloane**. **2001**. "Returning to ecology: an ecosystem approach to understanding the city". In *From Chicago to L.A.: Making Sense of Urban Theory*, edited by Michael Dear, 343-367. New York: Sage Publications.
- Van Kempen**, Ronald, Karien Dekker, Stephen Hall, Ivan Tosics, eds. **2005**. *Restructuring large housing estates in Europe*. Bristol: University of Bristol, The Policy Press.
- Van Nes**, Akkelijs, and Manuel **Lopez**. **2013**. "Spatial-socio classification of deprived neighbourhoods in the Netherlands. Strategies for neighbourhood revitalization". In *Proceedings of the Ninth International Space Syntax Symposium*, edited by Y.O. Kim et al., 122 (1-14). Seoul: Sejong University.
- Van Nes**, Akkelijs, Manuel López, Laura de Bonth, Dirk Verhagen, Simone Waayer. **2013**. "How

- spec syntax can be applied in regenerating urban areas: Applying macro and micro spatial analyses tools in strategic improvements of 8 Dutch neighbourhoods". In *Proceedings of the Ninth International Space Syntax Symposium*, edited by Y.O. Kim et al., 007 (1-18). Seoul: Sejong University.
- Gaković, Stanko. 1988.** „Prilog istraživanju prostornih struktura u domenu stanovanja“. Doktorska disertacija, Arhitektonski fakultet Univerziteta u Beogradu.
- Gans, Herbert. 1982.** *The Urban Villagers. Group and Class in the Life of Italian-Americans*. [1962] New York: The Free Press.
- Gehl, Ian. 2011.** *Life Between Buildings. Using Public Space*. Washington: Island Press.
- Grönlund, Bo. 2007.** “Some notions on urbanity”. In *Proceedings of 6th International Space Syntax Symposium*: 112 (1-6). Istanbul. Приступ 4. април 2013.
Извор: <http://www.spacesyntaxistanbul.itu.edu.tr/papers/shortpapers/112%20-%20Gr%C3%B6nlund.pdf>
- GCUNH (Governing Council of the United Nations Human Settlements Programme).** Draft resolution on sustainable urban development through access to quality urban public spaces. Twenty-third session, Nairobi, april 2011. Приступ 12. јули 2013.
<http://www.dpi.org/lang-en/events/details.php?page=124>.
- Deutsche, Rosalyn. 1996.** *Evictions: Art and Spatial Politics*. Chicago: Graham Foundation for Advanced Studies in the Fine Arts and Cambridge, Mass., London: The MIT Press.
- De Sola-Morales, Manuel. 2008.** *The Matter of Things*. Rotterdam: Nai Publishers.
- Domhardt, Konstanze Sylva. 2011.** “From the ‘Functional City’ to the ‘Heart of the City’: Green Space and Public Space in the CIAM Debates of 1942-1952”. In *Greening the City. Urban Landscapes in the Twentieth Century*, edited by Dorothee Brantz and Sonja Dümpelmann, 133-156. University of Virginia Press.
- Dokić, Vladan. 2009.** *Urbana tipologija: gradski trg u Srbiji*. Beograd: Univerzitet u Beogradu, Arhitektonski fakultet.
- Johnson, Donald Lawrence. 2002.** "Origin of the Neighborhood Unit". *Planning Perspectives* 17: 227-245.
- Kara-Pešić, Ž. 2003.** „Umesto predgovora. Odbačen pre nego što je shvaćen“. U *Urbane forme*, Jean Castex et al., 7-15. Beograd: Građevinska knjiga.
- Kärrholm, Mattias. 2007.** “The Materiality of Territorial Production: A Conceptual Discussion of Territoriality, Materiality, and the Everyday Life of Public Space”. *Space and Culture* 10: 437-453.
- Kusenbach, Margareth. 2008.** “A Hierarchy of Urban Communities: Observations on the Nested Character of Place.” *City & Community* 7 (3): 225-249.
- Kop, Anatol. 2000.** „Novi socijalni kondenzatori: 1925-1932“. [1970] U *Istorija moderne arhitekture. Antologija tekstova. Knjiga 2/B. Kristalizacija modernizma. Avangardni pokreti*, ur. Miloš Perović, 475-496. Beograd: Arhitektonski fakultet.
- Krantz, Birgit, Eva Öresjö, Hugo Priemus. 1999.** *Large scale housing estates in Northwest Europe: problems, interventions, experiences*. Delft: Delft University Press.
- Lawson, Bryan. 2001.** *The Language of Space*. Oxford, Auckland, Boston, Johannesburg, Melbourne, New Delhi: Architectural Press.
- Legeby, Ann. 2010.** “Urban segregation and urban form. From residential segregation to segregation in public space”. Licentiate Thesis in Architecture, KTH Royal Institute of Technology, Architecture and the Built Environment, School of Architecture, Stockholm. Приступ 7. августа 2013.
Извор: <http://www.diva-portal.org/smash/get/diva2%3A362593/FULLTEXT01.pdf>
- Lefebvre, Henry. 2002.** *Critique of Everyday Life. Volume Two: Foundations for a Sociology of Everyday*. [1961] Translated by John Moore. London, New York: Verso.
- Lefebvre, Henry. 2004.** *Rythmanalysis. Space, Time and Everyday*. [1992] Translated by Stuart Elden and Gerald Moore. London, New York: Continuum.
- Lefebvre, Henry. 2008.** *Critique of everyday life: From modernity to modernism (towards a metaphilosophy of daily life)*. [1981] Translated by Gregory Elliott. London, New York:

Verso.

- Lynch**, Kevin. 1984. *Good City Form*. [1977] The MIT Press.
- Maki**, Fumihiko. 1964. *Investigations in collective form*. St. Lewis: The School of Architecture, Washington University.
- Mavridou**, Magda. 2003. „An Investigation of the Relation of Space to Society. A discussion on A. Giddens, H. Lefebvre and Space Syntax“. MSc Thesis, University College of London, Bartlett School, London. Приступ 25. децембар 2011.
Извор: http://discovery.ucl.ac.uk/1434/1/MSc_Thesis_Mavridou.pdf
- Marcus**, Lars and Ann **Legeby**. 2012. “The need for co-presence in urban complexity - measuring social capital using space syntax”. In *Proceedings: Eight International Space Syntax Symposium*, edited by Green, M. J. Reyes and A. Castro: 8074 (1-15). Santiago de Chile: PUC.
- Madanipour**, Ali. 2003. *Public and Private Spaces of the City*. London and New York: Routledge.
- Mumford**, Eric. 2002. *The CIAM Discourse on Urbanism, 1928-1960*. Cambridge, London: MIT Press.
- Nadal**, Luc. 2000. „Discourses of Urban Public Space, USA 1960-1995: A Historical Critique“. PhD dissertation, Columbia University. Приступ 15. мај 2007.
Извор: wwwlib.umi.com/dissertations/preview_page/9970246/2#top.
- Newman**, Oscar. 1996. *Creating Defensible Space*. [1972] U.S. Department of Housing and Urban Development, Office of Policy Development and Research.
- Ocman**, Jane, ed. 1993. *Architecture Culture 1943-1968. A Documentary Anthology*. New York: Columbia Books of Architecture.
- Petrović**, Mina. 2004. *Sociologija stanovanja. Stambena politika: izazovi i mogućnosti*. Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu.
- Petrović**, Mina. 2007. „Istraživanje socijalnih aspekata urbanog susedstva: percepcija stručnjaka na Novom Beogradu“. *Sociologija*, Volume L, broj 1: 55-78.
- Power**, Ann. 1998. *Estates on the Edge: Social Consequences of Mass Housing in Northern Europe*. Palgrave Macmillan.
- Rapoport**, Amos. 1969. *House, Form and Culture*. Prentice Hall.
- Rapoport**, Amos. 1977. *Human Aspects of Urban Form. Towards a Man-Environment Approach to Urban Form and Design*. Oxford: Pergamon Press.
- Rofe**, Yordan. 1995. “Space and Community – The Spatial Foundations of Urban Neighborhoods: An Evaluation of Three Theories of Urban Form and Social Structure and Their Relevance to the Issue of Neighborhoods”. *Berkeley Planning Journal* 10: 107-125.
- Sennett**, Richard. 2008. “Otvoreni grad”. U *Operacija grad: Vodič kroz život u neoliberalnoj stvarnosti*, ur. Kovačević et al., 104-113. Zagreb: Savez za centar za nezavisnu kulturu i mlade, Multimedijalni institut, Platforma 9,81 - Institut za istraživanja u arhitekturi, BLOK - Lokalna baza za osvežavanje kulture, SU Klubtura / Clubture.
- Scheerlinck**, Kris W. B. 2010. “Depth Configurations. Proximity, permeability and territorial boundaries in urban projects”. PhD dissertation. Universitat Ramon Llull. EALS - Enginyeria i Arquitectura La Salle, Barcelona.
- Stanek**, Łukasz. 2011. *Henry Lefebvre on Space. Architecture, Urban Research and the Production of Theory*. Minneapolis, London: University of Minnesota Press.
- Turkington**, Richard, Ronald van Kempen, Frank Wassenberg, eds. 2004. *High-rise housing in Europe. Current trends and future prospects*. Delft: DUP Science, Delft University Press.
- UNDESA** (United Nations Department of Economic and Social Affairs). Population Division. 2012. *World Urbanization Prospects: The 2011 Revision*. New York: United Nations. Приступ 10. јули 2013.
Извор: <http://esa.un.org/unup/>
- Urban**, Florian. 2012. *Tower and Slab: A Global History of Mass Housing*. Abingdon:

- Routledge.
- Forrest**, Ray, and Ade **Kearns**. 2001. "Social Cohesion, Social Capital and the Neighbourhood". *Urban Studies* 12: 2125–2143. DOI: 10.1080/00420980120087081. Приступ 24. Октобар 2013.
Извор: <http://usj.sagepub.com/content/38/12/2125.abstract>
- Habraken**, Nicolaas. J. 1987. "Control Hierarchies in Complex Artifacts". In *Proceedings of the 1987 Conference on Planning and Design in Architecture at the International Congress on Design and Planning Theory*. Boston, Mass.: The American Society of Mechanical Engineers.
- Hanson**, Julienne and Reem **Zako**. 2007. "Communities of co-presence and surveillance: how public open space shapes awareness and behavior in residential developments". In *Proceedings of 6th International Space Syntax Symposium*: 021 (01 -21). Istanbul. Приступ 4. април 2013.
Извор: <http://www.spacesyntaxistanbul.itu.edu.tr/papers/longpapers/021%20-%20Hanson%20Zako.pdf>
- Harvey**, David. 2005. "The New Urbanism and the Communitarian Trap: On Social Problems and the False Hope of Design". In *Sprawl and Suburbia, edited by William S. Saunders*, 21-26. Minneapolis: The University of Minnesota Press. Приступ 5. април, 2008.
<http://www.tdx.cat/handle/10803/9132>
- Holanda**, Frederico de. 1997. "Typology of urban layouts: the case of Brasilia". In *Proceedings of Space Syntax First International Symposium, Volume I*, 08 (1-16). London: UCL. Приступ 10. јуни, 2013.
Извор: <http://www.spacesyntax.net/symposia/1st-international-space-syntax-symposium/>
- Castex**, Jean, Jean-Charles Depaule and Philippe Panerai. 2003. *Urbane forme*. [1980] Beograd: Građevinska knjiga.
- Crawford**, Margaret. 2008. "Blurring the boundaries: public space and private life". In *Everyday Urbanism*, edited by John Leighton Chase, Margaret Crawford, John Kaliski, 22-35. New York: The Monacelli Press.
- Chase**, John Leighton, Margaret Crawford, John Kaliski, eds. 2008. *Everyday Urbanism*. New York: The Monacelli Press.
- Šoe**, Fransoaz. 1978. *Urbanizam, utopija i stvarnost*. Tijana Maksimović-Binno, prevod. Beograd: Građevinska knjiga.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА О БАЊАЛУЦИ И СУСЕДСТВУ БОРИК

Архивска грађа и документи из следећих институција

Архиву Републике Српске (Бањалука),
Административној служби града Бањалука,
Републичком заводу за заштиту културно-историјског и природног наслеђа Републике Српске (Бањалука),
Урбанистичком заводу Републике Српске (Бањалука),
Музеју Републике Српске (Бањалука).

Примарни непубликовани извори

Закон о уређењу простора и грађењу. *Службени гласник Републике Српске* 01-734/10.
Правилник о садржају, начину израде и доношењу докумената просторног уређења.
Службени гласник Републике Српске 15-020/11.
UZSA (Urbanistički zavod Glavne uprave za komunalne poslove Narodne republike Bosne i

Hercegovine, Sarajevo). Sastavio Anatol **Kirjakov**. 1952. *Banja Luka. Generalni urbanistički plan*.

УЗРС (Урбанистички завод Републике Српске, Бањалука). 2005. *Ревизија регулационог плана стамбеног насеља Борик у Бањалуци*.

УЗРС (Урбанистички завод Републике Српске, Бањалука). 2009. *Урбанистички план града Бањалуке 2008-2020. Нацрт плана*.

Примарни извори

Grabrijan, Dušan i Juraj **Neidhardt**. 1957. *Arhitektura Bosne i put u savremeno*. Ljubljana: Državna založba Slovenije, NR Bosna i Hercegovina, NR Slovenija.

Jeržabek, Vinko. 1966. „Problemi integracije i socijalne segregacije u gradovima“. *Arhitektura Urbanizam* 39: 49.

Neidhardt, Juraj. 1954. „Komšiluk. Izgradnja stambenih naselja prema načelima komšiluka“. *Arhitektura* 1: 22-24.

SZUKSP (Savezni zavod za urbanizam i komunalno-stambena pitanja). 1962. *Stambena zajednica kao predmet prostornog planiranja. Simpozijum 5-10. marta 1962*. Beograd: SZUKSP.

SZUKSP (Savezni zavod za urbanizam i komunalno-stambena pitanja). 1968. *Preporuke za programiranje i planiranje gradova i naselja*. Beograd: SZUKSP.

UZBL (Urbanistički zavod – Banja Luka) i (UZBiH) Urbanistički zavod Bosne i Hercegovine – Sarajevo. 1967. *Banja Luka. Urbanistički program*. Sarajevo: UZBL, UZBiH.

UZBL (Urbanistički zavod – Banja Luka) i (UZBiH) Urbanistički zavod Bosne i Hercegovine – Sarajevo. 1971. *Banja Luka. Novelirani urbanistički program*. Sarajevo: UZBL, UZBiH.

UZBL (Urbanistički zavod Banja Luka). 1975. *Banja Luka. Urbanistički plan. Sinteza*. Banja Luka: UZBL.

UZBL (Urbanistički zavod Banja Luka). 1979. *Prostorna analiza urbanog područja Banja Luke – Istraživanje prostornih cjelina za izbor lokaliteta za koncentrisanu stambenu izgradnju od 1978.-1985*. Banja Luka: UZBL.

Finci, Jahiel. 1962. *Razvoj dispozicije i funkcije u stambenoj kulturi Sarajeva*. Sarajevo: Zavod za stambenu izgradnju NR Bosne i Hercegovine.

Finci, Jahiel. 1967. *Stanovanje u urbanističkom planu Banjaluke*. Banjaluka: Urbanistički zavod Banjaluka.

Hotić, Neđad. 1960. „Savremeno stambeno naselje“. *Krajiški graditelj* 6: 4.

Секундарни извори

Благојевић, Љиљана. 2004. „Стратегије модернизма у планирању и пројектовању урбане структуре и архитектуре Новог Београда: период концептуалне фазе од 1922. до 1962. године“. Докторска дисертација, Универзитет у Београду - Архитектонски факултет.

Благојевић, Љиљана. 2007. *Нови Београд: оспорени модернизам*. Београд: Завод за уџбенике, Архитектонски факултет Универзитета у Београду, Завод за заштиту споменика културе града Београда.

Janićijević, Mićo. 1958. „Izložba Porodica i domaćinstvo 1958“. *Komuna* 5: 58-60.

Karabegović, Besim, ur. 1974. *Banjaluka. Pet godina nakon zemljotresa*. Banjaluka: Glas.

Kamberović, Husnija. 2007. „Karakteristike društva u Bosni i Hercegovini neposredno nakon Drugog svjetskog rata“. U *Naučni skup Bosna i Hercegovina prije i nakon ZAVNOBIH-a*. Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine: 214-226.

Karlič-Karpetanović, Jelica. 1990. *Juraj Najdhart. Život i djelo*. Sarajevo: Veslin Masleša.

- Kozarčanin, M. 1964.** „Ing. Žeželj u posjeti našem preduzeću“. *Krajiški graditelj*, VI/19: 1.
- Kržišnik Bukić, Vera. 1990.** „Banjaluka 1945-1990“. U *Banjaluka*: 122-153. Banjaluka: Institut za istoriju.
- Krstić, Branislav i Dušan Pajović. 1987.** *Zakonodavstvo urbanizma, arhitekture, baštine, prostornog uređenja, čovjekove sredine*. Beograd: Naučna knjiga.
- Le Normand, Brigitte. 2008.** “The modernist city reconsidered: changing attitudes of social scientists and urban designers in 1960s Yugoslavia”. *Tokovi istorije* 3-4: 141-159.
- Милојевић, Бранкица. 2010.** „Утицајни фактори на урбану трансформацију – примјер неких градова у Босни и Херцеговини у новијој историји“. Докторска дисертација, Архитектонско-грађевински факултет Универзитета у Бањалуци.
- Milojević, Milica. 2009.** “Re-conceptualization of the Idea of the Neighborhood in Post-socialist Belgrade”. *Serbian Architectural Journal* 1: 45-64.
- Momčilović, Duško. 1971.** „Fotoreportaža: Naselje Borik“. *Glas*, 6. februar:12.
- Petrović, Zoran. 1967.** „Centar mesne zajednice u Bloku 1 u Novom Beogradu“. *Arhitektura urbanizam* 44: 24-26.
- Pozderac, Irfan. 1979.** „Utvrđivanje stambenih potreba i dinamika stambene izgradnje u Banja Luci“. Specijalistički rad, Arhitektonski fakultet Univerziteta u Beogradu.
- Савић, Јелена. 2014.** „Модерно и вернакулрано у урбаној трансформацији Бањалуке“. Докторска дисертације, Универзитет у Београду – Архитектонски факултет.
- Salihović, Hamdija. 1971.** „Društveno-poslovni centar Borik“. *Glas*, 11. januar: 3.
- Симоновић, Дијана. 2010.** *Пејзажни градови: поређење развоја урбаног идентитета Бањалуке и Граца*. Бањалука: Архитектонско-грађевински факултет Универзитета у Бањалуци.
- Smlatić, Sulejman. 1978.** *Banjaluka, grad i njegove funkcije*. Sarajevo: Svjetlost.
- Шево, Љиљана, ур. 1996.** *Урбанистички развој Бање Луке*. Бања Лука: Општина Бања Лука, Завод за заштиту споменика културе и природе Бања Лука.

ПОПИС ПРИЛОГА

А. ПОПИС СЛИКА

Слика 1.1: Један од Перијевих дијаграма суседства.

Извор: Brody, Jason S. 2009. "Constructing Professional Knowledge: The Neighborhood Unit Concept in the Community Builders Handbook". PhD dissertation, the Graduate College of the University of Illinois at Urbana-Champaign, 34. Приступ 18.12.2011.
http://www.ideals.illinois.edu/bitstream/handle/2142/14704/Brody_Jason.pdf?sequence=2.

Слика 1.2: Перијеви дијаграми јединице суседства за различите контексте – индустријско суседство, суседство са колективним стамбеним објектима, суседство у густо изграђеном центру града као што је Менхетн.

Извор: Brody, Jason S. 2009. "Constructing Professional Knowledge: The Neighborhood Unit Concept in the Community Builders Handbook". PhD dissertation, the Graduate College of the University of Illinois at Urbana-Champaign, 35. Приступ 18.12.2011.
http://www.ideals.illinois.edu/bitstream/handle/2142/14704/Brody_Jason.pdf?sequence=2.

Слика 1.3: Насловна страна Гидионове књиге Ослобођено становање (Befreites Wohnen) из 1929.

Извор: Mumford, Eric. 2002. *The CIAM Discourse on Urbanism, 1928-1960*. Cambridge, London: MIT Press, 32.

Слика 1.4: Волтер Гропијус, модел стамбеног објекта са 11 етажа, челичном зид-завјесом и 60 станова.

Извор: Mumford, Eric. 2002. *The CIAM Discourse on Urbanism, 1928-1960*. Cambridge, London: MIT Press, 57.

Слика 1.5: Четири типа стамбених објеката за „атрактивна и здрава суседства“ у публикацији Хозе Луи Серта под насловом *Can Our Cities Survive? An ABC of Urban Problems, Their Analyses, Their Solutions Based on the Proposals Formulated by CIAM*.

Извор: Mumford, Eric. 2002. *The CIAM Discourse on Urbanism, 1928-1960*. Cambridge, London: MIT Press, 136.

Слика 1.6: Питер и Алисон Смитсон, „Урбана реидентификација“, приказана 1953. на деветом конгресу CIAM-а.

Извор: Smithson, Alison, ed. 1974. *Team 10 Primer*. [1962] The MIT Press.

Слика 1.7: Питер и Алисон Смитсон, конкурсни пројекат суседства Голден Лејн (*Golden Lane*) у Лондону, 1951-52.

Извор: Vakema, J. B., A. van Eyck, G. Candilis, A. & P. Smithson, Sh. Woods, G. De Carlo, J. Coderch, C. Pologni, J. Soltan, S. Wewerka. 1968. ... MIT Press.

Слика 1.8: Масато Отака и Фумихико Маки, пројекат за урбану реконструкцију Шињуку, дела Токија. „Мастер форма“.

Извор: Osman, Jane, ed. 1993. *Architecture Culture 1943-1968. A Documentary Anthology*. New York: Columbia Books of Architecture, 322.

Слика 2.1: Различите врсте конфигурације у истој просторној форми.

Извор: Hillier, Bill. 2007. *Space is the Machine. A configurational theory of architecture*. London: Space Syntax, UCL: 21.

Слика 2.2: Конвексна и аксијална организација простора.

Извор: Karimi, Kayvan. 2012. "A configurational approach to analytical urban design: 'Space syntax' methodology". *URBAN DESIGN International* 17: 297–318. Doi: 10.1057

- Слика 2.3:** Територијалне варијације у урбаном блоку: а) територијални дијаграм за случајеве б), ц), г) и х); б) интерни отворени простор подељен у вртове; ц) приватни вртови који имају приступ у споредну улицицу; д) споредна улица затворена капијом; е) територијални дијаграм за случајеве д), ф) и ј); ф) приватни вртови спојени у заједничко ограђено двориште; г) приватни вртови спојени у заједничко неограђено двориште; х) куће изнајмљене од актера који контролишу зграде и њихов заједнички врт; ј) заједнички врт као двориште између куће и улице.
Извор: Habraken, Nicolaas. J. 2000. *The Structure of the Ordinary: Form and Control in the Built Environment*. Cambridge, Massachusetts, London: The MIT Press, 173.
- Слика 2.4:** Територијална дубина.
Извор: Habraken, Nicolaas. J. 2000. *The Structure of the Ordinary: Form and Control in the Built Environment*. Cambridge, Massachusetts, London: The MIT Press, 139.
- Слика 2.5:** Релативност приватног и јавног простора.
Извор: Habraken, Nicolaas. J. 1987. "Control Hierarchies in Complex Artifacts". In *Proceedings of the 1987 Conference on Planning and Design in Architecture at the International Congress on Design and Planning Theory*. Boston, Mass.: The American Society of Mechanical Engineers, 17.
- Слика 2.6:** Александерови дијаграми структура „решетка“ и „дрво“.
Извор: <http://www.rudi.net/pages/8755>. Приступ 19. фебруар 2014.
- Слика 2.7:** Александерови дијаграми традиционалног и отвореног друштва.
Извор: <http://www.rudi.net/pages/8755>. Приступ 19. фебруар 2014.
- Слика 2.8:** Анри Лефевр испред новог града Маури у Француској.
Извор: Stanek, Łukasz. 2011. *Henry Lefebvre on Space. Architecture, Urban Research and the Production of Theory*. Minneapolis, London: University of Minnesota Press, 60.
- Слика 2.9:** Фотографије Лекорбизјеовог суседства Песак које је направио Филип Будон, поређење изгледа тек изграђених објеката и након интервенција станара.
Извор: Stanek, Łukasz. 2011. *Henry Lefebvre on Space. Architecture, Urban Research and the Production of Theory*. Minneapolis, London: University of Minnesota Press, 91.
- Слика 2.10:** Лекорбизјеов дијаграм који показује повећање величине објеката од 14. до 19. века.
Извор: Le Corbusier. 1987. *The City of To-morrow and its Planning*. [1929] New York: Dover Publications, Inc.
- Слика 2.11:** Типологија просторних образаца релације између објекта и улице: а) интегрисани, б) преклопљени, ц) супротстављени, д) повезани, е) уметнути, ф) продужени, г) придружени.
Извор: Bobić, Miloš. 2004. *Between the Edges. Street-building transition as urbanity interface*. Bussum: TNOTH Publishers, 87.
- Слика 2.12:** Могућност да људи деле исти јавни простор зависи од конфигурације урбане форме. У примеру А може се срести највише троје људи, док у примеру Б осам људи.
Извор: Legeby, Ann. 2010. "Urban segregation and urban form. From residential segregation to segregation in public space". Licentiate Thesis in Architecture, KTH Royal Institute of Technology, Architecture and the Built Environment, School of Architecture, Stockholm, 83. Приступ 07. августа 2013.
<http://www.diva-portal.org/smash/get/diva2%3A362593/FULLTEXT01.pdf>.
- Слика 2.13:** Релација између интеграције и дубине. Мања дубина на левом дијаграму (5 нивоа дубине) значи да је простор више интегрисан у јавни простор. Већа дубина на десном дијаграму (9 нивоа дубине) значи да је простор више одвојен од јавног простора.
Извор: Hillier, Bill. 1983. "Space Syntax: A Different Urban Perspective". *Architects' Journal* 48: 47-63.
- Слика 2.14:** Анализа конфигурације у три типичне француске куће показује појаву

- просторије *salle commune* која увек има највећу интегративну вредност.
Извор: Hillier, Bill. 2007. *Space is the Machine. A configurational theory of architecture*. London: Space Syntax, UCL: 26.
- Слика 2.15:** Примери аксијалне мапе неколико суседстава у Лондону.
Извор: Hanson, Julienne and Reem Zako. 2007. "Communities of co-presence and surveillance: how public open space shapes awareness and behavior in residential developments". In *Proceedings of 6th International Space Syntax Symposium*, 021 (01-21).
- Слика 2.16:** Релација између дубине конфигурације и интегративне вредности. Модел аксијалне мапе и једноставног j-графикана.
Извор: Hillier, Bill. 1983. "Space Syntax: A Different Urban Perspective". *Architects' Journal* 48: 47-63.
- Слика 2.17:** Просторна релација између улаза утиче на то ко ће делити исте улице и постати сусед.
Извор: Legeby, Ann. 2010. "Urban segregation and urban form. From residential segregation to segregation in public space". Licentiate Thesis in Architecture, KTH Royal Institute of Technology, Architecture and the Built Environment, School of Architecture, Stockholm, 53. Приступ 07.августа 2013. <http://www.diva-portal.org/smash/get/diva2%3A362593/FULLTEXT01.pdf>.
- Слика 2.18:** Пример конвексне и аксијалне мапе. Суседство Стара Панароа у Бразилији.
Извор: Holanda, Frederico de. 1997. "Typology of urban layouts: the case of Brasilia". In *Proceedings of Space Syntax First International Symposium*, Volume I, 08 (1-16). London: UCL. Приступ 10. јуни, 2013. <http://www.spacesyntax.net/symposia/1st-international-space-syntax-symposium/>
- Слика 2.19:** Типови уличних микро суседстава (U_1, U_2, U_3, U_4)
Слика 2.20: Типови дворишних микро суседстава (D_1, D_2, D_3, D_4)
Слика 2.21: Типови енклава (E_1, E_2, E_3, E_4)
Слика 2.22: Типови опционих јавних простора (O_1, O_2)
- Слика 3.1:** Геодетска карта Горњи Шехер у Бањалуци снимљена 1884. у размери 1:3125 показује прве групације кућа – махале.
Извор: Симоновић, Дијана. 2010. *Пејзажни градови: поређење развоја урбаног идентитета Бањалуке и Граца*. Бањалука: Архитектонско-грађевински факултет Универзитета у Бањалуци, 103.
- Слика 3.2:** Цртеж Јахиел Финци. Стамбена култура три периода у Босни и Херцеговини: 1448-1878, 1878-1918, 1918-1941.
Извор: Finci, Jahiel. 1962. *Razvoj dispozicije i funkcije u stambenoj kulturi Sarajeva*. Sarajevo: Zavod za stambenu izgradnju NR Bosne i Hercegovine, 43.
- Слика 3.3:** „Вакуфска палата“ (леви објекат) и „Ћинића палата“ једна поред друге.
Извор: Фотографија архива Завода за заштиту културно-историјског и природног наслеђа Републике Српске у Бањалуци.
- Слика 3.4:** Бањалука у току савезничког бомбардовања 1944. Локација суседства Борик у првом плану фотографије.
Извор: Стошић, Верица М. и Зоран С. Мачкић. 2004. *Бањалука које има и које нема у 1000 слика*. Мега мултимедија, дигитално издање.
- Слика 3.5:** Зграда „Титаник“ архитекте Ибрахима Салихагића изграђена 1953. У центру фотографије је небодер на „Кастеловом ћошку“.
Извор: Стошић, Верица М. и Зоран С. Мачкић. 2004. *Бањалука које има и које нема у 1000 слика*. Мега мултимедија, дигитално издање.
- Слика 3.6а:** Макета насеља „Ханиште“, део „Црквена“ из 1964. године.
Извор: _ 1964. Крајишки градитељ 19: 8.
- Слика 3.6б:** Фотографија Бањалуке из 1978. године. Уграђивање колективних суседстава у постојећу малогабаритну структуру. Суседства „Чаире“ и „Ханиште“
Извор: Стошић, Верица М. и Зоран С. Мачкић. 2004. *Бањалука које има и које*

- нема у 1000 слика. Мега мултимедија, дигитално издање.
- Слика 3.7:** Макета насеља „Мејдан“ из 1962. године.
Извор: _1962. Крајишки градитељ 14: 1.
- Слика 3.8:** Идејни пројекат идеалне стамбене заједнице, макета. Изложба „Породица и домаћинство 1985“.
Извор: Janićijević, Mićo. 1958. „Izložba Porodica i domaćinstvo 1958“. *Komuna* 5: 58-60.
- Слика 3.9:** Цртеж Јураја Најдхарта. Просторни нивои: град, чаршија, махала, кућа.
Извор: Grabrijan, Dušan i Juraj Neidhardt. 1957. *Arhitektura Bosne i put u savremeno*. Ljubljana: Državna založba Slovenije, NR Bosna i Hercegovina, NR Slovenija, 56.
- Слика 3.10:** Цртеж Јураја Најдхарта. Подјела града у микрорејоне (махале).
Извор: Grabrijan, Dušan i Juraj Neidhardt. 1957. *Arhitektura Bosne i put u savremeno*. Ljubljana: Državna založba Slovenije, NR Bosna i Hercegovina, NR Slovenija, 144.
- Слика 3.11:** Цртеж Јураја Најдхарта. Пример махале: Топал инхан махала у Сарајеву.
Извор: Grabrijan, Dušan i Juraj Neidhardt. 1957. *Arhitektura Bosne i put u savremeno*. Ljubljana: Državna založba Slovenije, NR Bosna i Hercegovina, NR Slovenija, 145.
- Слика 3.12:** Цртеж Јураја Најдхарта. Начело спонтане изградње махале: право на видик.
Извор: Grabrijan, Dušan i Juraj Neidhardt. 1957. *Arhitektura Bosne i put u savremeno*. Ljubljana: Državna založba Slovenije, NR Bosna i Hercegovina, NR Slovenija, 151.
- Слика 3.13:** Фотографија махале у Бањалуци из краја деветнаестог вијека, период аустро-угарске мохархије.
Извор: Ravlić, Aleksandar. 1979. *Banjaluka – razdoblja i stoljeća*. Sarajevo: IRO "Veselin Masleša", 55.
- Слика 3.14:** Цртеж Јураја Најдхарта. Идејни пројекат радничког насеља у Варешу, 1947. Примјена принципа „комшилук“ у изградњи стамбеног насеља.
Извор: Neidhardt, Juraj. 1954. “Komšiluk. Izgradnja stambenih naselja prema načelima komšiluka“. *Arhitektura* 1: 22-24.
- Слика 3.15:** Јурај Најдхарт. Пројекат стамбеног насеља Кошевска долина у Сарајеву, 1967. Студија насеља за раван терен.
Извор: _“Истраживања Јураја Најдхарта“. *Архитектура урбанизам* 60: 39.
- Слика 3.16:** Новелирани урбанистички програм из 1971. године. Просторна концепција намене површина.
Извор: UZBL (Urbanistički zavod – Banja Luka) i (UZBiH) Urbanistički zavod Bosne i Hercegovine – Sarajevo. 1971. Banja Luka. *Novelirani urbanistički program*. Sarajevo: UZBL, UZBiH, 80.
- Слика 3.17:** Урбанистички план Бањалуке 1975-1990. Намена површина.
Извор: UZBL (Urbanistički zavod Banja Luka). 1975. *Banja Luka. Urbanistički plan. Sinteza*. Banja Luka: UZBL.
- Слика 3.18:** Моделско истраживање просторне организације једногодишње и петогодишње стамбене изградње. Димензионисање јединице суседства.
Извор: UZBL (Urbanistički zavod Banja Luka). 1979. *Prostorna analiza urbanog područja Banja Luke – Istraživanje prostornih cjelina za izbor lokaliteta za koncentrisanu stambenu izgradnju od 1978.-1985*. Banja Luka: UZBL, 81.
- Слика 3.19:** План града Бањалуке из 1934. године. У доњем десном углу делови града „Јелић поље“ и „Борик“.
Извор: Симоновић, Дијана. 2010. *Пејзажни градови: поређење развоја урбаног идентитета Бањалуке и Граца*. Бањалука: Архитектонско-грађевински факултет Универзитета у Бањалуци, 117.
- Слика 3.20:** Геодетски план дела града где ће бити изграђено суседство Борик из 1941-44. године.
Извор: фонд архива Завода за заштиту културно-историјског и природног наслеђа Републике Српске.
- Слика 3.21:** Приједлог генералног урбанистичког плана из 1952. План саобраћаја. У

доњем средишњем делу слике, мањим кругом обележен објекат будуће железничке станице.

Извор: Симоновић, Дијана. 2010. *Пејзажни градови: поређење развоја урбаног идентитета Бањалуке и Граца*. Бањалука: Архитектонско-грађевински факултет Универзитета у Бањалуци, 121.

Слика 3.22: Први предлог урбанистичког решења суседства Борик. Фотографија макете.

Извор: D.M. 1964. „Коначно-urbanističko rješenje za Borik“. *Glas*, 5.

Слика 3.23: Постављање камена темеља у априлу 1970.

Извор: Karabegović, Besim, ur. 1974. *Banjaluka. Pet godina nakon zemljotresa*. Banjaluka: Glas, 111.

Слика 3.24: Новелирано урбанистичко решење суседства Борик. Фотографија макете.

Извор: _ 1967. „Šta očekujemo od stambene izgradnje. Borik i 29. novembar. *Glas*, decembar 1967, 10.

Слика 3.25: Новелирано урбанистичко решење суседства Борик – изведени пројекат.

Каскадни стамбени објекти из претходног решења су замењени низовима спојених ламела. Фотографија макете.

Извор: Karabegović, Besim, ur. 1974. *Banjaluka. Pet godina nakon zemljotresa*. Banjaluka: Glas, 101.

Слика 3.26а: Архитекте Никола Богачев и Теодор Георгијевски. Перспективни цртеж основне школе „Скопље“ у Борику.

Извор: фонд Архива Републике Српске.

Слика 3.26б: Архитекте Никола Богачев и Теодор Георгијевски. Цртеж ситуације основне школе „Скопље“ у Борику.

Извор: фонд Архива Републике Српске.

Слика 3.27: Фотографија макете „Друштвено-пословног центра Борик“.

Извор: Salihović, Hamdija. 1971. „Društveno-poslovni centar Borik“. *Glas*, 11. januar 3.

Слика 3.28: Суседство Борик 1973.

Извор: Huseđinović, Hamid i Ranko Pavlović. 1980. *Banjaluka 1969-1979*. Banjaluka: Glas, 96.

Слика 3.29: Суседство Борик.

Извор: Karabegović, Besim, ur. 1974. *Banjaluka. Pet godina nakon zemljotresa*. Banjaluka: Glas, 115.

Слика 3.30: Суседство Борик 1979.

Извор: Извор: Huseđinović, Hamid i Ranko Pavlović. 1980. *Banjaluka 1969-1979*. Banjaluka: Glas, 59.

Слика 3.31: Важећи регулациони план суседства Борик из 2005. године.

Извор: Званична интернет страница града Бањалука. Приступ 2. Априла 2014. <http://www.banjaluka.rs.ba/>

Б. ПОПИС ТАБЕЛА

Табела 1.1: Врсте заједница према Стивену Бринту

Табела 3.1: Промена броја становника у Бањалуци у току 20. века

Табела 3.2: Просторне норме основне урбанистичке јединице становања у урбанистичком планирању Бањалуке

Табела 3.3: Морфолошке карактеристике суседства Борик – однос изграђеног и неизграђеног простора

Табела 3.4: Функционална подела јавног простора суседства Борик

Табела 3.5: Индикатори конфигурацијске конститутивности јавних простора суседства Борик

Табела 3.6: Нормализација индикатора конститутивности

Табела 3.7: Индикатори визуелне повезаности отворених јавних и унутрашњих простора суседства Борик

Табела 3.8: Садржај анкетног упитника

Табела 3.9: Табеларни прикази резултата анкете

Табела 4.1: Преглед критеријума, индикатора и типова конфигурација јавних простора суседства

В. ПОПИС КАРТОГРАФСКИХ ПРИЛОГА

Мапа 3.1: Геодетска подлога суседства Борик 1:2500

Мапа 3.2: Територије са аспекта приступа отвореном простору 1:2500

Мапа 3.3: Однос изграђеног и неизграђеног простора у јавно приступној територији 1:2500

Мапа 3.4: Функционална подела јавног простора 1:2500

Мапа 3.5: Аксијална мапа суседства и дубина конфигурације приступа стамбеним објектима 1:2500

Мапа 3.6: Конвексна мапа са позицијом улаза у објекте 1:2500

Мапа 3.7: Дистрибуција типова конфигурацијских образаца јавних простора према критеријуму дубине приступа 1:2500

Мапа 3.8: Типови примарних и секундарних граница 1:2500

Мапа 3.9: Дистрибуција типова конфигурацијских образаца јавних простора 1:2500

Мапа 3.10: Мерење просторне синтаксе – анализа глобалне интеграције *radius-n* 1:5000

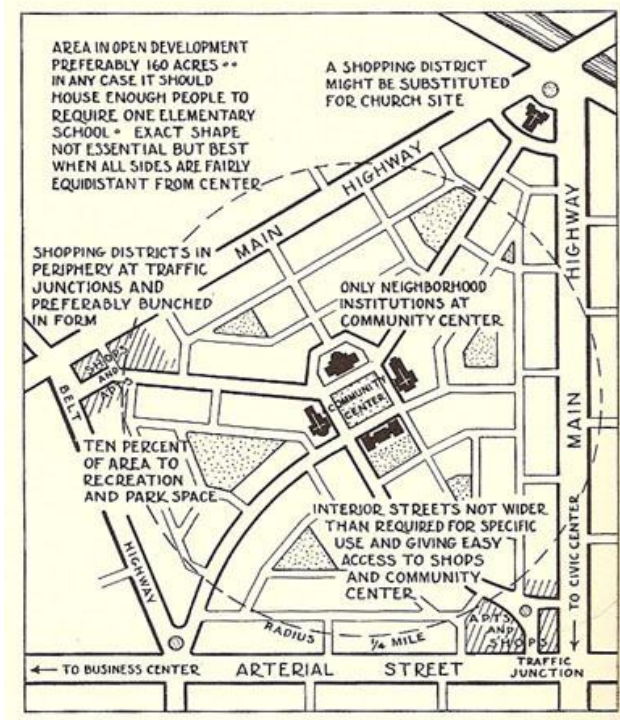
Мапа 3.11: Мерење просторне синтаксе – анализа локалне интеграције *radius-3* 1:5000

Мапа 3.12: Мерење просторне синтаксе – анализа повезаности линија (*connectivity*) 1:5000

Мапа 3.13: Физичка апропријација јавних простора 1:2500

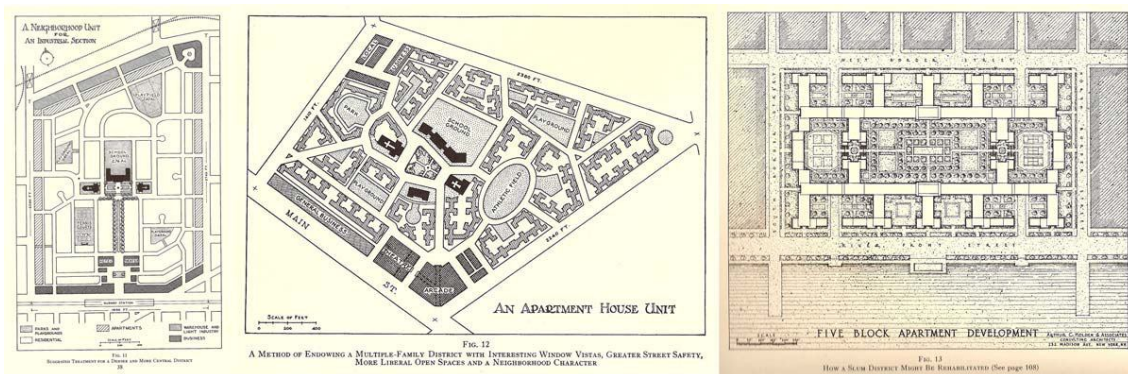
Мапа 3.14: Колективна суседства Бањалуке

ПРИЛОГ А_СЛИКЕ

Слика 1.1: Један од Перијевих дијаграма суседства

Извор: Brody, Jason S. 2009. "Constructing Professional Knowledge: The Neighborhood Unit Concept in the Community Builders Handbook". PhD dissertation, the Graduate College of the University of Illinois at Urbana-Champaign, 34. Приступ 18.12.2011.
http://www.ideals.illinois.edu/bitstream/handle/2142/14704/Brody_Jason.pdf?sequence=2.

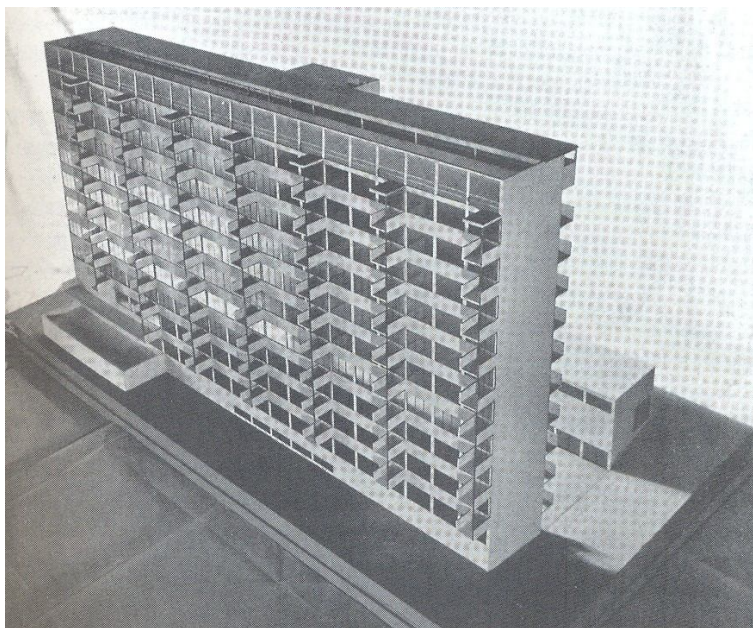
Слика 1.2: Перијеви дијаграми јединице суседства за различите контексте – индустријско суседство, суседство са колективним стамбеним објектима, суседство у густо изграђеном центру града као што је Менхетн.

Извор: Brody, Jason S. 2009. "Constructing Professional Knowledge: The Neighborhood Unit Concept in the Community Builders Handbook". PhD dissertation, the Graduate College of the University of Illinois at Urbana-Champaign, 35. Приступ 18.12.2011.
http://www.ideals.illinois.edu/bitstream/handle/2142/14704/Brody_Jason.pdf?sequence=2.

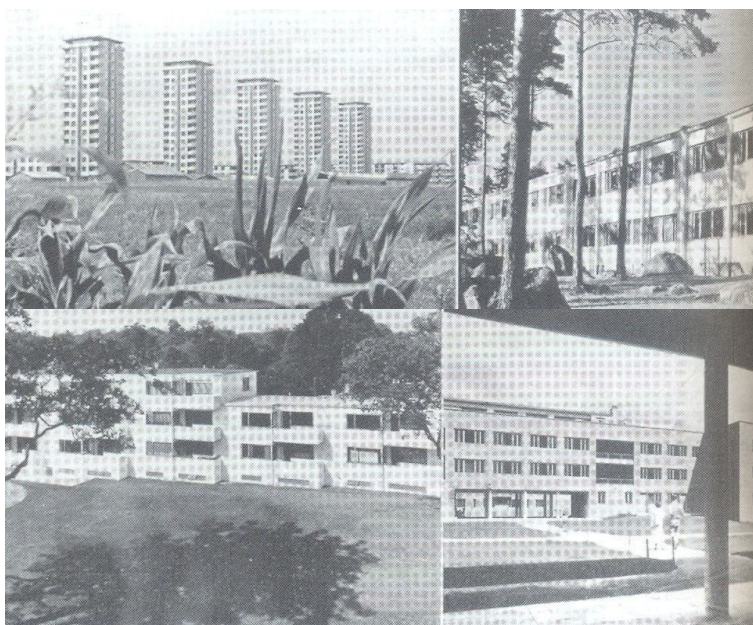
Слика 1.3: Насловна страна Гидионове књиге *Ослобођено становање* (*Befreites Wohnen*) из 1929.

Извор: Mumford, Eric. 2002. *The CIAM Discourse on Urbanism, 1928-1960*. Cambridge, London: MIT Press, 32.

Слика 1.4: Волтер Гропијус, модел стамбеног објекта са 11 етажа, челичном зид-завјесом и 60 станова.

Извор: Mumford, Eric. 2002. *The CIAM Discourse on Urbanism, 1928-1960*. Cambridge, London: MIT Press, 57.

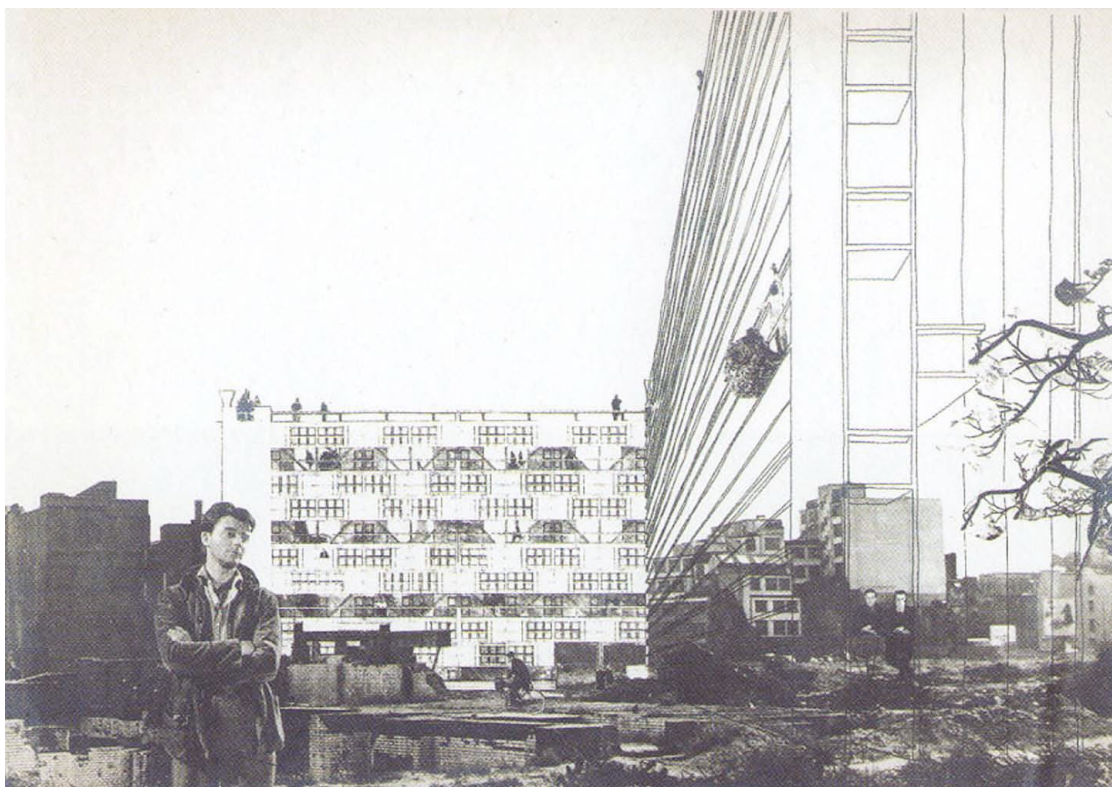
Слика 1.5: Четири типа стамбених објеката за „атрактивна и здрава суседства“ у публикацији Хозе Луи Серта под насловом *Can Our Cities Survive? An ABC of Urban Problems, Their Analyses, Their Solutions Based on the Proposals Formulated by CIAM*.

Извор: Mumford, Eric. 2002. *The CIAM Discourse on Urbanism, 1928-1960*. Cambridge, London: MIT Press, 136.

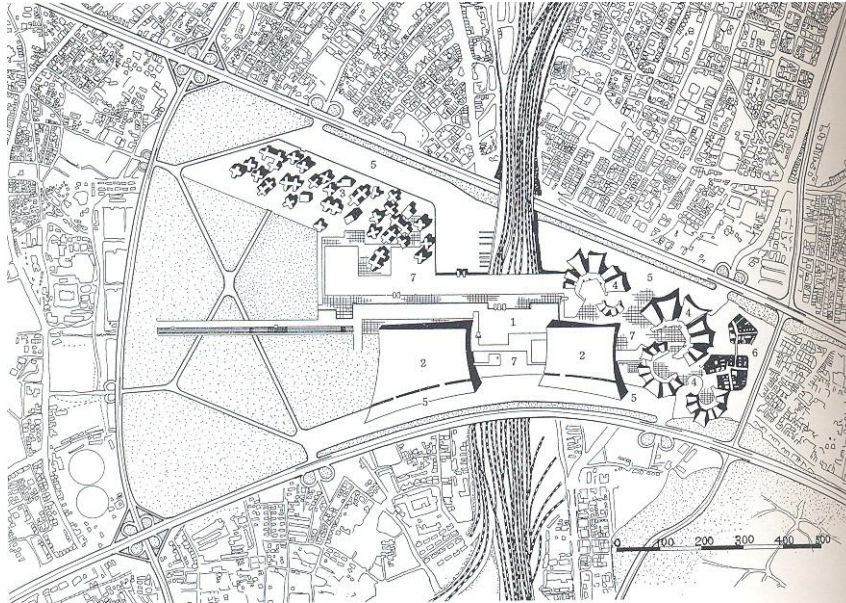
Слика 1.6: Питер и Алисон Смитсон, „Урбана реидентификација“, приказана 1953. на деветом конгресу CIAM-а.

Извор: Smithson, Alison, ed. 1974. *Team 10 Primer*. [1962] The MIT Press.

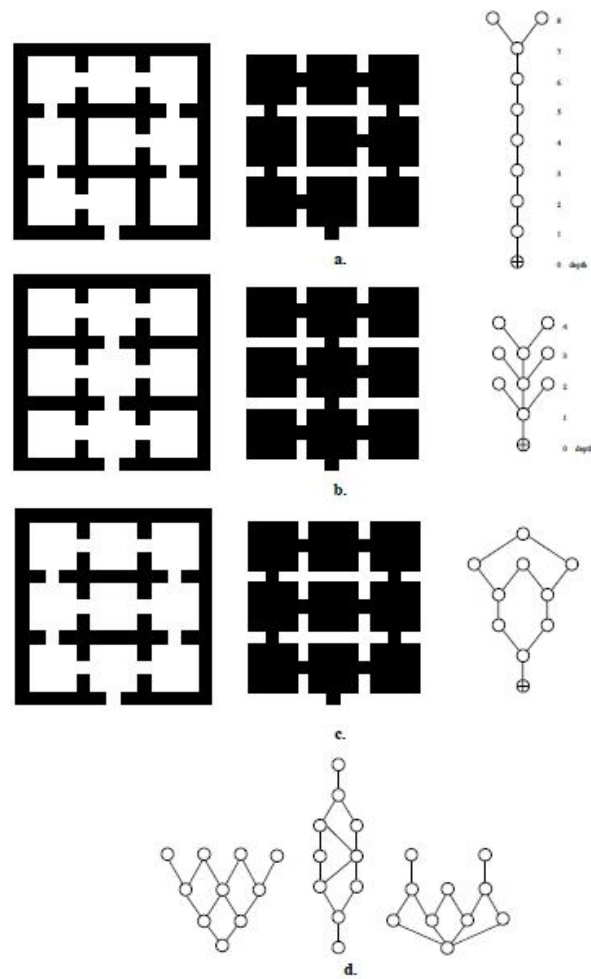
Слика 1.7: Питер и Алисон Смитсон, конкурсни пројекат суседства *Golden Lane* у Лондону, 1951-52.

Извор: Smithson, Alison, ed. 1974. *Team 10 Primer*. [1962] The MIT Press.

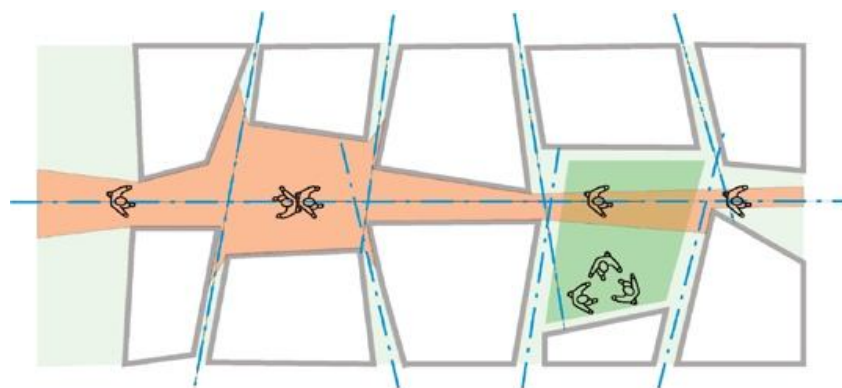
Слика 1.8: Масато Отака и Фумихико Маки, пројекат за урбану реконструкцију Шињуку, дела Токија. „Мастер форма“.

Извор: Osman, Jane, ed. 1993. *Architecture Culture 1943-1968. A Documentary Anthology*. New York: Columbia Books of Architecture, 322.

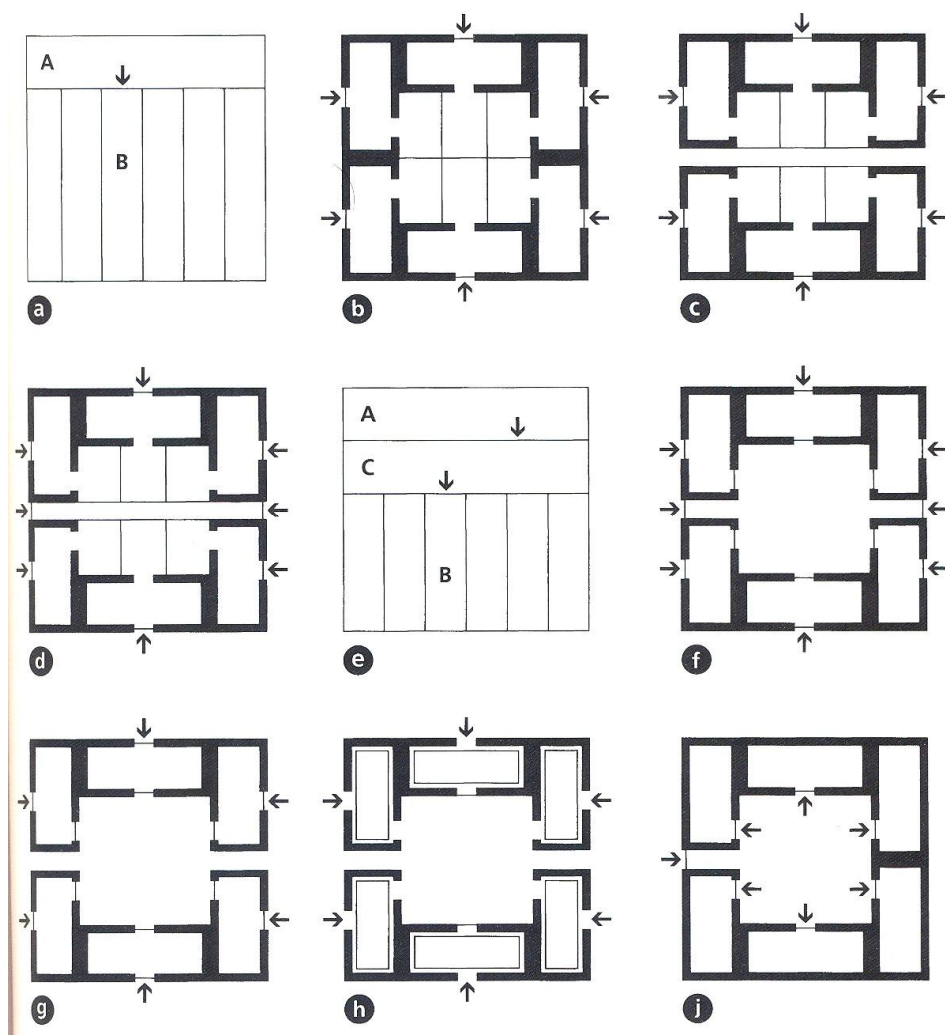
Слика 2.1: Различите врсте конфигурације у истој просторној форми

Извор: Hillier, Bill. 2007. *Space is the Machine. A configurational theory of architecture*. London: Space Syntax, UCL: 21

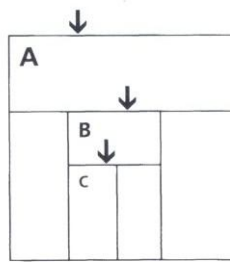
Слика 2.2: Конвексна и аксијална организација простора

Извор: Karimi, Kayvan. 2012. "A configurational approach to analytical urban design: 'Space syntax' methodology". *URBAN DESIGN International* 17: 297–318. doi:10.1057

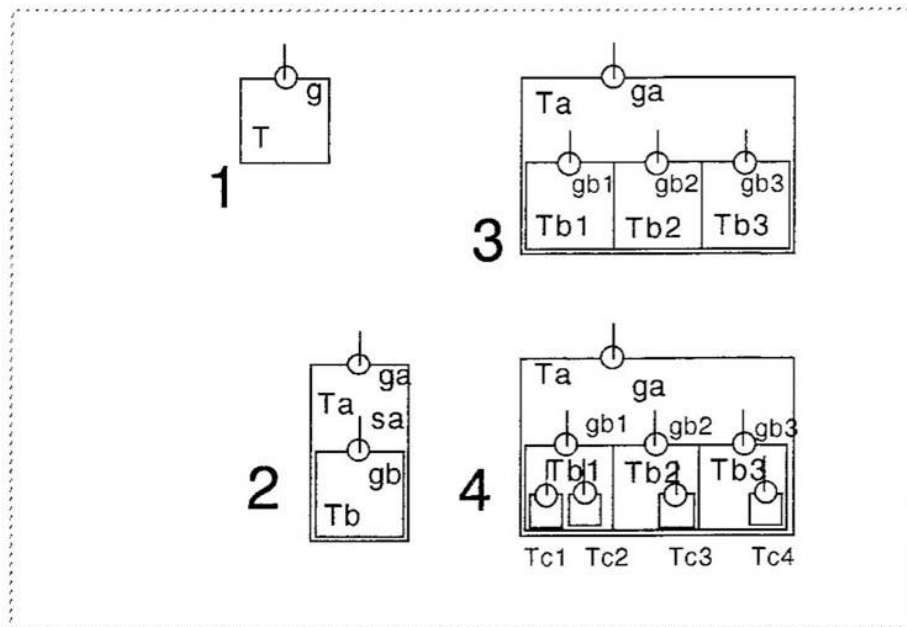
Слика 2.3: Територијалне варијације у урбаном блоку: а)територијални дијаграм за случајеве б), ц), г) и х); б) интерни отворени простор подељен у вртове; ц) приватни вртови који имају приступ у споредну улицицу; д) споредна улицица затворена капијом; е) територијални дијаграм за случајеве д), ф) и ј); ф) приватни вртови спојени у заједничко ограђено двориште; г) приватни вртови спојени у заједничко неограђено двориште; х) куће изнајмљене од актера који контролишу зграде и њихов заједнички врт; ј) заједнички врт као двориште између куће и улице.

Извор: Habraken, Nicolaas. J. 2000. *The Structure of the Ordinary: Form and Control in the Built Environment*. Cambridge, Massachusetts, London: The MIT Press, 173.

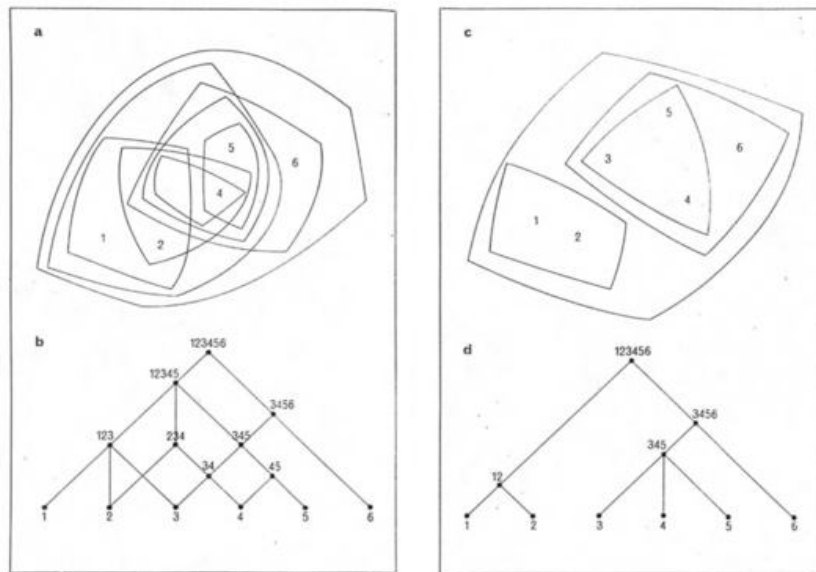
Слика 2.4: Територијална дубина

Извор: Habraken, Nicolaas. J. 2000. *The Structure of the Ordinary: Form and Control in the Built Environment*. Cambridge, Massachusetts, London: The MIT Press, 139.

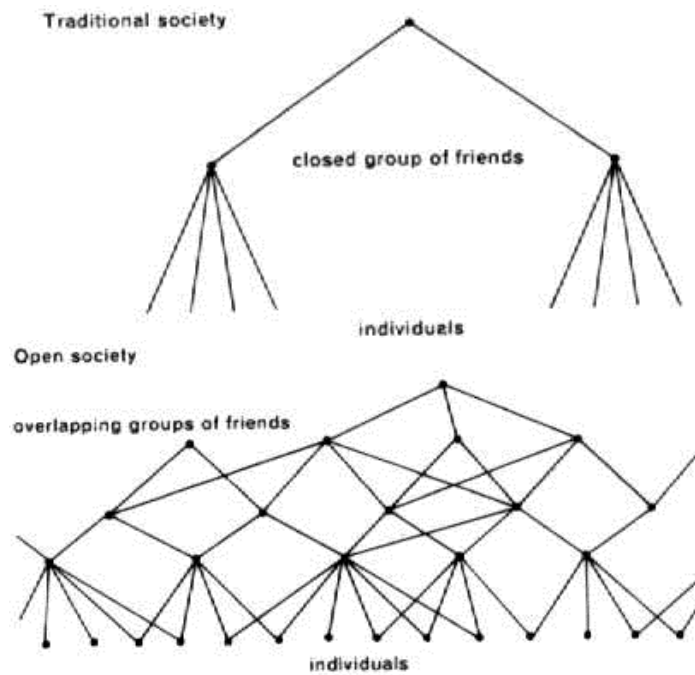
Слика 2.5: Релативност приватног и јавног простора

Извор: Habraken, Nicolaas. J. 1987. "Control Hierarchies in Complex Artifacts". In *Proceedings of the 1987 Conference on Planning and Design in Architecture at the International Congress on Design and Planning Theory*. Boston, Mass.: The American Society of Mechanical Engineers, 17.

Слика 2.6: Александерови дијаграми структура „решетка“ и „дрво“

Извор: <http://www.rudi.net/pages/8755>. Приступ 19. фебруар 2014.

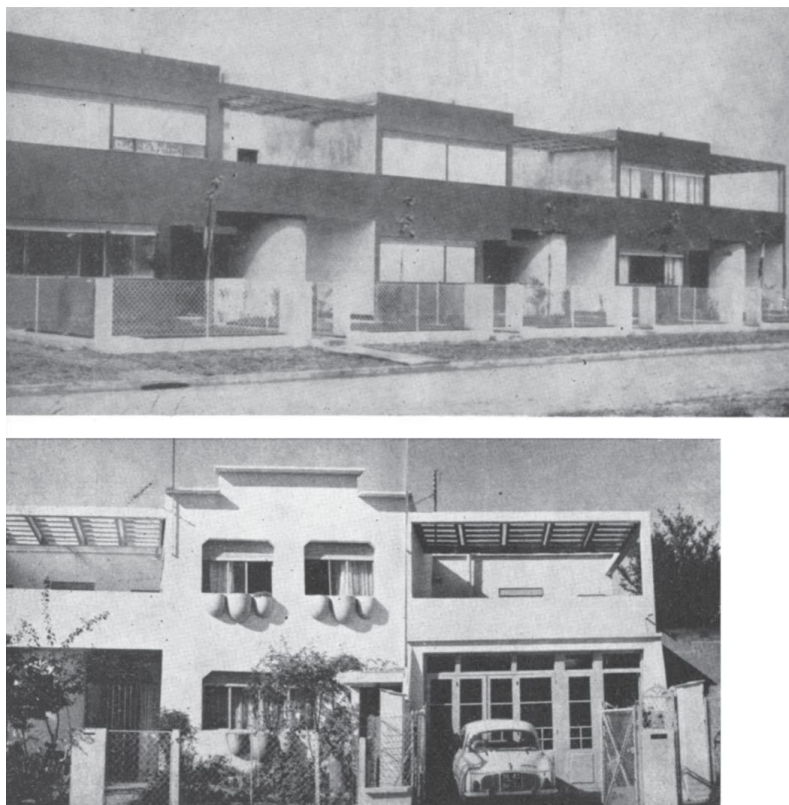
Слика 2.7: Александерови дијаграми традиционалног и отвореног друштва

Извор: <http://www.rudi.net/pages/8755>. Приступ 19. фебруар 2014.

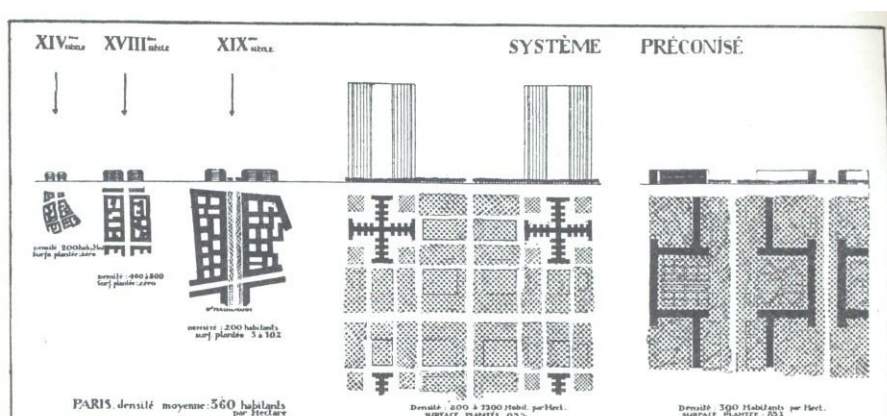
Слика 2.8: Анри Лефевр испред новог града Маури у Француској

Извор: Stanek, Łukasz. 2011. *Henry Lefebvre on Space. Architecture, Urban Research and the Production of Theory*. Minneapolis, London: University of Minnesota Press, 60.

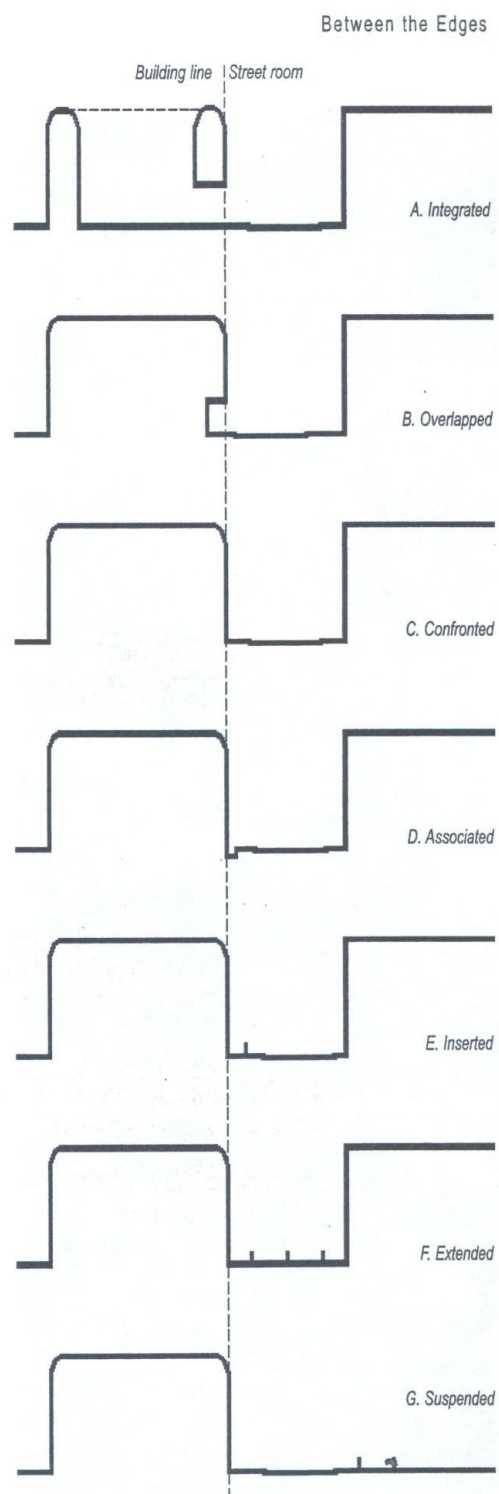
Слика 2.9: Фотографије Лекорбизјеовог суседства Песак које је направио Филип Будон, поређење изгледа тек изграђених објеката и након интервенција станара

Извор: Stanek, Łukasz. 2011. *Henry Lefebvre on Space. Architecture, Urban Research and the Production of Theory*. Minneapolis, London: University of Minnesota Press, 91.

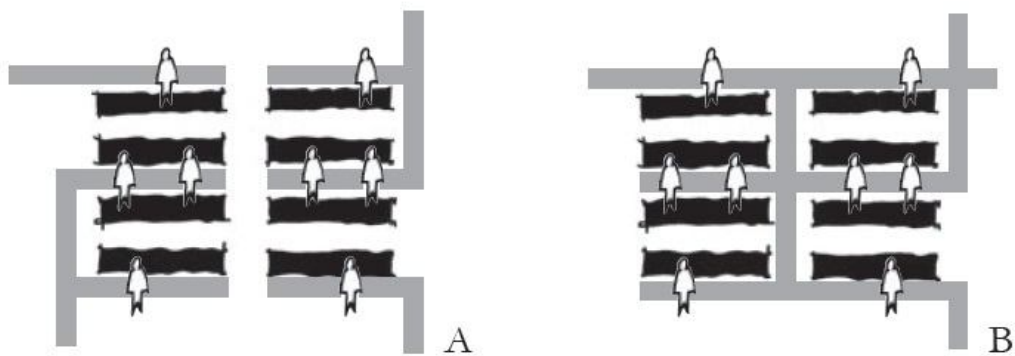
Слика 2.10: Лекорбизјеов дијаграм који показује повећање величине објеката од 14. до 19. века.

Извор: Le Corbusier. 1987. *The City of To-morrow and its Planning*. [1929] New York: Dover Publications, Inc.

Слика 2.11: Типологија просторних образаца релације између објекта и улице: а) интегрисани, б) преклопљени, ц) супротстављени, д) повезани, е) уметнути, ф) продужени, г) придружени.

Извор: Bobić, Miloš. 2004. *Between the Edges. Street-building transition as urbanity interface*. Bussum: THOTH Publishers, 87.

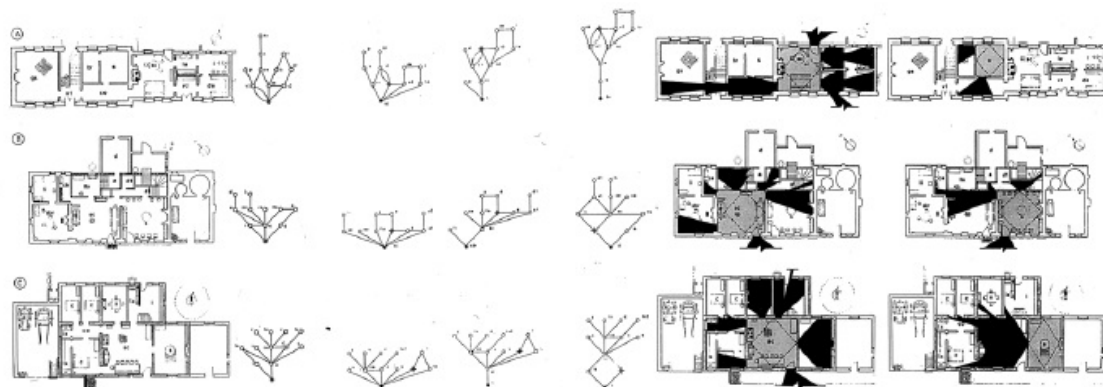
Слика 2.12: Могућност да људи деле исти јавни простор зависи од конфигурације урбане форме. У примеру А може се сresti највише троје људи, док у примеру Б осам људи.

Извор: Legeby, Ann. 2010. "Urban segregation and urban form. From residential segregation to segregation in public space". Licentiate Thesis in Architecture, KTH Royal Institute of Technology, Architecture and the Built Environment, School of Architecture, Stockholm, 83. Приступ 07.августа 2013. <http://www.diva-portal.org/smash/get/diva2%3A362593/FULLTEXT01.pdf>.

Слика 2.13: Релација између интеграције и дубине. Мања дубина на левом дијаграму (5 нивоа дубине) значи да је простор више интегрисан у јавни простор. Већа дубина на десном дијаграму (9 нивоа дубине) значи да је простор више одвојен од јавног простора.

Извор: Hillier, Bill. 1983. "Space Syntax: A Different Urban Perspective". *Architects' Journal* 48: 47-63.

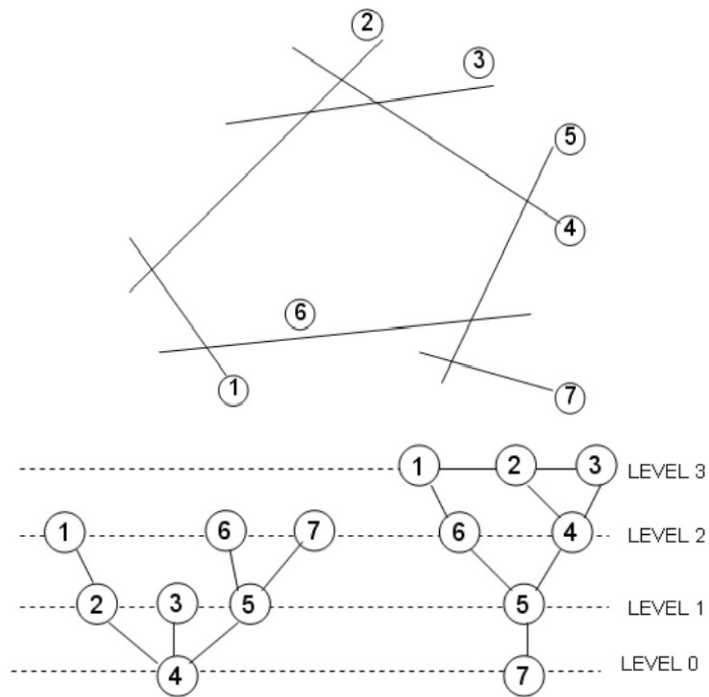
Слика 2.14: Анализа конфигурације у три типичне француске куће показује појаву просторије *salle commune* која увек има највећу интегративну вредност.

Извор: Hillier, Bill. 2007. *Space is the Machine. A configurational theory of architecture*. London: Space Syntax, UCL: 26.

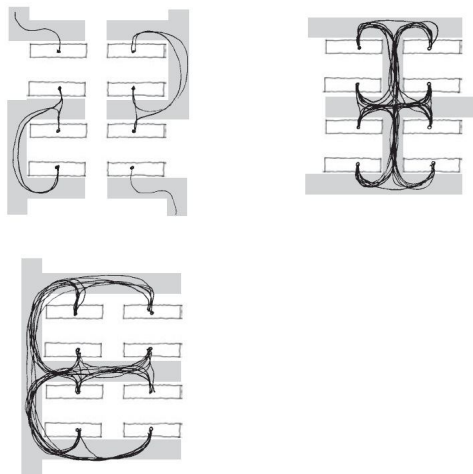
Слика 2.15: Примери аксијалне мапе неколико суседстава у Лондону

Извор: Hanson, Julienne and Reem Zako. 2007. "Communities of co-presence and surveillance: how public open space shapes awareness and behavior in residential developments". In *Proceedings of 6th International Space Syntax Symposium*, 021 (01-21).

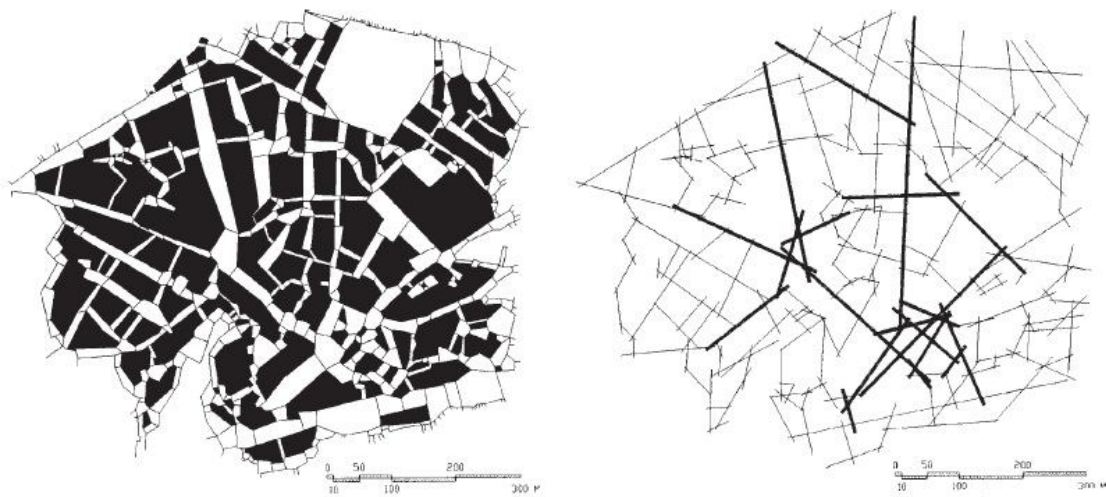
Слика 2.16: Релација између дубине конфигурације и интегративне вредности. Модел аксијалне мапе и једноставног *j*-графикана.

Извор: Hillier, Bill. 1983. "Space Syntax: A Different Urban Perspective". *Architects' Journal* 48: 47-63.

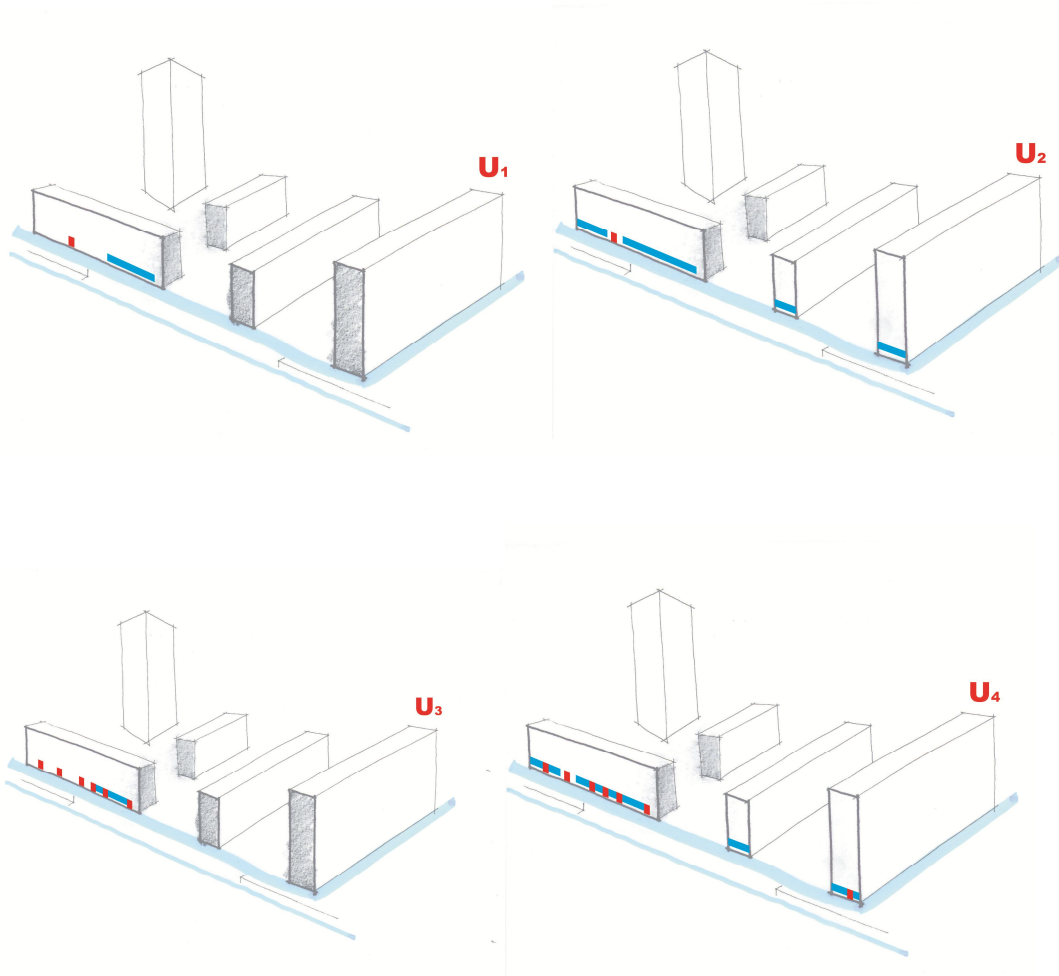
Слика 2.17: Просторна релација између улаза утиче на то ко ће делити исте улице и постати сусед.

Извор: Legeby, Ann. 2010. "Urban segregation and urban form. From residential segregation to segregation in public space". Licentiate Thesis in Architecture, KTH Royal Institute of Technology, Architecture and the Built Environment, School of Architecture, Stockholm, 53. Приступ 07.августа 2013. <http://www.diva-portal.org/smash/get/diva2%3A362593/FULLTEXT01.pdf>.

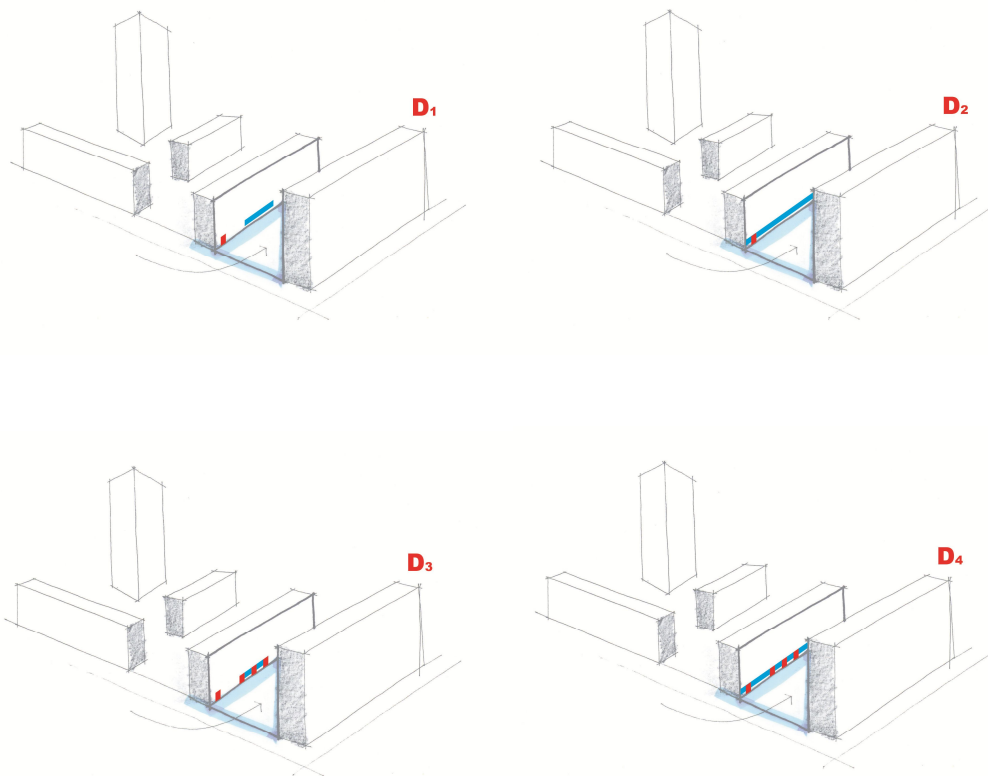
Слика 2.18: Пример конвексне и аксијалне мапе. Суседство Стара Панароа у Бразилији.

Извор: Holanda, Frederico de. 1997. "Typology of urban layouts: the case of Brasilia". In *Proceedings of Space Syntax First International Symposium*, Volume I, 08 (1-16). London: UCL.
<http://www.spacesyntax.net/symposia/1st-international-space-syntax-symposium/>
Пристап 10. јуни, 2013.

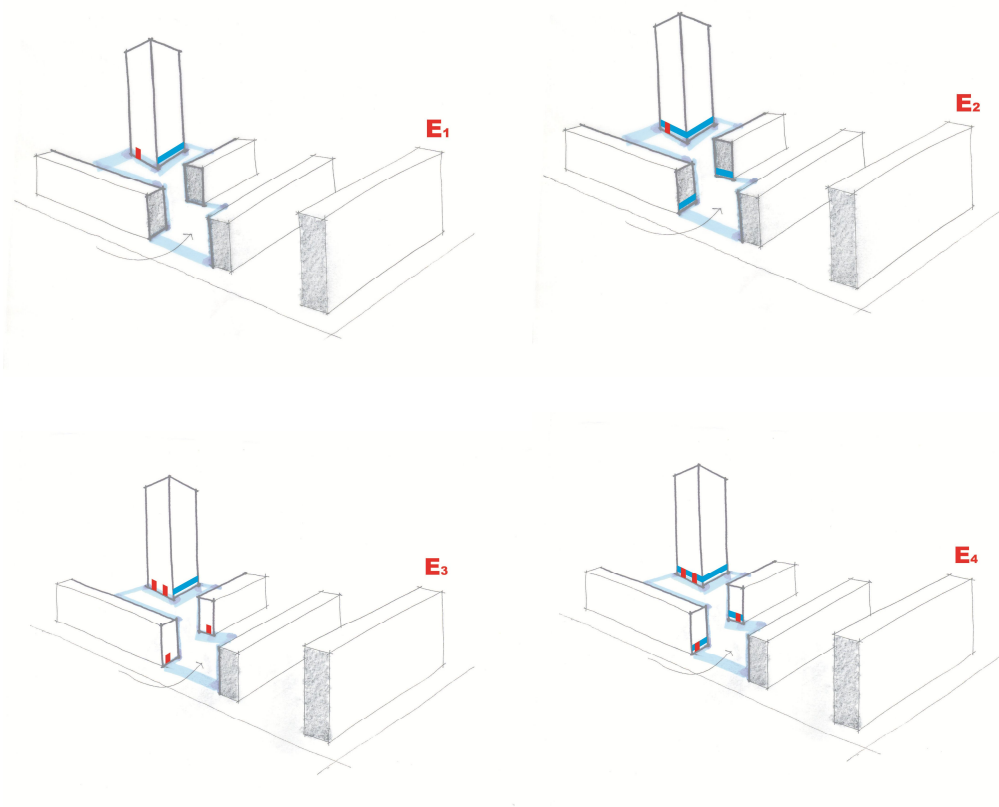
Слика 2.19: Типови уличних микро суседстава (U_1 , U_2 , U_3 , U_4).

Извор: Скица аутора.

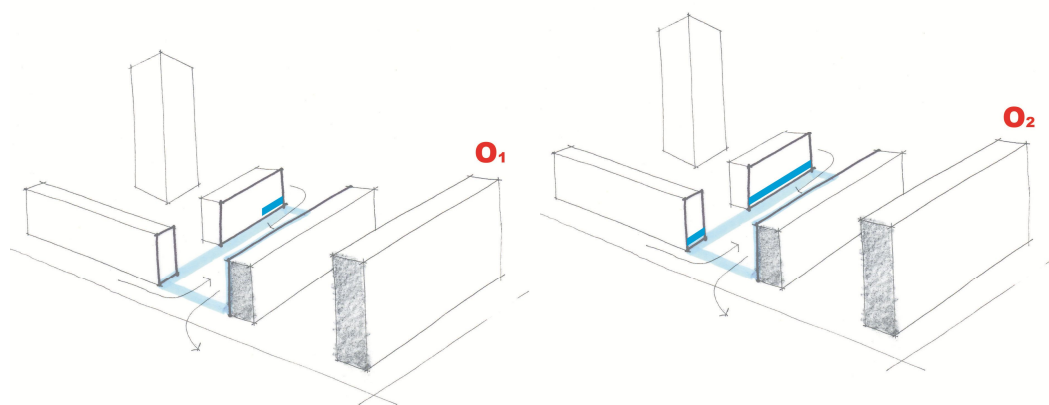
Слика 2.20: Типови дворишних микро суседстава (D₁, D₂, D₃, D₄).

Извор: Скица аутора.

Слика 2.21: Типови енклава (E_1 , E_2 , E_3 , E_4).

Извор: Скица аутора.

Слика 2.22: Типови опционих јавних простора (O_1 , O_2).

Извор: Скица аутора.

Слика 3.1: Геодетска карта Горњи Шехер у Бањалуци снимљена 1884. у размери 1:3125 показује прве групације кућа – махале.

Извор: Симоновић, Дијана. 2010. *Пејзажни градови: поређење развоја урбаног идентитета Бањалуке и Граца*. Бањалука: Архитектонско-грађевински факултет Универзитета у Бањалуци, 103.

Слика 3.2: Цртеж Јахиел Финци. Стамбена култура три периода у Босни и Херцеговини: 1448-1878, 1878-1918, 1918-1941.

Извор: Finci, Jahiel. 1962. *Razvoj dispozicije i funkcije u stambenoj kulturi Sarajeva*. Sarajevo: Zavod za stambenu izgradnju NR Bosne i Hercegovine, 43.

Слика 3.3: „Вакуфска палата“ (леви објекат) и „Ђинића палата“ једна поред друге.

Извор: Фотографија архива Завода за заштиту културно-историјског и природног наслеђа Републике Српске у Бањалуци.

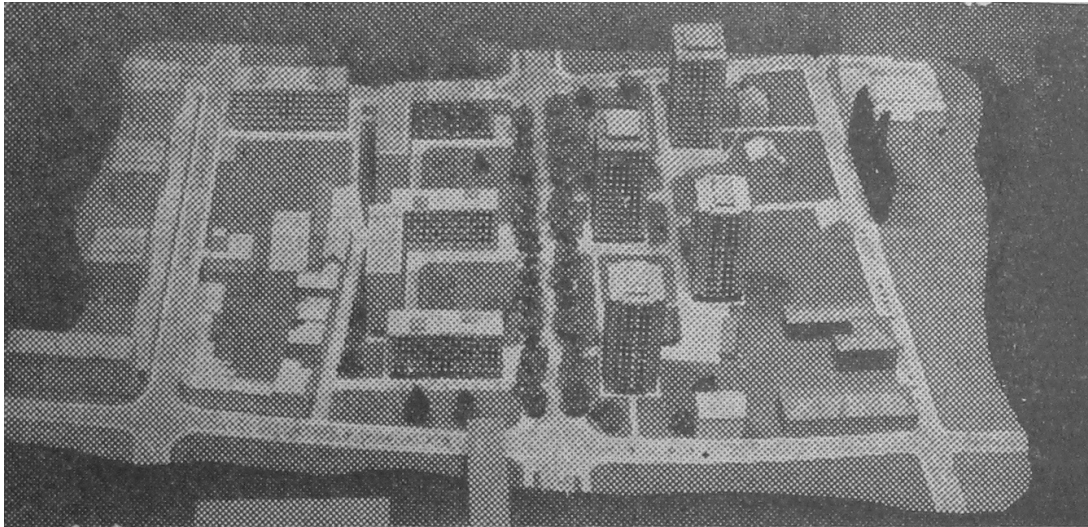
Слика 3.4: Бањалука у току савезничког бомбардовања 1944. Локација суседства Борик у првом плану фотографије.

Извор: Стошић, Верица М. и Зоран С. Мачкић. 2004. *Бањалука које има и које нема у 1000 слика*. Мега мултимедија, дигитално издање.

Слика 3.5: Зграда „Титаник“ архитекте Ибрахима Салихагића изграђена 1953. У центру фотографије је небодер на „Кастеловом ћошку“.

Извор: Стошић, Верица М. и Зоран С. Мачкић. 2004. *Бањалука које има и које нема у 1000 слика*. Мега мултимедија, дигитално издање.

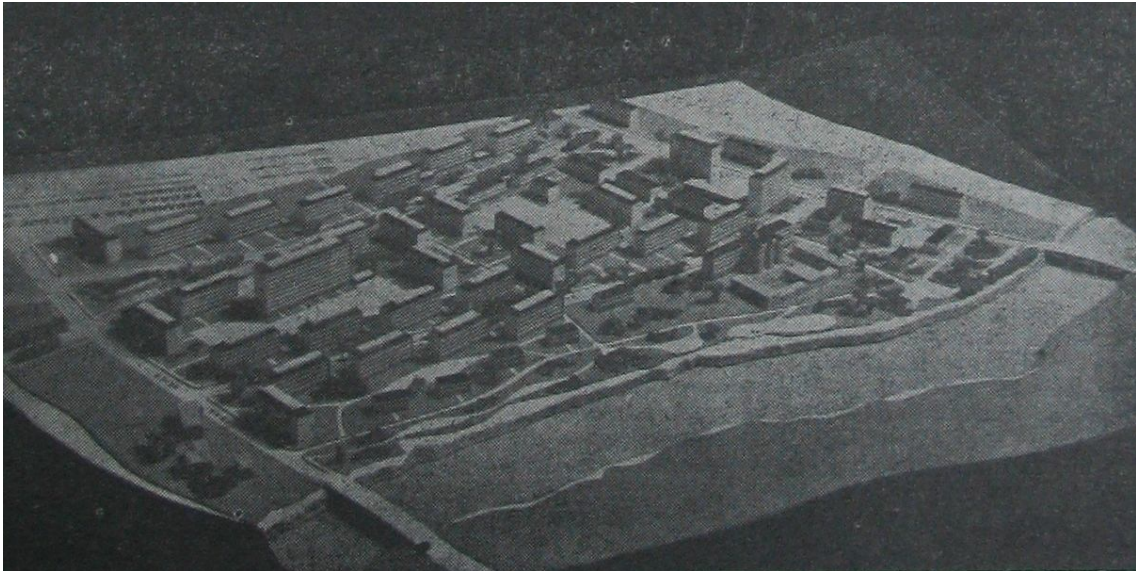
Слика 3.6а: Макета насеља „Ханиште“, део „Црквена“ из 1964. године.

Извор: 1964. *Крајишки градитељ* 19: 8.

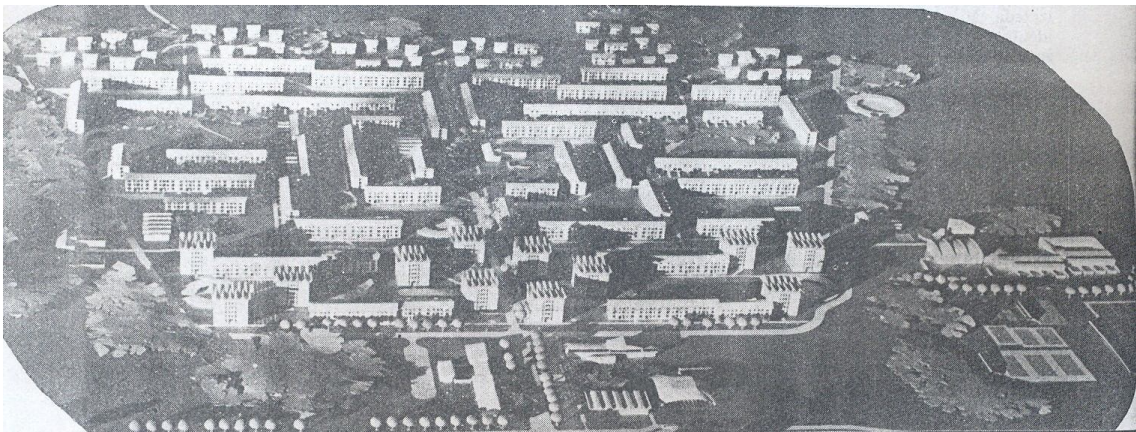
Слика 3.6б: Фотографија Бањалуке из 1978. године. Уграђивање колективних суседстава у постојећу малогабаритну структуру. Суседства „Чаире“ и „Ханиште“

Извор: Стошић, Верица М. и Зоран С. Мачкић. 2004. *Бањалука које има и које нема у 1000 слика*. Мега мултимедија, дигитално издање.

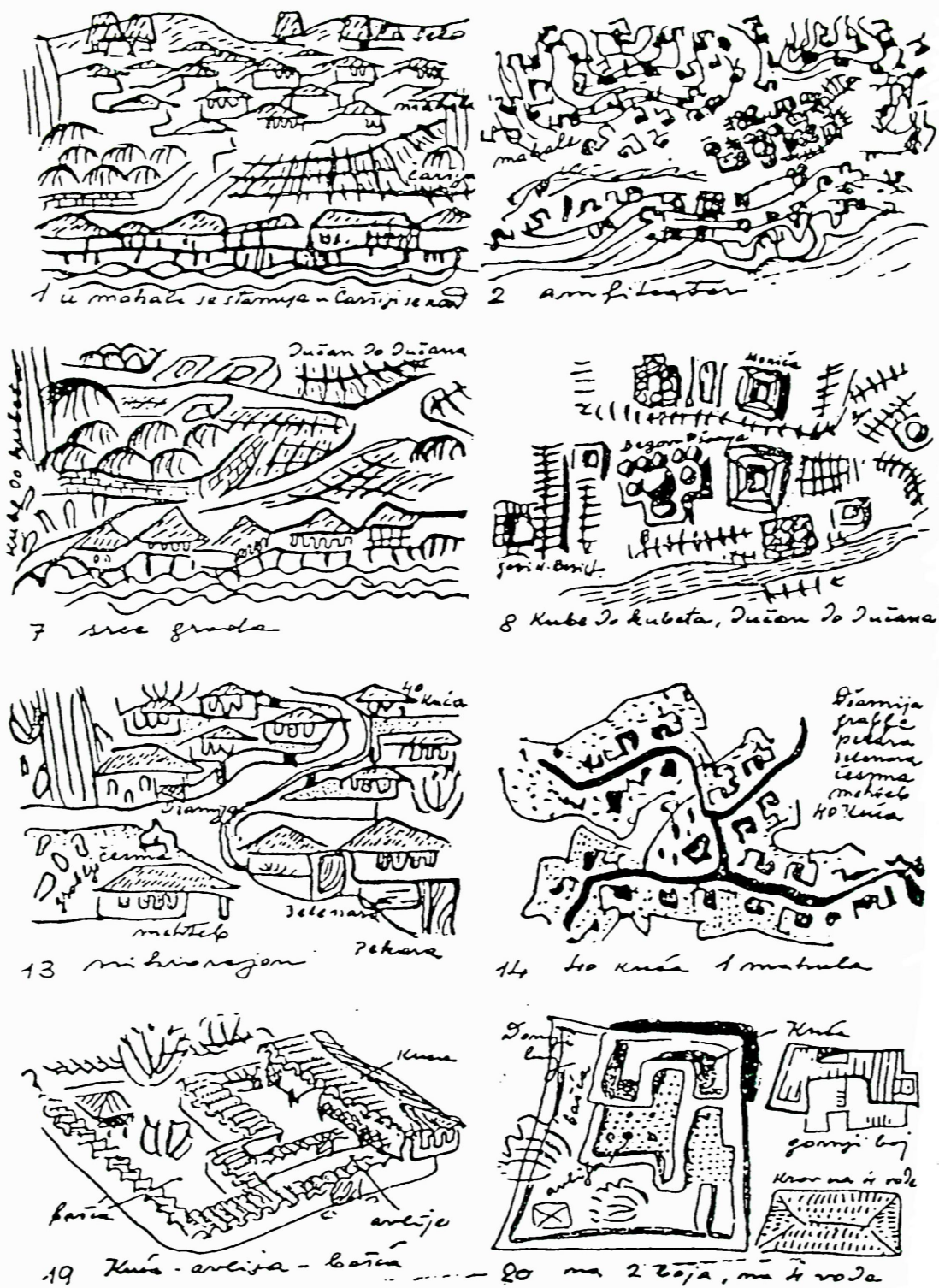
Слика 3.7: Макета насеља „Мејдан“ из 1962. године.

Извор: 1962. *Крајишки градитељ* 14: 1.

Слика 3.8: Идејни пројекат идеалне стамбене заједнице, макета. Изложба „Породица и домаћинство 1985“

Извор: Јанићијевић, Мицо. 1958. „Изложба Porodica i domaćinstvo 1958“. *Комуна* 5: 58-60.

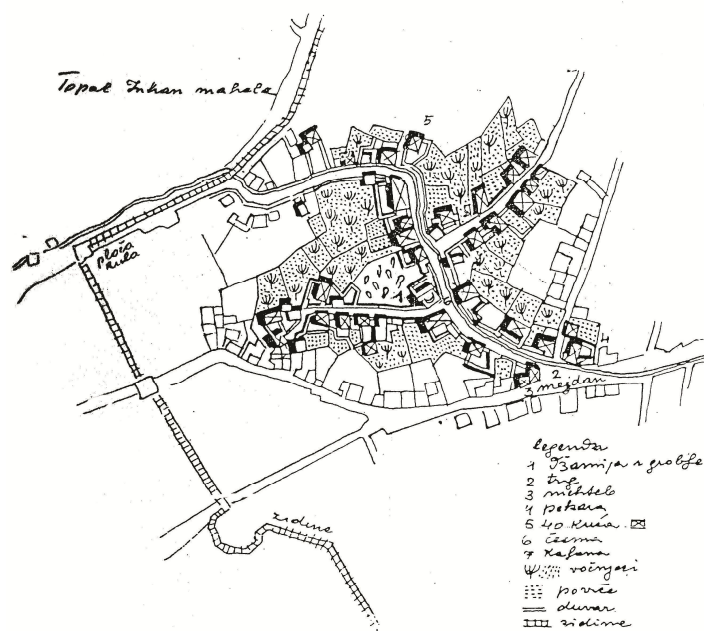
Слика 3.9: Цртеж Јураја Најдхарта. Просторни нивои: град, чаршија, махала, кућа.

Извор: Grabrijan, Dušan i Juraj Neidhardt. 1957. *Arhitektura Bosne i put u savremeno*. Ljubljana: Državna založba Slovenije, NR Bosna i Hercegovina, NR Slovenija, 56.

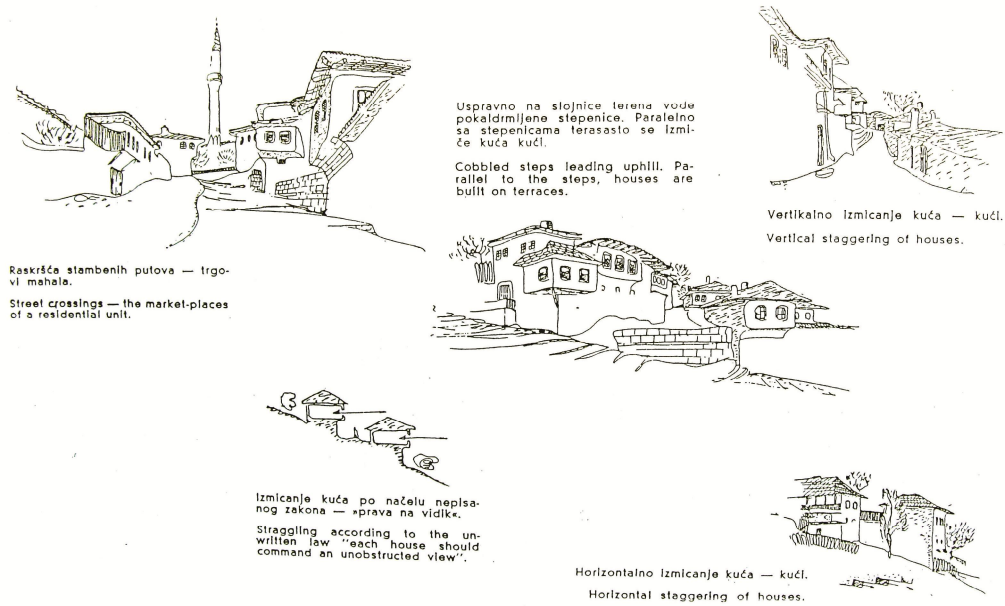
Слика 3.10: Цртеж Јураја Најдхарта. Подјела града у микрорејоне (махале).

Извор: Grabrijan, Dušan i Juraj Neidhardt. 1957. *Arhitektura Bosne i put u savremeno*. Ljubljana: Državna založba Slovenije, NR Bosna i Hercegovina, NR Slovenija, 144.

Слика 3.11: Цртеж Јураја Најдхарта. Пример махале: Топал инхан махала у Сарајеву.

Извор: Grabrijan, Dušan i Juraj Neidhardt. 1957. *Arhitektura Bosne i put u savremeno*. Ljubljana: Državna založba Slovenije, NR Bosna i Hercegovina, NR Slovenija, 145.

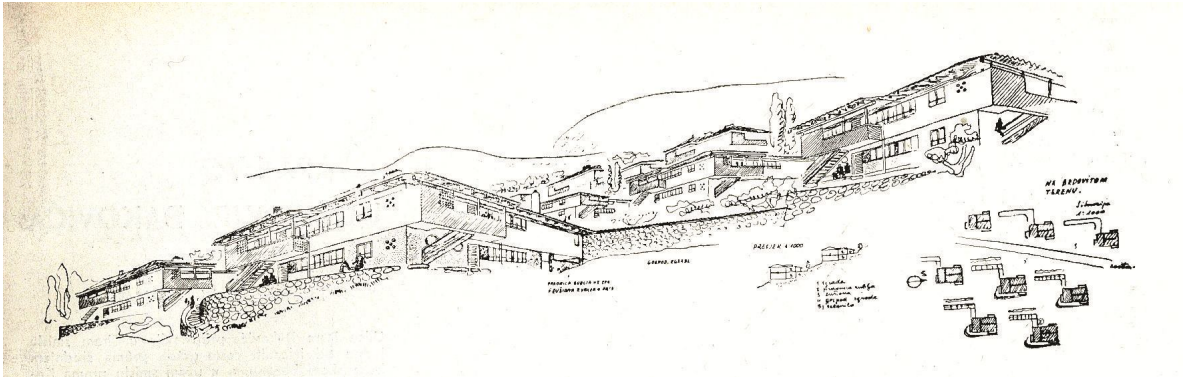
Слика 3.12: Цртеж Јураја Најдхарта. Начело спонтане изградње махале: право на видик.

Извор: Grabrijan, Dušan i Juraj Neidhardt. 1957. *Arhitektura Bosne i put u savremeno*. Ljubljana: Državna založba Slovenije, NR Bosna i Hercegovina, NR Slovenija, 151.

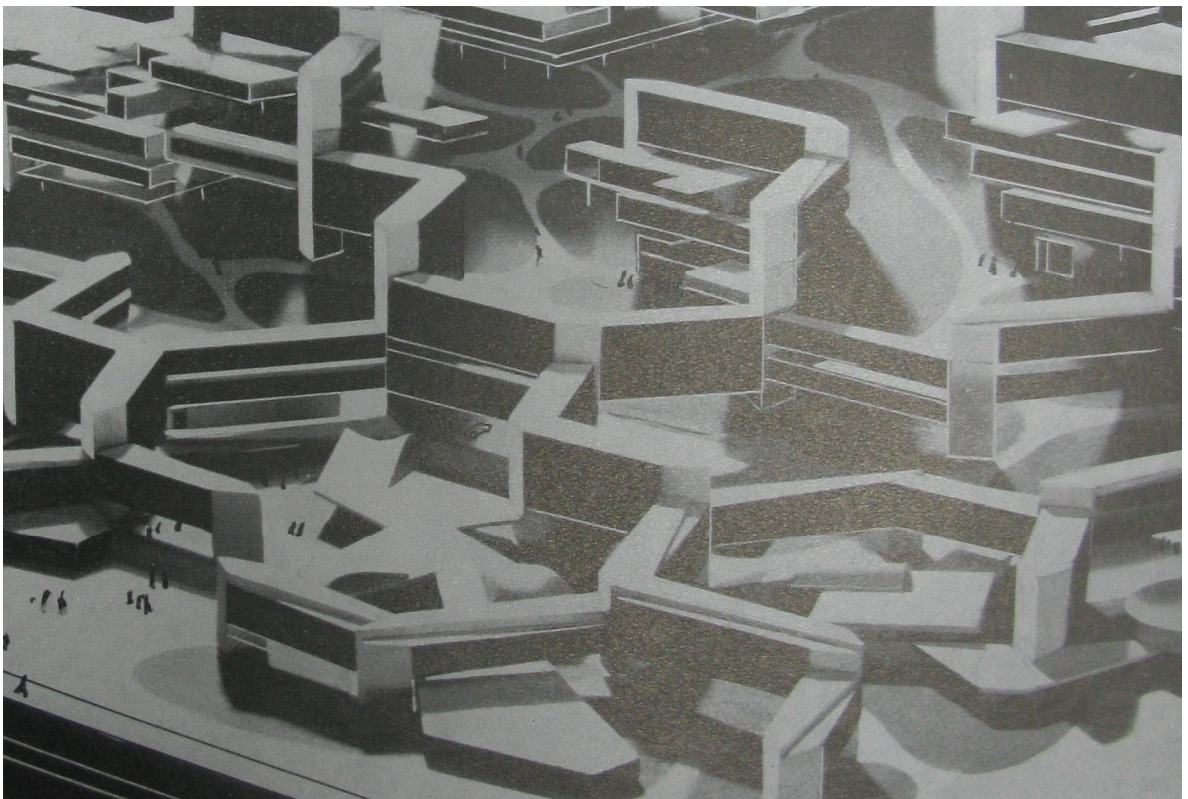
Слика 3.13: Фотографија махале у Бањалуци из краја деветнаестог вијека, период аустро-угарске мохархије.

Извор: Ravlić, Aleksandar. 1979. *Banjaluka — razdoblja i stoljeća*. Sarajevo: IRO "Veselin Masleša", 55.

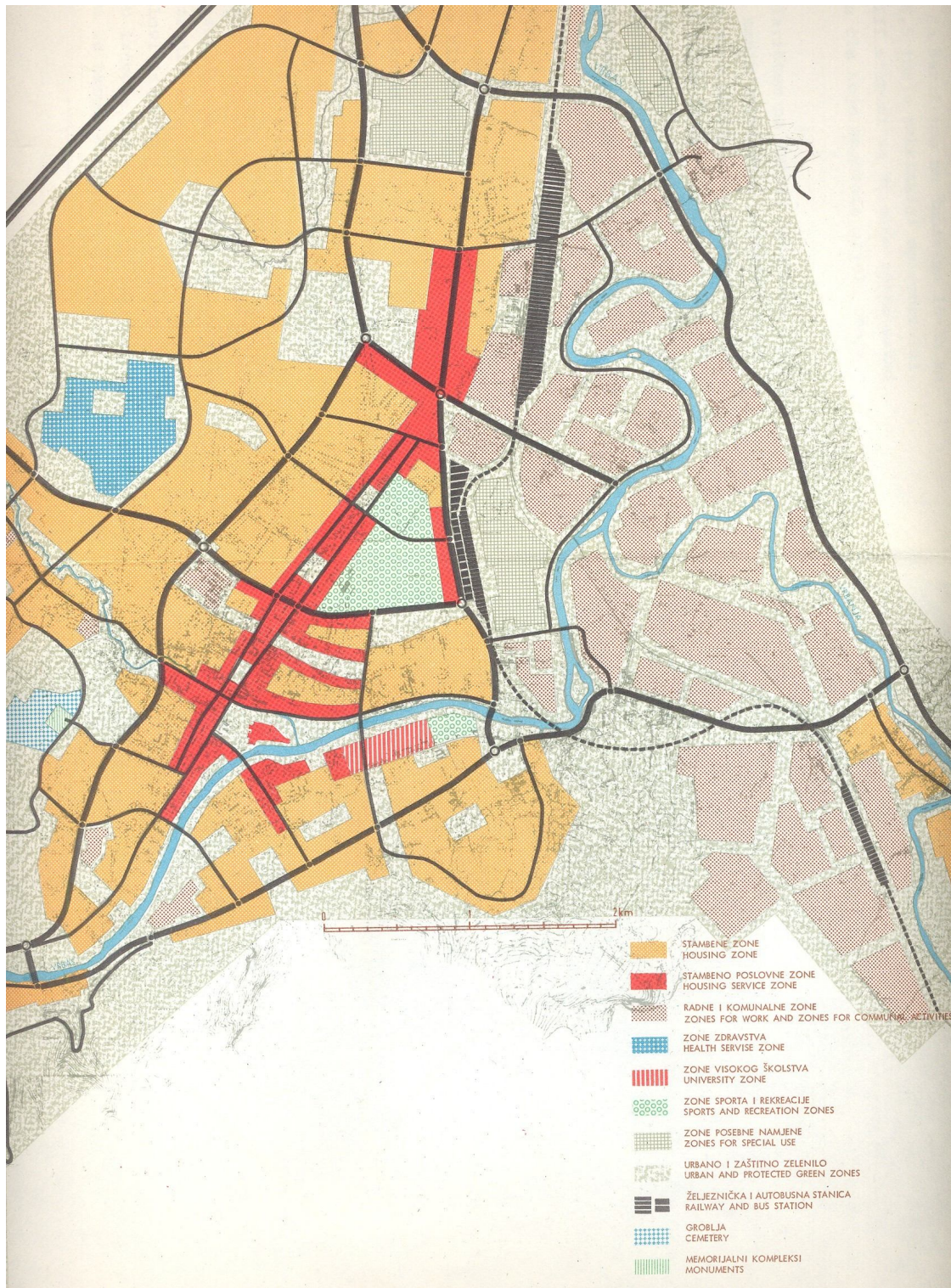
Слика 3.14: Цртеж Јураја Најдхарта. Идејни пројекат радничког насеља у Варешу, 1947. Примјена принципа „комшилук“ у изградњи стамбеног насеља.

Извор: Neidhardt, Juraj. 1954. "Komšilik. Izgradnja stambenih naselja prema načelima komšiluka". *Arhitektura* 1: 22-24.

Слика 3.15: Јурај Најдхарт. Пројекат стамбеног насеља Кошевска долина у Сарајеву, 1967. Студија насеља за раван терен.

Извор: _"Истраживања Јураја Најдхарта". *Архитектура урбанизам* 60:39.

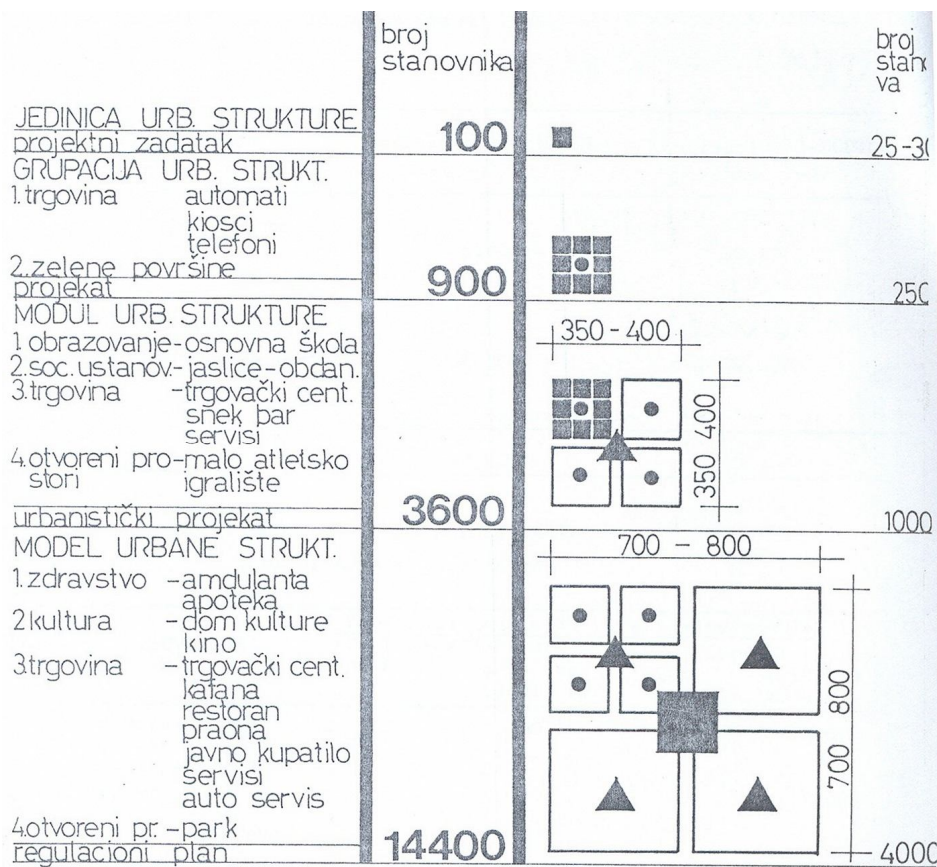
Слика 3.16: Новелирани урбанистички програм из 1971. године. Просторна концепција намене површина.

Извор: UZBL (Urbanistički zavod – Banja Luka) i (UZBiH) Urbanistički zavod Bosne i Hercegovine – Sarajevo. 1971. *Banja Luka. Novelirani urbanistički program*. Sarajevo: UZBL, UZBiH, 80.

Слика 3.17: Урбанистички план Бањалуке 1975-1990. Намена површина.

Извор: UZBL (Urbanistički zavod Banja Luka). 1975. Banja Luka. *Urbanistički plan. Sinteza*. Banja Luka: UZBL.

Слика 3.18: Моделско истраживање просторне организације једногодишње и петогодишње стамбене изградње. Димензионисање јединице суседства.

Извор: UZBL (Urbanistički zavod Banja Luka). 1979. *Prostorna analiza urbanog područja Banja Luke – Istraživanje prostornih cjelina za izbor lokaliteta za koncentrisanu stambenu izgradnju od 1978.-1985.* Banja Luka: UZBL, 81.

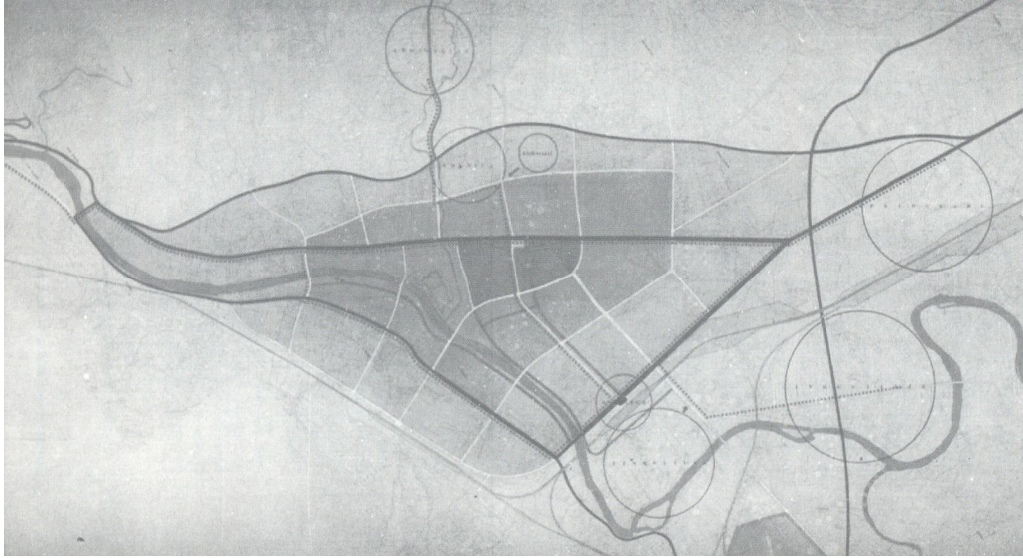
Слика 3.19: План града Бањалуке из 1934. године. У доњем десном углу делови града „Јелић поље“ и „Борик“.

Извор: Симоновић, Дијана. 2010. *Пејзажни градови: поређење развоја урбаног идентитета Бањалуке и Граца*. Бањалука: Архитектонско-грађевински факултет Универзитета у Бањалуци, 117.

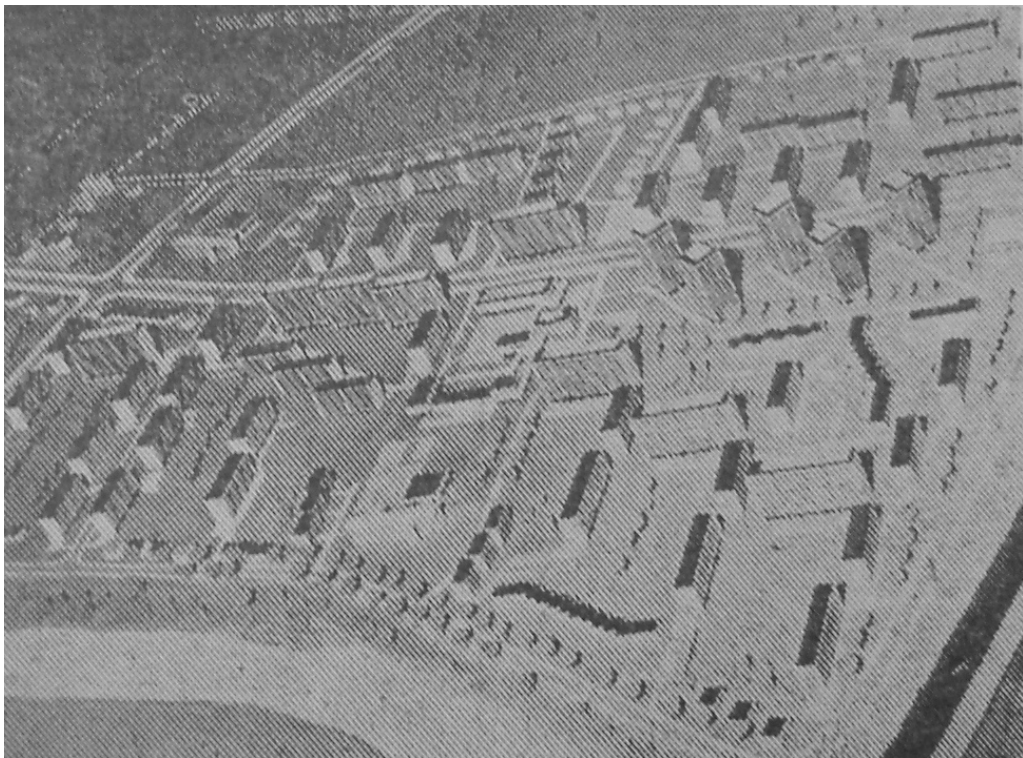
Слика 3.20: Геодетски план дела града где ће бити изграђено суседство Борик из 1941-44. године.

Извор: фонд архива Завода за заштиту културно-историјског и природног наслеђа Републике Српске.

Слика 3.21: Приједлог генералног урбанистичког плана из 1952. План саобраћаја. У доњем средишњем делу слике, мањим кругом обележен објекат будуће жељезничке станице.

Извор: Симоновић, Дијана. 2010. *Пејзажни градови: поређење развоја урбаног идентитета Бањалуке и Граца*. Бањалука: Архитектонско-грађевински факултет Универзитета у Бањалуци, 121.

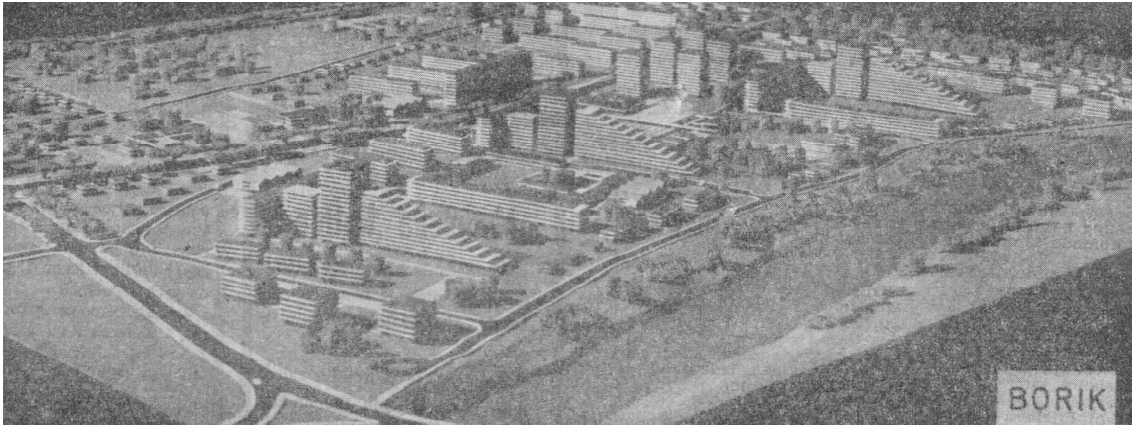
Слика 3.22: Први предлог урбанистичког решења суседства Борик. Фотографија макете.

Извор: D.M. 1964. „Коначно-урбанистичко рјешење за Borik“. *Glas*, 5.

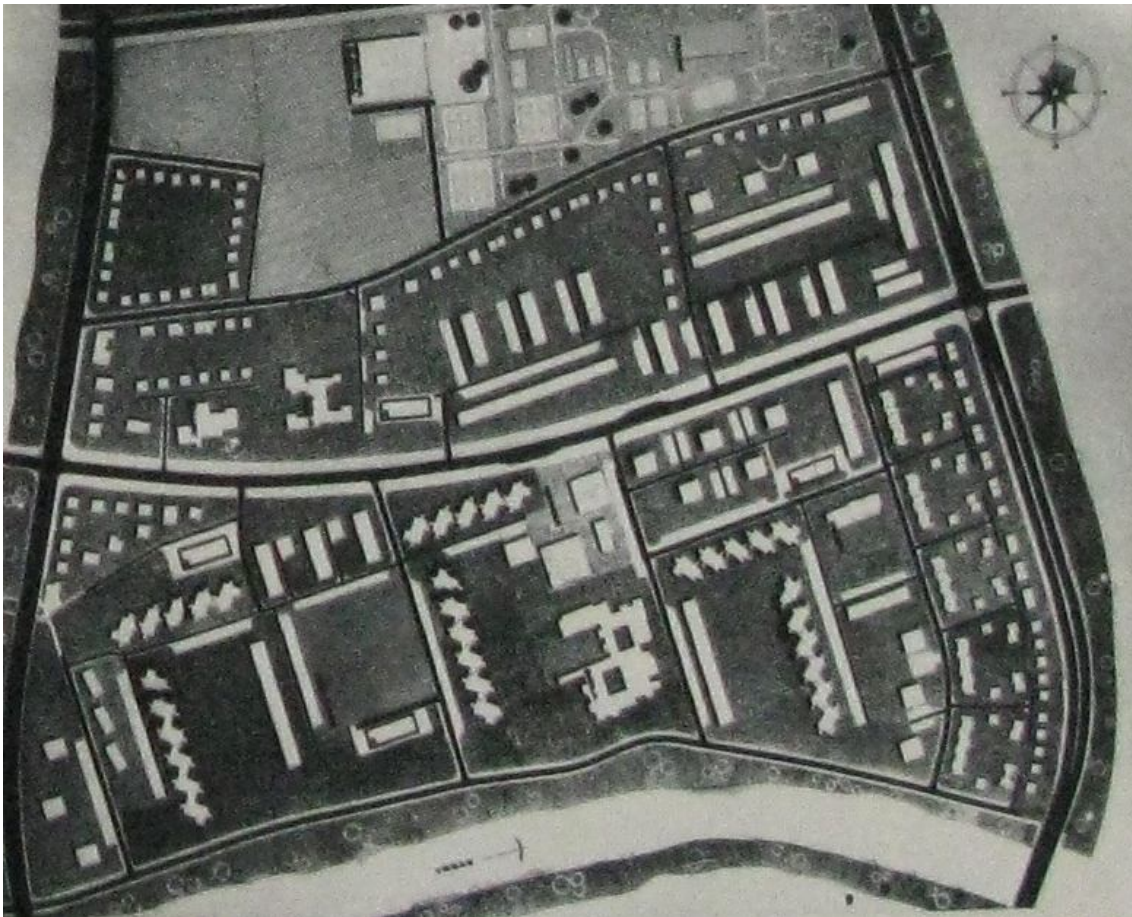
Слика 3.23: Постављање камена темељца у априлу 1970.

Извор: Karabegović, Besim, ur. 1974. *Banjaluka. Pet godina nakon zemljotresa*. Banjaluka: Glas, 111.

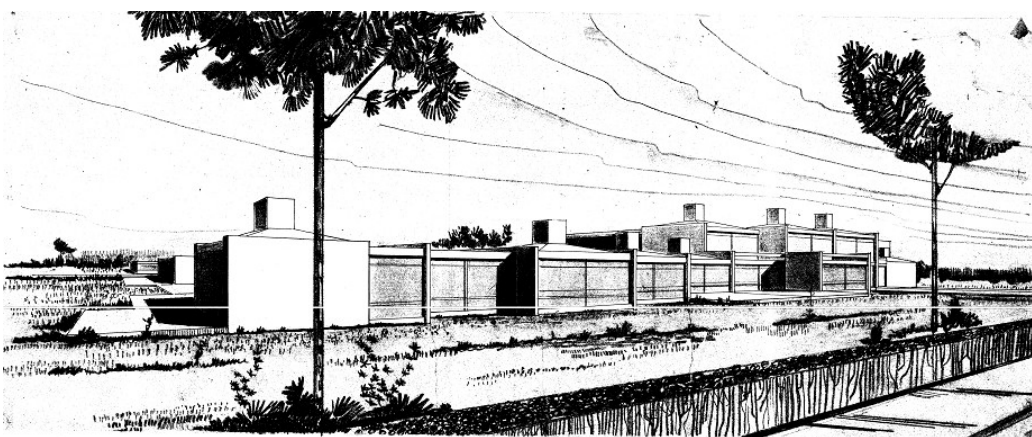
Слика 3.24: Новелирано урбанистичко решење суседства Борик. Фотографија макете.

Извор: _1967. „Šta očekujemo od stambene izgradnje. Borik i 29. novembar. *Glas*, decembar 1967, 10.

Слика 3.25: Новелирано урбанистичко решење суседства Борик – изведени пројекат. Каскадни стамбени објекти из претходног решења су замењени низовима спојених ламела. Фотографија макете.

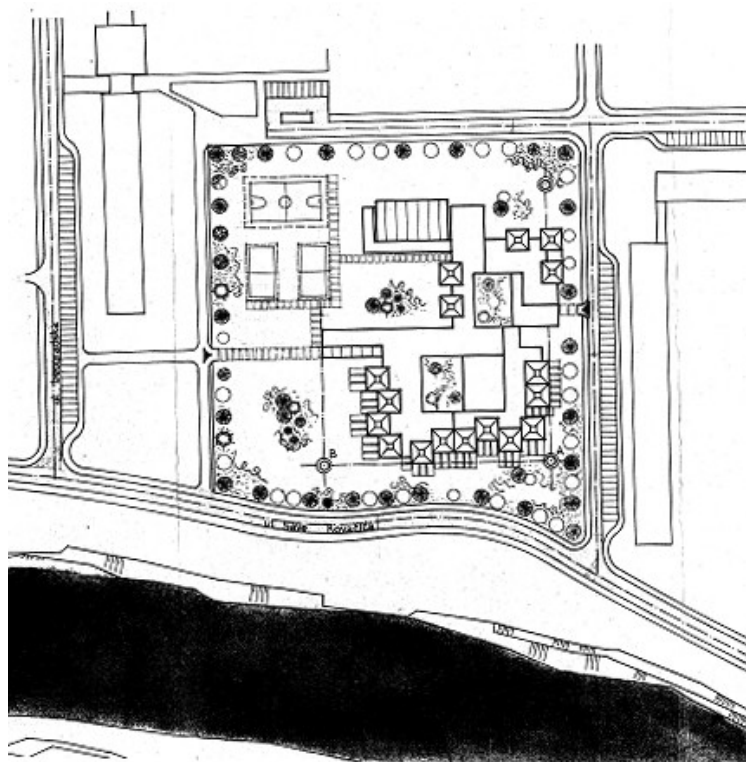
Извор: Karabegović, Besim, ur. 1974. *Banjaluka. Pet godina nakon zemljotresa*. Banjaluka: Glas, 101.

PERSPEKTIVA

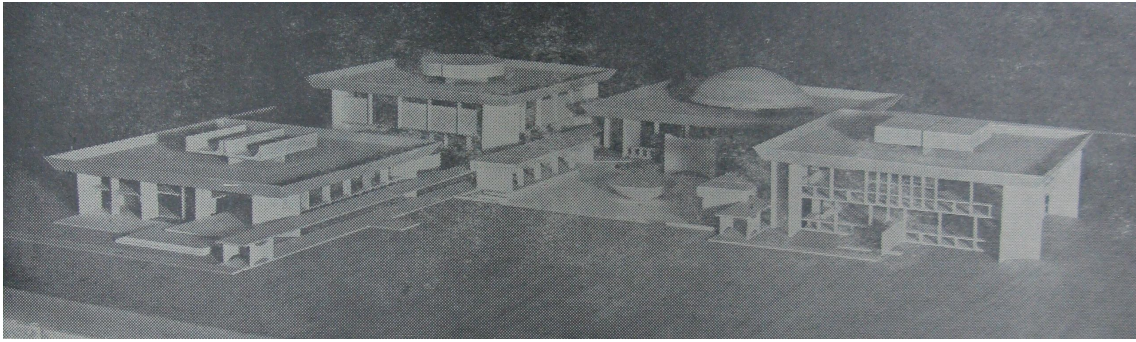
Слика 3.26а: Архитекте Никола Богачев и Теодор Георгијевски. Перспективни цртеж основне школе „Скопље“ у Борику.

Извор: фонд Архива Републике Српске.

Слика 3.26б: Архитекте Никола Богачев и Теодор Георгијевски. Цртеж ситуације основне школе „Скопље“ у Борику.

Извор: фонд Архива Републике Српске.

Слика 3.27: Фотографија макете „Друштвено-пословног центра Борик“

Извор: Salihović, Hamdija. 1971. „Društveno-poslovni centar Borik“. Glas, 11. januar: 3.

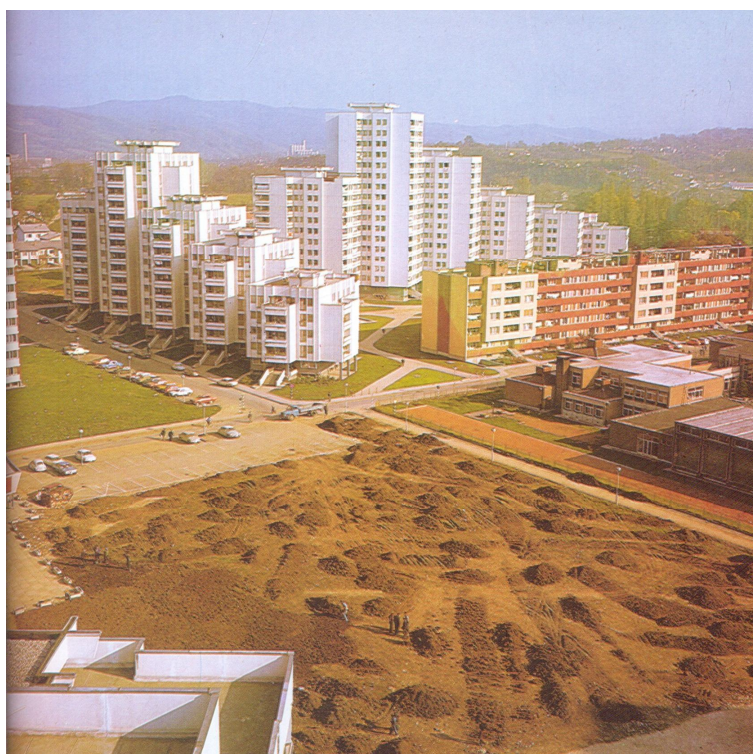
Слика 3.28: Суседство Борик 1973.

Извор: Huseđinović, Hamid i Ranko Pavlović. 1980. *Banjaluka 1969-1979*. Banjaluka: Glas, 96.

Слика 3.29: Суседство Борик у последњој фази изградње.

Извор: Karabegović, Besim, ur. 1974. *Banja Luka. Pet godina nakon zemljotresa*. Banja Luka: Glas, 115.

Слика 3.30: Суседство Борик 1979. Партерно уређење простора између основне школе (десно) и друштвеног дома.

Извор: Извор: Huseđinović, Hamid i Ranko Pavlović. 1980. *Banja Luka 1969-1979*. Banja Luka: Glas, 59.

Слика 3.31: Важећи регулациони план суседства Борик из 2005. Године

Извор: Званична интернет страница града Бањалука. Приступ 2. Априла 2014.
<http://www.banjaluka.rs.ba/>

ПРИЛОГ **Б** ТАБЕЛЕ

Табела 1.1: ВРСТЕ ЗАЈЕДНИЦА ПРЕМА СТИВЕНУ БРИНТУ

Основа веза у односима	ГЕОГРАФСКА			
	Заснован на активностима		Заснован на уверењима	
Основни разлог интеракције	Заснован на активностима		Заснован на уверењима	
Учесталост интеракције	Релативно учестала интеракција	Релативно ретка интеракција	Релативно учестала интеракција	Релативно ретка интеракција
	Заједнице места мале размере. СУСЕДСТВА	Локалне мреже засноване на пријатељству (примарно на активностима)	Комуне/колективи	Локалне мреже засноване на пријатељству (примарно на културолошким уверењима)

Основа веза у односима	ПРЕМА ИЗБОРУ			
	Заснован на активностима		Заснован на уверењима	
Основни разлог интеракције	Заснован на активностима		Заснован на уверењима	
Локација чланова	Концентрисани у простору	Дисперзни у простору	Концентрисани у простору	Дисперзни у простору
	Заједнице према избору (засноване на активностима)		Заједнице према избору (засноване на суб-култури, идеологији)	
Интеракција лицем у лице	Мање заступљена	Без	Мање заступљена	Без
	Дисперзне мреже засноване на пријатељству (примарно на активностима)	Виртуелне заједнице	Дисперзне мреже засноване на пријатељству (примарно на културолошким уверењима)	„Имагинарне заједнице“

Табела 3.1: ПРОМЕНА БРОЈА СТАНОВНИКА У БАЊАЛУЦИ У ТОКУ 20. ВЕКА

Година пописа	Број становника
1879	9560
1885	11357
1895	13566
1910	14800
1921	18000
1931	20400
1948	29627
1953	36401
1961	60950
1971 ⁶⁸	90831
1981	123 937
1991	143 079
2013 ⁶⁹	199 191 (150 997) ⁷⁰

⁶⁸ До 1971. године према (Смлатић 1978, 54), засновано на попису становништва у БиХ до 1910. и Југославији од 1921. до 1971.

⁶⁹ Прелиминарни резултати пописа становништва у БиХ 2013 за Град Бањалуку.

⁷⁰ Број становника у границама административне територије града и ужег урбаног подручја.

Табела 3.2: ПРОСТОРНЕ НОРМЕ ОСНОВНЕ УРБАНИСТИЧКЕ ЈЕДИНИЦЕ СТАНОВАЊА У УРБАНИСТИЧКОМ ПЛАНИРАЊУ БАЊАЛУКЕ

	Програм урбанистичког плана 1967.	Урбанистички план 1975-1990.	Нацрт урбанистичког плана 2008-2020.
Основна јединица просторне организације становања	МИКРОРЕЈОН: територијална јединица становања - инструмент за формирање функционалне мреже институција јавних служби и снабдевања.	СТАМБЕНИ БЛОК: основна просторно-функционална целина стамбене зоне ограничена примарним саобраћајницама. Месна заједница: основна друштвено-територијална јединица стамбене зоне града која обезбеђује потребан простор, потребне објекте и садржаје, њихов размештај и просторну организацију тако да оствари потпуно функционисање основних активности становања. Просторном обухвату једног блока одговара 1-2 месне заједнице.	СТАМБЕНО НАСЕЉЕ: Није прецизно дефинисано. Користи се у контексту различитих просторних размера.
Јединице просторне организације становања вишег реда	Рејон: 3-5 микрорејона, приближно 50 000 становника	Рејон: део градске стамбене зоне који обухвата више (8-12) месних заједница са центром вишег реда.	Рејон: као у претходном плану
Граница територије	-	Оивичена примарним саобраћајницама	Оивичено саобраћајницама
Центар месне заједнице	Центар микрорејона садржи културне и друштвене функције смештене у склопу објекта друштвеног дома.	Центар месне заједнице садржи централне градске функције и објекат друштвеног центра. Опслужује простор пешачке дистанце 300-500 m.	Центар насеља: као у претходном плану
Друге функције унутар основне јединице	Основна школа, мање рекретивне и спортске површине,	Простори објеката друштвеног стандарда, парк, спортске и	

становања	предшколске установе, здравствене станице, локална пошта, објекти за снабдевање	рекреативне површине	
Број становника	5-11 000	5 000 - 15 000	
Густина насељености			200-350 становника/ха, макс. 550 становника/ха
Коефицијент изграђености		0,7-1,0	Макс. 1,8 Степен искориштености 0,3
Површина зелених простора		Парк - 5m ² /становнику, укупно 15 m ² /становнику	25 m ² /становнику Мин. 40% озелењености отвореног стамбеног блока
Типологија стамбеног блока		Отворени блок	Компактни и отворени блок, са преференцијом отворених блокова
Спратност објеката		Просечна П+4, П+8, макс. П+16 зависно од састава тла просторне јединице	Макс. просечна висина П+6
Дистанце између објеката		Једна и по висина вишег објекта	Једна и по висина вишег објекта, мин. 14 м
Површина паркинг простора			1,1 паркинг место/ стану, 1 паркинг место/60 m ² пословног простора
Површине дечијих игралишта			1m ² игралишта/становнику, мин. 150 m ²

Табела 3.3: МОРФОЛОШКЕ КАРАКТЕРИСТИКЕ СУСЕДСТВА БОРИК – ОДНОС ИЗГРАЂЕНОГ И НЕИЗГРАЂЕНОГ ПРОСТОРА

	m ²	%	стамбени/ нестамбени	изграђено	неизграђено	н/и
Приватни простор	99887,11	25		21012,00	78875,89	3,7:1
Простор ограниченог приступа	43488,11	11		13435,50	30052,61	2,2:1
Колективни простор	261615,96	64		34073,36	227541,89	6,7:1
Суседство- укупно	404991,25	100	8,3:1	68520,86	336470,39	4,9:1

Табела 3.4: ФУНКЦИОНАЛНА ПОДЕЛА ОТВОРЕНОГ ЈАВНОГ ПРОСТОРА СУСЕДСТВА БОРИК

	m ²	%	%
Коловоз и паркинзи	61 907,70	23,70	27,40
Пешачке стазе	27 986,60	10,70	12,40
Дечија игралишта и спортски терени	1944,00	0,75	0,86
Озелењене површине	134 337,45	51,35	59,40
Отворени простор укупно	226 175,75	86,45	100
Површина под објектима	35 439,50	13,55	
Суседство (колективни простор)	261 615,25	100	

Табела 3.5: ИНДИКАТОРИ КОНФИГУРАЦИЈСКЕ КОНСТИТУТИВНОСТИ ЈАВНИХ ПРОСТОРА У СУСЕДСТВУ БОРИК

Тип јавног простора према критеријуму дубине конфигурације приступа	Y/A [n]	Cb/A [n]	Y/C [m ²]	X/C [n]	Y/X [m ²]	Ip/X [m]
(улично микро суседство) u1	-	-	953,52	0,90	1048,35	40,27
u2	-	-	634,81	1,18	537,15	32,66
u3	-	-	1656,57	1,80	920,32	46,20
u4	-	-	759,88	0,80	949,75	39,89
u5	-	-	835,40	4,75	175,87	13,20
u6	-	-	667,58	1,28	519,23	29,61
(дворишно микро суседство) d1	-	-	186,43	0,60	310,71	44,48
d2	-	-	303,25	0,20	1516,25	156,85
d3	-	-	546,05	0,50	1092,10	84,56
d4	-	-	638,66	3,12	204,37	11,52
d5	-	-	2157,90	2,50	863,16	60,48
d6	-	-	1195,86	2,00	597,93	42,50
d7	-	-	1195,86	2,00	597,93	42,50
d8	-	-	1342,18	1,50	894,78	30,60
d9	-	-	1644,18	1,40	1174,41	45,64
d10	-	-	1045,18	0,66	1567,77	57,92
d11	-	-	2156,37	3,00	718,79	41,18
(енклава) e1	-	-	1322,33	1,46	763,86	44,80
e2	-	-	2066,41	2,44	845,35	40,47
Суседство	0,86	0,32				

Варијабле унутар појединачног јавног простора:

Y - површина отвореног простора

A - површина целог простора јединице

Cb – површина слепих конвексних поља

C – број конвексних поља

X – број улаза

Ip – дужина свих граница

Табела 3.6: НОРМАЛИЗАЦИЈА ИНДИКАТОРА КОНФИГУРАЦИЈСКЕ КОНСТИТУТИВНОСТИ

Тип јавног простора према критеријуму дубине конфигурације приступа	Y/A_n [n]	C_b/A_n [n]	Y/C_n [m ²]	X/C_n [n]	Y/X_n [m ²]	l_p/X_n [m]	K
(улично микро суседство) u1	-	-	3-4	~ 2	~ 2	3-4	K <
u2	-	-	4-5	2-3	~ 4	~ 4	K >
u3	-	-	1-2	3-4	2-3	~ 2	K <
u4	-	-	3-4	~ 2	~ 2	~ 4	K <
u5	-	-	3-4	~ 5	~ 5	4-5	K >
u6	-	-	~ 4	2-3	4-5	4-5	K >
(дворишно микро суседство) d1	-	-	~ 5	1-2	4-5	2-3	K >
d2	-	-	4-5	~ 1	1-2	~ 1	K <
d3	-	-	4-5	1-2	1-2	1-2	K <
d4	-	-	~ 4	4-5	4-5	~ 5	K >
d5	-	-	~ 1	4-5	2-3	1-2	K <
d6	-	-	2-3	3-4	3-4	~ 3	K >
d7	-	-	2-3	3-4	~ 4	~ 3	K >
d8	-	-	~ 2	3-4	2-3	4-5	K >
d9	-	-	1-2	2-3	1-2	~ 2	K <
d10	-	-	~ 3	1-2	~ 1	1-2	K <
d11	-	-	1-2	4-5	3-4	3-4	K >
(енклава) e1	-	-	2-3	~ 3	3-4	2-3	K <
e2	-	-	1-2	~ 4	~ 3	3-4	K >
Суседство	-	-	-	-	-	-	

Варијабле унутар појединачног јавног простора:

Y - површина отвореног простора

A - површина целог простора јединице (типа према првом критеријуму)

C_b – површина слепих конвексних поља

C – број конвексних поља

X – број улаза

l_p – дужина свих граница

Нормализација вредности се врши се на основу *медијан* вредности која раздваја узорак на половину са вишим вредностима и половину са нижим вредностима. Према Холанди, нормализација са употребом медијан вредности производи мању грешку у односу на аритметичку средину (Holanda 1997). Тачну нормализовану вредност могуће је добити дефинисањем математичких формула за нормализацију, међутим за потребе овог истраживања су довољне приближне вредности које омогућавају њихово упоређивање и класификовање.

Табела 3.7: ИНДИКАТОРИ ВИЗУЕЛНЕ ПОВЕЗАНОСТИ ОТВОРЕНИХ ЈАВНИХ И УНУТРАШЊИХ ПРОСТОРА У СУСЕДСТВУ БОРИК

Тип јавног простора према критеријуму дубине конфигурације приступа	lg [m]	lg ₁ [m]	lg ₂ [m]	lg ₃ [m]	lg ₄ [m]	lg ₅ [m]	lg ₆ [m]	Vg [%]
(улична микро суседство) u1	356,50	87,00	-	96,80	42,70	54,00	76,00	63,54
u2	322,70	179,80	-	108,10	-	-	34,80	89,22
u3	188,90	141,50	-	-	-	47,40	-	74,90
u4	224,30	85,00	14,50	111,50	-	13,30	-	87,60
u5	439,00	114,20	-	64,80	260,00	-	-	100,00
u6	137,75	45,54	20,60	45,20	-	11,20	15,20	65,87
(дворишна микро суседства) d1	51,20	24,00	14,60	12,60	-	-	-	71,50
d2	176,20	52,80	25,20	73,20	-	25,00	-	71,50
d3	204,55	-	56,90	11,50	-	-	136,15	5,62
d4	326,50	124,70	-	86,30	97,00	18,50	-	94,33
d5	244,20	105,30	-	-	-	138,90	-	43,12
d6	85,00	42,50	-	42,50	-	-	-	100,00
d7	85,00	42,50	-	42,50	-	-	-	100,00
d8	172,40	73,30	-	99,10	-	-	-	100,00
d9	267,80	88,00	-	140,80	-	-	39,00	85,44
d10	323,10	100,50	-	22,60	-	-	-	100,00
d11	54,30	54,30	-	-	-	-	-	100,00
(енклава) e1	591,10	193,90	141,00	138,00	30,00	75,00	13,20	61,22
e2	872,20	240,80	140,90	277,70	-	72,00	140,80	59,45
Суседство	5122,70	1795,64	413,70	1473,20	429,70	455,30	455,15	72,20

Варијабле унутар појединачног јавног простора

Дужина примарних граница:

lg – укупна дужина фронта примарних граница

lg₁ – фронт има врата и прозоре

lg₂ – фронт има само врата

lg₃ – фронт има само прозоре

lg₄ – активни фронтови

lg₅ – слепи зидови

lg₆ – слепи зидови у приземљу

Vg – процентуална заступљеност примарних граница са визуелном везом између унутрашњег и вањског простора у односу на укупну дужину фронта

$$Vg = (lg_1 + lg_3 + lg_4) / lg \times 100$$

Табела 3.8: ПРЕГЛЕД ПИТАЊА У АНКЕТНОМ УПИТНИКУ

Ознака	Питање	Тип питања о употреби
а.	Ваша адреса? (улица, број, спрат)	основни подаци
б.	Колико имате година? (18-29, 30-39, 40-49, 50-59, преко 60)	основни подаци
в.	Пол? (женски, мушки)	основни подаци
г.	Колико људи живи у стану, укључујући Вас? (уписати број)	основни подаци
д.	Колико година имају деца која живе у стану? (без деце, мање од 2, 3-6, 7-12, преко 13)	основни подаци
е.	Да ли сте запослени? (запослен/а на пуно радно време, обављам повремене послове, незапослен/а, пензионисан/а, домаћица, школујем се, друго)	основни подаци
и.	Који је Ваш степен образовања? (основно образовање, трогодишња средња школа, четворогодишња средња школа, виша школа, факултет и више)	основни подаци
ј.	Да ли је стан у којем живите Ваше власништво? (стан у власништви, изнајмљен, друго)	основни подаци
к.	Да ли посједујете аутомобил? (да, не)	основни подаци
л.	Колико дуго живите у насељу Борик? (број месеци, број година)	основни подаци
1.	На који начин се најчешће крећете приликом обављања свакодневних активности (као што су пут од стана до трговине, вртића, школе, посла, факултета, итд.)? (ходам, возим бицикл, аутобусом, аутомобилом)	врста активности: упућује на важност одређених врста комуникација које дефинишу суседство
2.	Колико често боравите у отвореном простору у близини ваше зграде (када су временски услови најпријатнији)? Отворени простор је вањски неизграђени простор, изван стамбеног објекта. (неколико пута дневно, једном дневно, једном седмично, једном месечно, скоро никад)	учесталост употребе
3.	Колико често се Ваша дјеца играју испред зграде? (неколико пута дневно, једном дневно, једном седмично, једном месечно, скоро никад)	учесталост употребе
4.	Шта најчешће радите у отвореном простору у близини Ваше зграде? (одмарам се кроз шетњу и седење, играм се са децом, шетам кућног љубимца, уређујем врт испред зграде, дружим се са комшијама, само пролазим, друго)	врста активности: упућује на важност одређених врста места које дефинишу суседство
5.	Да ли боравите у другим отвореним просторима у насељу Борик (када су временски услови најпријатни)? (неколико пута дневно, једном дневно, једном седмично, једном месечно, скоро никад)	учесталост употребе: упућује и на границе суседства

6.	Шта најчешће радите у другим отвореним просторима у насељу Борик? (одмарам се кроз шетњу и седење, играм се са децом, шетам кућног љубимца, уређујем врт испред зграде, дружим се са комшијама, само пролазим, друго)	врста активности: упућује на важност одређених врста места које дефинишу суседство
7.	Колико често се дружите са комшијама у отвореном простору у близини Ваше зграде? (неколико пута дневно, једном дневно, једном седмично, једном месечно, скоро никад)	учесталост употребе у сврху социјализације: важност јавних простора у друштвеној комуникацији
8.	Да ли простор око Ваше зграде сматрате мирним простором у којем нема много људи? (веома миран, миран у одређено доба дана, умерено проходан, веома проходан, не знам)	учесталост употребе и њена перцепција
9.	Коме је према Вашем мишљењу намењен отворени простор око Ваше зграде? (станарима зграде, станарима свих оближњих зграда, станарима насеља Борик, то је јавни градски простор)	актери контроле територије проширеног стамбеног простора – суседства: упућује на границе територије
10.	Како би сте назвали отворени простор око Ваше зграде? (двориште, улица, врт, зелена површина, јавни простор, заједнички простор, градско земљиште, друго)	врста територије: упућује на карактеристике које дефинишу територију
11.	Где су по Вашем мишљењу границе отвореног простора који припада станарима Ваше зграде? (обухватају простор око улаза у зграду, ... од улаза до најближе саобраћајнице,... од улаза до суседних стамбених зграда, отворени простор целог блока, нема граница, не знам)	границе суседства
12.	Да ли бисте чешће употребљавали отворени простор око Ваше зграде ако би постојале оgrade које га дефинишу? (много чешће, не правим разлику, не знам)	границе јавног простора
13.	Да ли би сте вољели да имате приватни простор у близини Ваше зграде, који би користили само чланови Вашег домаћинства? (да, веома; не; не знам)	границе јавног простора
14.	Да ли непознати људи користе отворени простор око Ваше зграде? (стално, често, понекад, не користе, не знам)	перцепција територије у јавним просторима
15.	Како посматрате појаву непознатих људи у отвореном простору око Ваше зграде? (као позитивну, углавном позитивну, као негативну, није од важности)	перцепција територије у јавним просторима
16.	Да ли сте примјетили конфликте око употребе отвореног простора између различитих корисника? (често се дешавају; да, понекад;	перцепција територије у јавним просторима
17.	Да ли сматрате да је отворени простор око Ваше зграде сигуран? (веома сигуран, делимично сигуран, није сигуран уопште, не знам)	сигурност јавних простора

18.	Шта Вам се свиђа у отвореном простору око Ваше зграде? (слободан одговор)	карактеристике јавних простора важне у животу суседства
19.	Шта би сте променили у отвореном простору око Ваше зграде што би утицало на то да у њему чешће боравите? (слободан одговор)	основне потребе
20.	Шта сматрате Вашим комшилуком/суседством? (станове и заједничке просторије са истим улазом у зграду; целу стамбену зграду са околним простором; неколико најближих зграда са заједничким двориштем; простор од моје зграде до трговине, школе, вртића, парка...; Борик; друго)	границе суседства
21.	Да ли сматрате да је Ваш комшилук/суседство сигурано? (веома сигурно, делимично сигурно, није сигурно уопште, не знам)	сигурност суседства
22.	Да ли би сте више вољели да станујете у једнопородичној кући са двориштем? (да, не, зашто?)	незадовољене просторне потребе у колективном стамбеном простору

**ТАБЕЛАРНИ ПРИКАЗ РЕЗУЛТАТА АНКЕТЕ
СА СТАНОВНИЦИМА СУСЕДСТВА БОРИК У БАЊАЛУЦИ**

**Табела 3.9 – 1: ОДГОВОРИ НА 1. ПИТАЊЕ У ОДНОСУ НА ТИП ЈАВНОГ ПРОСТОРА
(најчешћа врста кретања – ходање)**

Ходање		Тип јавног простора			Укупно
		Улице	Дворишта	Енклаве	
Да	Бр.	46	30	25	101
		45.5%	29.7%	24.8%	87.8%
		85.2%	90.9%	89.3%	
Не	Бр.	8	3	3	14
		57.1%	21.4%	21.4%	12.2%
		14.8%	9.1%	10.7%	
Укупно	Бр.	54	33	28	115
		47.0%	28.7%	24.3%	100.0%

**Табела 3.9 – 2: ОДГОВОРИ НА 1. ПИТАЊЕ У ОДНОСУ НА ТИП ЈАВНОГ ПРОСТОРА
(најчешћа врста кретања – возња бицикла)**

Вожња бицикла		Тип јавног простора			Укупно
		Улице	Дворишта	Енклаве	
Да	Бр.	7	1	2	10
		70.0%	10.0%	20.0%	8.7%
		13.0%	3.0%	7.1%	
Не	Бр.	47	32	26	105
		44.8%	30.5%	24.8%	91.3%
		87.0%	97.0%	92.9%	
Укупно	Бр.	54	33	28	115
		47.0%	28.7%	24.3%	100.0%

Табела 3.9 – 3: ОДГОВОРИ НА 1. ПИТАЊЕ У ОДНОСУ НА ТИП ЈАВНОГ ПРОСТОРА (најчешћа врста кретања – возња аутобусом)

Аутобус		Тип јавног простора			Укупно
		Улице	Дворишта	Енклаве	
Да	Бр.	4	3	0	7
		57.1%	42.9%	0.0%	6.1%
Не	Бр.	50	30	28	108
		46.3%	27.8%	25.9%	93.9%
Укупно	Бр.	54	33	28	115
		47.0%	28.7%	24.3%	100.0%

Табела 3.9 – 4: ОДГОВОРИ НА 1. ПИТАЊЕ У ОДНОСУ НА ТИП ЈАВНОГ ПРОСТОРА (најчешћа врста кретања – возња аутомобилом)

Аутомобил		Тип јавног простора			Укупно
		Улице	Дворишта	Енклаве	
Да	Бр.	16	3	3	22
		72.7%	13.6%	13.6%	19.1%
Не	Бр.	38	30	25	93
		40.9%	32.3%	26.9%	80.9%
Укупно	Бр.	54	33	28	115
		47.0%	28.7%	24.3%	100.0%

Табела 3.9 – 5: ОДГОВОРИ НА 2. ПИТАЊЕ У ОДНОСУ НА ТИП ЈАВНОГ ПРОСТОРА (учесталост употребе отворених простора око зграде)

Учесталост употребе	Тип јавног простора			Укупно	
	Улице	Дворишта	Енклаве		
неколико пута дневно	Бр.	20	12	12	44
		45.5%	27.3%	27.3%	38.3%
		37.0%	36.4%	42.9%	
једном дневно	Бр.	14	9	4	27
		51.9%	33.3%	14.8%	23.5%
		25.9%	27.3%	14.3%	
једном седмично	Бр.	10	2	3	15
		66.7%	13.3%	20.0%	13.0%
		18.5%	6.1%	10.7%	
једном месечно	Бр.	1	0	1	2
		50.0%	0.0%	50.0%	1.7%
		1.9%	0.0%	3.6%	
скоро никад	Бр.	9	10	8	27
		33.3%	37.0%	29.6%	23.5%
		16.7%	30.3%	28.6%	
Укупно	Бр.	54	33	28	115
		47.0%	28.7%	24.3%	100.0%

Табела 3.9 – 6: ОДГОВОРИ НА 3. ПИТАЊЕ У ОДНОСУ НА ТИП ЈАВНОГ ПРОСТОРА (учесталост употребе отворених простора за игру деце)

Учесталост		Тип јавног простора			Укупно
		Улице	Дворишта	Енклаве	
неколико пута дневно	Бр.	10	4	11	25
		40.0%	16.0%	44.0%	38.5%
		34.5%	22.2%	61.1%	
једном дневно	Бр.	8	1	1	10
		80.0%	10.0%	10.0%	15.4%
		27.6%	5.6%	5.6%	
једном седмично	Бр.	4	2	2	8
		50.0%	25.0%	25.0%	12.3%
		13.8%	11.1%	11.1%	
једном месечно	Бр.	1	0	0	1
		100.0%	0.0%	0.0%	1.5%
		3.4%	0.0%	0.0%	
скоро никад	Бр.	6	11	4	21
		28.6%	52.4%	19.0%	32.3%
		20.7%	61.1%	22.2%	
Укупно	Бр.	29	18	18	65
		44.6%	27.7%	27.7%	100.0%

Табела 3.9 – 7: ОДГОВОРИ НА 4. ПИТАЊЕ У ОДНОСУ НА ТИП ЈАВНОГ ПРОСТОРА (врста активности у јавном простору – одмор уз шетњу)

Одмор уз шетњу		Тип јавног простора			Укупно
		Улице	Дворишта	Енклаве	
Да	Бр.	25	12	11	48
		52.1%	25.0%	22.9%	41.7%
		46.3%	36.4%	39.3%	
Не	Бр.	29	21	17	67
		43.3%	31.3%	25.4%	58.3%
		53.7%	63.6%	60.7%	
Укупно	Бр.	54	33	28	115
		47.0%	28.7%	24.3%	100.0%

Табела 3.9 – 8: ОДГОВОРИ НА 4. ПИТАЊЕ У ОДНОСУ НА ТИП ЈАВНОГ ПРОСТОРА (врста активности у јавном простору – игра са децом)

Игра с дјецом		Тип јавног простора			Укупно
		Улице	Дворишта	Енклаве	
Да	Бр.	9	2	4	15
		60.0%	13.3%	26.7%	
Не	Бр.	45	30	24	99
		45.5%	30.3%	24.2%	
Укупно	Бр.	54	32	28	114
		47.4%	28.1%	24.6%	

Табела 3.9 – 9: ОДГОВОРИ НА 4. ПИТАЊЕ У ОДНОСУ НА ТИП ЈАВНОГ ПРОСТОРА (врста активности у јавном простору – шетња кућног љубимца)

Шетња кућног љубимца		Тип јавног простора			Укупно
		Улице	Дворишта	Енклаве	
Да	Бр.	5	1	3	9
		55.6%	11.1%	33.3%	
Не	Бр.	49	32	25	106
		46.2%	30.2%	23.6%	
Укупно	Бр.	54	33	28	115
		47.0%	28.7%	24.3%	

Табела 3.9 – 10: ОДГОВОРИ НА 4. ПИТАЊЕ У ОДНОСУ НА ТИП ЈАВНОГ ПРОСТОРА
(врста активности у јавном простору – уређење врта испред зграде)

Уређење врта		Тип јавног простора			Укупно
		Улице	Дворишта	Енклаве	
Да	Бр.	1	0	2	3
		33.3%	0.0%	66.7%	
		1.9%	0.0%	7.1%	
Не	Бр.	53	33	26	112
		47.3%	29.5%	23.2%	
		98.1%	100.0%	92.9%	
Укупно	Бр.	54	33	28	115
		47.0%	28.7%	24.3%	100.0%

Табела 3.9 – 11: ОДГОВОРИ НА 4. ПИТАЊЕ У ОДНОСУ НА ТИП ЈАВНОГ ПРОСТОРА
(врста активности у јавном простору – дружење са комшијама)

Дружење с комшијама		Тип јавног простора			Укупно
		Улице	Дворишта	Енклаве	
Да	Бр.	9	2	5	16
		56.2%	12.5%	31.2%	
		16.7%	6.1%	17.9%	
Не	Бр.	45	31	23	99
		45.5%	31.3%	23.2%	
		83.3%	93.9%	82.1%	
Укупно	Бр.	54	33	28	115
		47.0%	28.7%	24.3%	100.0%

Табела 3.9 – 12: ОДГОВОРИ НА 4. ПИТАЊЕ У ОДНОСУ НА ТИП ЈАВНОГ ПРОСТОРА (врста активности у јавном простору – само пролазим)

Само пролази		Тип јавног простора			Укупно
		Улице	Дворишта	Енклаве	
Да	Бр.	30	18	10	58
		51.7%	31.0%	17.2%	
		55.6%	54.5%	35.7%	
Не	Бр.	24	15	18	57
		42.1%	26.3%	31.6%	
		44.4%	45.5%	64.3%	
Укупно	Бр.	54	33	28	115
		47.0%	28.7%	24.3%	

Табела 3.9 – 13: ОДГОВОРИ НА 5. ПИТАЊЕ У ОДНОСУ НА ТИП ЈАВНОГ ПРОСТОРА (учесталост употребе других отворених простора у суседству)

Учесталост употребе		Тип јавног простора			Укупно
		Улице	Дворишта	Енклаве	
неколико пута дневно	Бр.	9	4	6	19
		47.4%	21.1%	31.6%	
		16.7%	12.1%	21.4%	
једном дневно	Бр.	12	6	6	24
		50.0%	25.0%	25.0%	
		22.2%	18.2%	21.4%	
једном седмично	Бр.	17	10	6	33
		51.5%	30.3%	18.2%	
		31.5%	30.3%	21.4%	
једном месечно	Бр.	2	3	3	8
		25.0%	37.5%	37.5%	
		3.7%	9.1%	10.7%	
скоро никад	Бр.	14	10	7	31
		45.2%	32.3%	22.6%	
		25.9%	30.3%	25.0%	
Укупно	Бр.	54	33	28	115
		47.0%	28.7%	24.3%	

Табела 3.9 – 14: ОДГОВОРИ НА 6. ПИТАЊЕ У ОДНОСУ НА ТИП ЈАВНОГ ПРОСТОРА (врста активности у другом отвореном простору у суседству – одмор уз шетњу)

Одмор уз шетњу		Тип јавног простора			Укупно
		Улице	Дворишта	Енклаве	
Да	Бр.	26	16	14	56
		46.4%	28.6%	25.0%	
Не	Бр.	28	17	14	59
		48.1%	48.5%	50.0%	
Укупно	Бр.	54	33	28	115
		47.0%	28.7%	24.3%	

Табела 3.9 – 15: ОДГОВОРИ НА 6. ПИТАЊЕ У ОДНОСУ НА ТИП ЈАВНОГ ПРОСТОРА (врста активности у другом отвореном простору у суседству – игра са децом)

Игра с децом		Тип јавног простора			Укупно
		Улице	Дворишта	Енклаве	
Да	Бр.	6	1	5	12
		50.0%	8.3%	41.7%	
Не	Бр.	48	31	23	102
		11.1%	3.1%	17.9%	
Укупно	Бр.	54	32	28	114
		47.1%	30.4%	22.5%	
Укупно	Бр.	54	32	28	114
		88.9%	96.9%	82.1%	
Укупно	Бр.	54	32	28	114
		47.4%	28.1%	24.6%	

Табела 3.9 – 16: ОДГОВОРИ НА 6. ПИТАЊЕ У ОДНОСУ НА ТИП ЈАВНОГ ПРОСТОРА
(врста активности у другом отвореном простору у суседству – шетња кућног љубимца)

Шетња кућног љубимца		Тип јавног простора			Укупно
		Улице	Дворишта	Енклаве	
Да	Бр.	5	2	3	10
		50.0%	20.0%	30.0%	8.7%
Не	Бр.	49	31	25	105
		46.7%	29.5%	23.8%	91.3%
Укупно	Бр.	54	33	28	115
		47.0%	28.7%	24.3%	100.0%

Табела 3.9 – 17: ОДГОВОРИ НА 6. ПИТАЊЕ У ОДНОСУ НА ТИП ЈАВНОГ ПРОСТОРА
(врста активности у другом отвореном простору у суседству – дружење с комшијама)

Дружење с комшијама		Тип јавног простора			Укупно
		Улице	Дворишта	Енклаве	
Да	Бр.	6	4	4	14
		42.9%	28.6%	28.6%	12.2%
Не	Бр.	48	29	24	101
		47.5%	28.7%	23.8%	87.8%
Укупно	Бр.	54	33	28	115
		47.0%	28.7%	24.3%	100.0%

Табела 3.9 – 18: ОДГОВОРИ НА 6. ПИТАЊЕ У ОДНОСУ НА ТИП ЈАВНОГ ПРОСТОРА
(врста активности у другом отвореном простору у суседству – само пролазим)

Само пролази		Тип јавног простора			Укупно
		Улице	Дворишта	Енклаве	
Да	Бр.	29	11	7	47
		61.7%	23.4%	14.9%	
Не	Бр.	25	22	21	68
		53.7%	33.3%	25.0%	
Укупно	Бр.	54	33	28	115
		47.0%	28.7%	24.3%	

Табела 3.9 – 19: ОДГОВОРИ НА 7. ПИТАЊЕ У ОДНОСУ НА ТИП ЈАВНОГ ПРОСТОРА
(учесталост употребе у сврху социјализације)

Учесталост дружења с комшијама		Тип јавног простора			Укупно
		Улице	Дворишта	Енклаве	
неколико пута дневно	Бр.	4	2	2	8
		50.0%	25.0%	25.0%	
		7.5%	6.1%	7.1%	
једном дневно	Бр.	4	5	3	12
		33.3%	41.7%	25.0%	
		7.5%	15.2%	10.7%	
једном седмично	Бр.	7	7	4	18
		38.9%	38.9%	22.2%	
		13.2%	21.2%	14.3%	
једном месечно	Бр.	7	3	7	17
		41.2%	17.6%	41.2%	
		13.2%	9.1%	25.0%	
скоро никад	Бр.	31	16	12	59
		52.5%	27.1%	20.3%	
		58.5%	48.5%	42.9%	
Укупно	Бр.	53	33	28	114
		46.5%	28.9%	24.6%	

Табела 3.9 – 20: ОДГОВОРИ НА 8. ПИТАЊЕ У ОДНОСУ НА ТИП ЈАВНОГ ПРОСТОРА
(учесталост употребе и њена перцепција)

Мишљење о интензитету употребе		Тип јавног простора			Укупно
		Улице	Дворишта	Енклаве	
веома миран	Бр.	3	4	5	12
		25.0%	33.3%	41.7%	
миран у одређено доба дана	Бр.	16	9	4	29
		55.2%	31.0%	13.8%	
умјерено проходан	Бр.	20	13	15	48
		41.7%	27.1%	31.2%	
веома проходан	Бр.	15	5	4	24
		62.5%	20.8%	16.7%	
не знам	Бр.	0	2	0	2
		0.0%	100.0%	0.0%	
Укупно	Бр.	54	33	28	115
		47.0%	28.7%	24.3%	

Табела 3.9 – 21: ОДГОВОРИ НА 9. ПИТАЊЕ У ОДНОСУ НА ТИП ЈАВНОГ ПРОСТОРА (актери и границе територије суседства)

Отворени простор припада		Тип јавног простора			Укупно
		Улице	Дворишта	Енклаве	
станарима зграде	Бр.	12	9	4	25
		48.0%	36.0%	16.0%	
		22.2%	27.3%	14.3%	
станарима свих облизњих зграда	Бр.	9	9	8	26
		34.6%	34.6%	30.8%	
		16.7%	27.3%	28.6%	
станарима насеља Борик	Бр.	12	4	3	19
		63.2%	21.1%	15.8%	
		22.2%	12.1%	10.7%	
јавни градски простор	Бр.	21	11	13	45
		46.7%	24.4%	28.9%	
		38.9%	33.3%	46.4%	
Укупно	Бр.	54	33	28	115
		47.0%	28.7%	24.3%	100.0%

Табела 3.9 – 22: ОДГОВОРИ НА 10. ПИТАЊЕ У ОДНОСУ НА ТИП ЈАВНОГ ПРОСТОРА (назив јавног простора – тип територије)

Име отвореног простора		Тип јавног простора			Укупно
		Улице	Дворишта	Енклаве	
двориште	Бр.	3	1	2	6
		50.0%	16.7%	33.3%	5.2%
улица	Бр.	7	0	4	11
		63.6%	0.0%	36.4%	9.6%
зелена површина	Бр.	8	11	4	23
		34.8%	47.8%	17.4%	20.0%
јавни простор	Бр.	19	7	6	32
		59.4%	21.9%	18.8%	27.8%
заједнички простор	Бр.	12	8	10	30
		40.0%	26.7%	33.3%	26.1%
градско земљиште	Бр.	4	4	2	10
		40.0%	40.0%	20.0%	8.7%
друго	Бр.	1	2	0	3
		33.3%	66.7%	0.0%	2.6%
Укупно	Бр.	54	33	28	115
		47.0%	28.7%	24.3%	100.0%

Табела 3.9 – 23: ОДГОВОРИ НА 11. ПИТАЊЕ У ОДНОСУ НА ТИП ЈАВНОГ ПРОСТОРА
(границе територије отвореног простора у близини зграде)

Границе отвореног простора	Тип јавног простора			Укупно
	Улице	Дворишта	Енклаве	
обухватају простор око Бр. улаза у зграду	12 57.1%	8 38.1%	1 4.8%	21 18.3%
	22.2%	24.2%	3.6%	
од улаза до најближе Бр. саобраћајнице	13 81.2%	1 6.2%	2 12.5%	16 13.9%
	24.1%	3.0%	7.1%	
од улаза до паркинга Бр. игралишта	2 20.0%	5 50.0%	3 30.0%	10 8.7%
	3.7%	15.2%	10.7%	
од улаза до суседних Бр. стамбених зграда	7 31.8%	5 22.7%	10 45.5%	22 19.1%
	13.0%	15.2%	35.7%	
отворени простор целог Бр. блока	12 52.2%	6 26.1%	5 21.7%	23 20.0%
	22.2%	18.2%	17.9%	
нема граница Бр.	4 36.4%	2 18.2%	5 45.5%	11 9.6%
	7.4%	6.1%	17.9%	
не знам Бр.	4 33.3%	6 50.0%	2 16.7%	12 10.4%
	7.4%	18.2%	7.1%	
Укупно Бр.	54 47.0%	33 28.7%	28 24.3%	115 100.0%

Табела 3.9 – 24: ОДГОВОРИ НА 12. ПИТАЊЕ У ОДНОСУ НА ТИП ЈАВНОГ ПРОСТОРА (границе територије)

Учесталост употребе		Тип јавног простора			Укупно
		Улице	Дворишта	Енклаве	
много чешће	Бр.	12	5	1	18
		66.7%	27.8%	5.6%	15.7%
		22.2%	15.2%	3.6%	
не прави разлику	Бр.	34	22	17	73
		46.6%	30.1%	23.3%	63.5%
		63.0%	66.7%	60.7%	
не знам	Бр.	8	6	10	24
		33.3%	25.0%	41.7%	20.9%
		14.8%	18.2%	35.7%	
Укупно	Бр.	54	33	28	115
		47.0%	28.7%	24.3%	100.0%

Табела 3.9 – 25: ОДГОВОРИ НА 13. ПИТАЊЕ У ОДНОСУ НА ТИП ЈАВНОГ ПРОСТОРА (границе територије)

Став о приватном отвореном простору		Тип јавног простора			Укупно
		Улице	Дворишта	Енклаве	
Да, веома	Бр.	25	9	5	39
		64.1%	23.1%	12.8%	34.2%
		47.2%	27.3%	17.9%	
Не	Бр.	21	16	15	52
		40.4%	30.8%	28.8%	45.6%
		39.6%	48.5%	53.6%	
Не знам	Бр.	7	8	8	23
		30.4%	34.8%	34.8%	20.2%
		13.2%	24.2%	28.6%	
Укупно	Бр.	53	33	28	114
		46.5%	28.9%	24.6%	100.0%

Табела 3.9 – 26: ОДГОВОРИ НА 14. ПИТАЊЕ У ОДНОСУ НА ТИП ЈАВНОГ ПРОСТОРА
(однос према странцима)

Употреба од стране непознатих људи		Тип јавног простора			Укупно
		Улице	Дворишта	Енклаве	
стално	Бр.	12	3	3	18
		66.7%	16.7%	16.7%	
често	Бр.	17	10	9	36
		47.2%	27.8%	25.0%	
понекад	Бр.	19	14	12	45
		42.2%	31.1%	26.7%	
не користе	Бр.	1	1	0	2
		50.0%	50.0%	0.0%	
не знам	Бр.	5	5	4	14
		35.7%	35.7%	28.6%	
Укупно	Бр.	54	33	28	115
		47.0%	28.7%	24.3%	

Табела 3.9 – 27: ОДГОВОРИ НА 15. ПИТАЊЕ У ОДНОСУ НА ТИП ЈАВНОГ ПРОСТОРА (однос према странцима)

Став о непознатим људима		Тип јавног простора			Укупно
		Улице	Дворишта	Енклаве	
као позитивну појаву	Бр.	4	5	1	10
		40.0%	50.0%	10.0%	8.7%
		7.4%	15.2%	3.6%	
углавном позитивну	Бр.	12	9	3	24
		50.0%	37.5%	12.5%	20.9%
		22.2%	27.3%	10.7%	
као негативну појаву	Бр.	12	4	4	20
		60.0%	20.0%	20.0%	17.4%
		22.2%	12.1%	14.3%	
није од важности	Бр.	26	15	20	61
		42.6%	24.6%	32.8%	53.0%
		48.1%	45.5%	71.4%	
Укупно	Бр.	54	33	28	115
		47.0%	28.7%	24.3%	100.0%

Табела 3.9 – 28: ОДГОВОРИ НА 16. ПИТАЊЕ У ОДНОСУ НА ТИП ЈАВНОГ ПРОСТОРА (перцепција територијалности)

Конфликти око употребе		Тип јавног простора			Укупно
		Улице	Дворишта	Енклаве	
често се дешавају	Бр.	2	2	1	5
		40.0%	40.0%	20.0%	4.4%
		3.8%	6.1%	3.6%	
понекад	Бр.	12	1	5	18
		66.7%	5.6%	27.8%	15.8%
		22.6%	3.0%	17.9%	
веома ретко	Бр.	18	12	4	34
		52.9%	35.3%	11.8%	29.8%
		34.0%	36.4%	14.3%	
нема конфликта	Бр.	14	13	14	41
		34.1%	31.7%	34.1%	36.0%
		26.4%	39.4%	50.0%	
не знам	Бр.	7	5	4	16
		43.8%	31.2%	25.0%	14.0%
		13.2%	15.2%	14.3%	
Укупно	Бр.	53	33	28	114
		46.5%	28.9%	24.6%	100.0%

Табела 3.9 – 29: ОДГОВОРИ НА 17. ПИТАЊЕ У ОДНОСУ НА ТИП ЈАВНОГ ПРОСТОРА
(сигурност у јавним просторима)

Сигурност отвореног простора		Тип јавног простора			Укупно
		Улице	Дворишта	Енклаве	
веома сигуран	Бр.	9	5	2	16
		56.2%	31.2%	12.5%	14.0%
		17.0%	15.2%	7.1%	
делимично сигуран	Бр.	35	23	21	79
		44.3%	29.1%	26.6%	69.3%
		66.0%	69.7%	75.0%	
није сигуран уопште	Бр.	7	3	5	15
		46.7%	20.0%	33.3%	13.2%
		13.2%	9.1%	17.9%	
не знам	Бр.	2	2	0	4
		50.0%	50.0%	0.0%	3.5%
		3.8%	6.1%	0.0%	
Укупно	Бр.	53	33	28	114
		46.5%	28.9%	24.6%	100.0%

Табела 3.9 – 30: ОДГОВОРИ НА 19. ПИТАЊЕ У ОДНОСУ НА ТИП ЈАВНОГ ПРОСТОРА
(потребе становника везане за јавни простор – слободни тип одговора)

Шта бисте промијенили у отвореном простору (одговори накнадно груписани)		Тип јавног простора			Укупно
		Улице	Дворишта	Енклаве	
ниво уређености	Бр.	28	19	16	63
		44.4%	30.2%	25.4%	
		66.7%	67.9%	69.6%	
ниво одржавања	Бр.	3	3	1	7
		42.9%	42.9%	14.3%	
		7.1%	10.7%	4.3%	
ниво уређености и одржавања	Бр.	8	1	2	11
		72.7%	9.1%	18.2%	
		19.0%	3.6%	8.7%	
конфигурацију простора	Бр.	2	0	1	3
		66.7%	0.0%	33.3%	
		4.8%	0.0%	4.3%	
ништа	Бр.	1	4	2	7
		14.3%	57.1%	28.6%	
		2.4%	14.3%	8.7%	
све	Бр.	0	1	1	2
		0.0%	50.0%	50.0%	
		0.0%	3.6%	4.3%	
Укупно	Бр.	42	28	23	93
		45.2%	30.1%	24.7%	100.0%

Табела 3.9 – 31: ОДГОВОРИ НА 20. ПИТАЊЕ У ОДНОСУ НА ТИП ЈАВНОГ ПРОСТОРА
(границе суседства)

Суседство	Тип јавног простора			Укупно
	Улице	Дворишта	Енклаве	
станови и заједничке просторије са Бр. истим улазом у зграду	9 45.0% 16.7%	5 25.0% 15.2%	6 30.0% 21.4%	20 17.4%
цела стамбена зграда са околним Бр. простором	14 56.0% 25.9%	6 24.0% 18.2%	5 20.0% 17.9%	25 21.7%
неколико најближих зграда са Бр. заједничким двориштем	14 46.7% 25.9%	7 23.3% 21.2%	9 30.0% 32.1%	30 26.1%
простор од моје зграде до трговине, Бр. школе, вртића, парка, ...	6 40.0% 11.1%	7 46.7% 21.2%	2 13.3% 7.1%	15 13.0%
Борик Бр.	11 45.8% 20.4%	7 29.2% 21.2%	6 25.0% 21.4%	24 20.9%
друго Бр.	0 0.0% 0.0%	1 100.0% 3.0%	0 0.0% 0.0%	1 0.9%
Укупно Бр.	54 47.0%	33 28.7%	28 24.3%	115 100.0%

Табела 3.9 – 32: ОДГОВОРИ НА 21. ПИТАЊЕ У ОДНОСУ НА ТИП ЈАВНОГ ПРОСТОРА (сигурност суседства)

Сигурност суседства		Тип јавног простора			Укупно
		Улице	Дворишта	Енклаве	
веома сигурно	Бр.	15	10	3	28
		53.6%	35.7%	10.7%	
		27.8%	30.3%	10.7%	
делимично сигурно	Бр.	33	20	21	74
		44.6%	27.0%	28.4%	
		61.1%	60.6%	75.0%	
није сигурно уопште	Бр.	3	0	3	6
		50.0%	0.0%	50.0%	
		5.6%	0.0%	10.7%	
не знам	Бр.	3	3	1	7
		42.9%	42.9%	14.3%	
		5.6%	9.1%	3.6%	
Укупно	Бр.	54	33	28	115
		47.0%	28.7%	24.3%	100.0%

Табела 3.9 – 33: ОДГОВОРИ НА 22. ПИТАЊЕ У ОДНОСУ НА ТИП ЈАВНОГ ПРОСТОРА (незадовољене просторне потребе у колективном стамбеном простору)

Да ли би вољели становати у једнопородичној кући		Тип јавног простора			Укупно
		Улице	Дворишта	Енклаве	
Да	Бр.	43	21	20	84
		51.2%	25.0%	23.8%	
		79.6%	63.6%	76.9%	
Не	Бр.	11	12	6	29
		37.9%	41.4%	20.7%	
		20.4%	36.4%	23.1%	
Укупно	Бр.	54	33	26	113
		47.8%	29.2%	23.0%	100.0%

Табела 3.9 – 34: ОДГОВОРИ НА 22. ПИТАЊЕ У ОДНОСУ НА ТИП ЈАВНОГ ПРОСТОРА
(незадовољене просторне потребе у колективном стамбеном простору – слободни тип одговора)

Разлог (одговори груписани накнадно)		Тип јавног простора			Укупно
		Улице	Дворишта	Енклаве	
приватност	Бр.	10	5	4	19
		52.6%	26.3%	21.1%	38.0%
		35.7%	41.7%	40.0%	
сигурност	Бр.	0	0	2	2
		0.0%	0.0%	100.0%	4.0%
		0.0%	0.0%	20.0%	
могућност одлучивања о простору	Бр.	6	0	0	6
		100.0%	0.0%	0.0%	12.0%
		21.4%	0.0%	0.0%	
власништво над простором	Бр.	1	1	1	3
		33.3%	33.3%	33.3%	6.0%
		3.6%	8.3%	10.0%	
приватност и мир	Бр.	11	6	3	20
		55.0%	30.0%	15.0%	40.0%
		39.3%	50.0%	30.0%	
Укупно	Бр.	28	12	10	50
		56.0%	24.0%	20.0%	100.0%

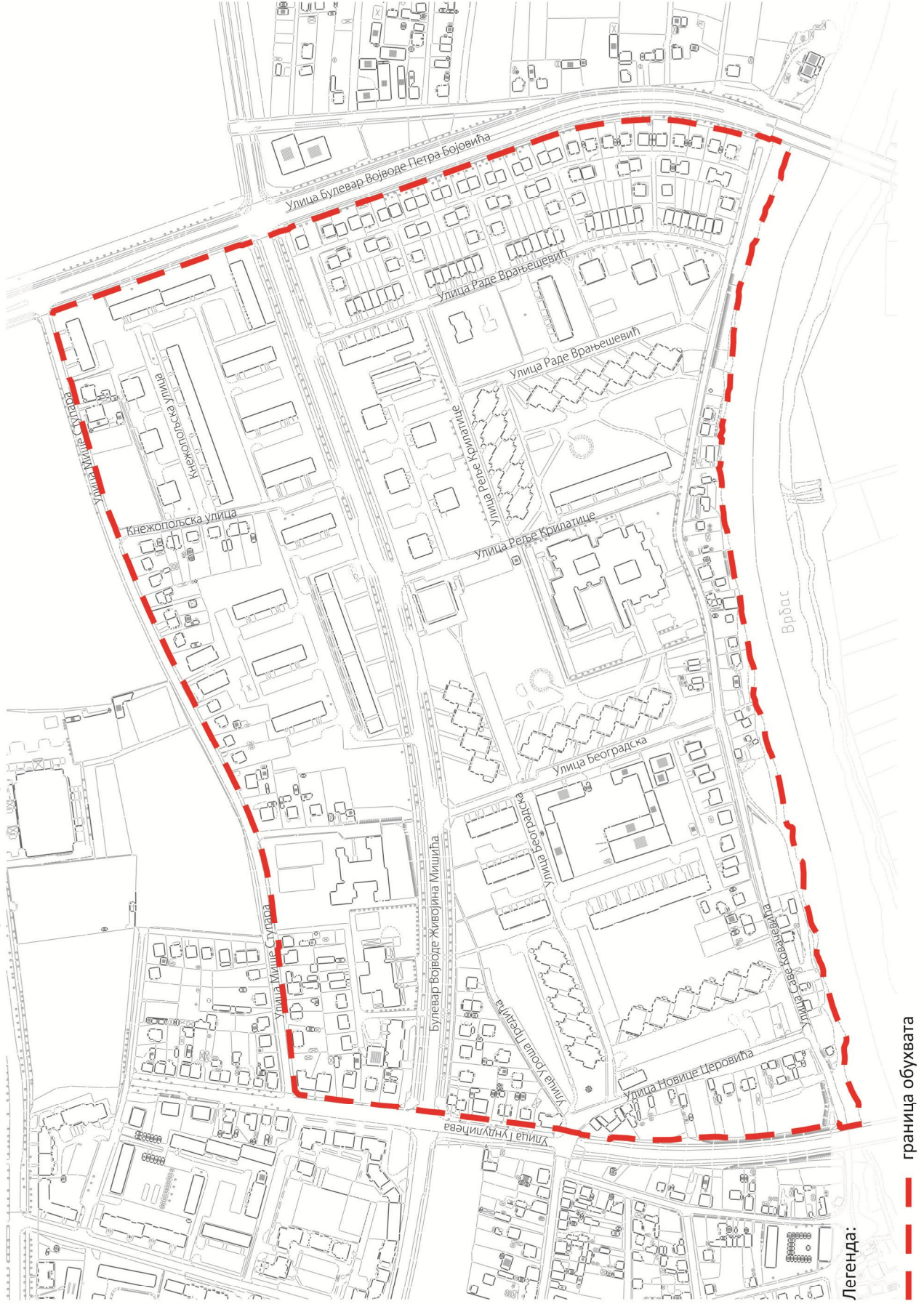
Табела 4.1: ПРЕГЛЕД КРИТЕРИЈУМА, ИНДИКАТОРА И ТИПОВА КОНФИГУРАЦИЈЕ ЈАВНИХ ПРОСТОРА СУСЕДСТВА

Критеријуми	Индикатори	Класификација према једном критеријуму	Типови конфигурација по свим критеријумима
Дубина конфигурације приступа	An – Број аксијалних линија између аксијалне линије улице и улаза у стамбену зграду (број промена у правцу кретања)	- Улична суседства: An=1 - Дворишна суседства: An=2 - Енклаве: An>2	Тип U₁: улична микро суседства са < вредностима конститутивности и визуелне повезаности; Тип U₂: улична микро суседства са < вредностима конститутивности и > вредностима визуелне повезаности;
Конфигурацијска конститутивност јавних простора	Варијабле: Y - површина отвореног простора A - површина целог простора јединице Cb – површина слепих конвексних поља C – број конвексних поља X – број улаза Ip – дужина фронта Индикатори: - Y/A - Cb/A - Y/C - X/C - Y/X - Ip/X	- Јавни простори са већом конститутивном вредношћу: Индикатори K>3 - Јавни простори са мањом конститутивном вредношћу: Индикатори K<3 Вредности индикатора у распону од 1 до 5 након нормализације вредности.	Тип U₃: улична микро суседства са > вредностима конститутивности и < вредностима визуелне повезаности; Тип U₄: улична микро суседства са > вредностима конститутивности и визуелне повезаности; Тип D₁: дворишна микро суседства са < вредностима конститутивности и визуелне повезаности;
Визуелна повезаност унутрашњег и вањског простора	Дужина примарних граница: Ig – укупна дужина фронта Ig₁ – има врата и прозоре Ig₂ – само врата Ig₃ – само прозори Ig₄ – активни фронтони	- Јавни простори са већом визуелном повезанашћу: Vn>50% - Јавни простори са мањом визуелном повезанашћу: Vn<50%	Тип D₂: дворишна микро суседства са < вредностима конститутивности и > вредностима визуелне повезаности;

	<p>Ig₅ – слепи зидови Ig₆ – слепи зидови у приземљу</p> <p>Vg – процентуална заступљеност примарних граница са визуелном везом између унутрашњег и вањског простора у односу на укупну дужину фронта</p> <p>Vg= (I_{g1}+ I_{g3}+ I_{g4})/ I_gX100</p>		<p>Тип D₄: дворишна микро суседства са > вредностима конститутивности и < вредностима визуелне повезаности;</p> <p>Тип E₁: енклаве са < вредностима конститутивности и визуелне повезаности;</p> <p>Тип E₂: енклаве са < вредностима конститутивности и > вредностима визуелне повезаности;</p> <p>Тип E₃: енклаве са > вредностима конститутивности и < вредностима визуелне повезаности;</p> <p>Тип E₄: енклаве са > вредностима конститутивности и визуелне повезаности;</p> <p>Тип O₁: опциони јавни простори са < вредностима визуелне повезаности;</p> <p>Тип O₂: опциони јавни простори са > вредностима визуелне повезаности.</p>
3 критеријума			14 просторних образаца

ПРИЛОГ **В** КАРТОГРАФСКИ ПРИЛОЗИ

МАПА 3.1: Геодетска подлога суседства Борик, Р 1:2500

Легенда:

— граница обухвата

МАПА 3.2: Територије са аспекта приступа отвореном простору, Р 1:2500

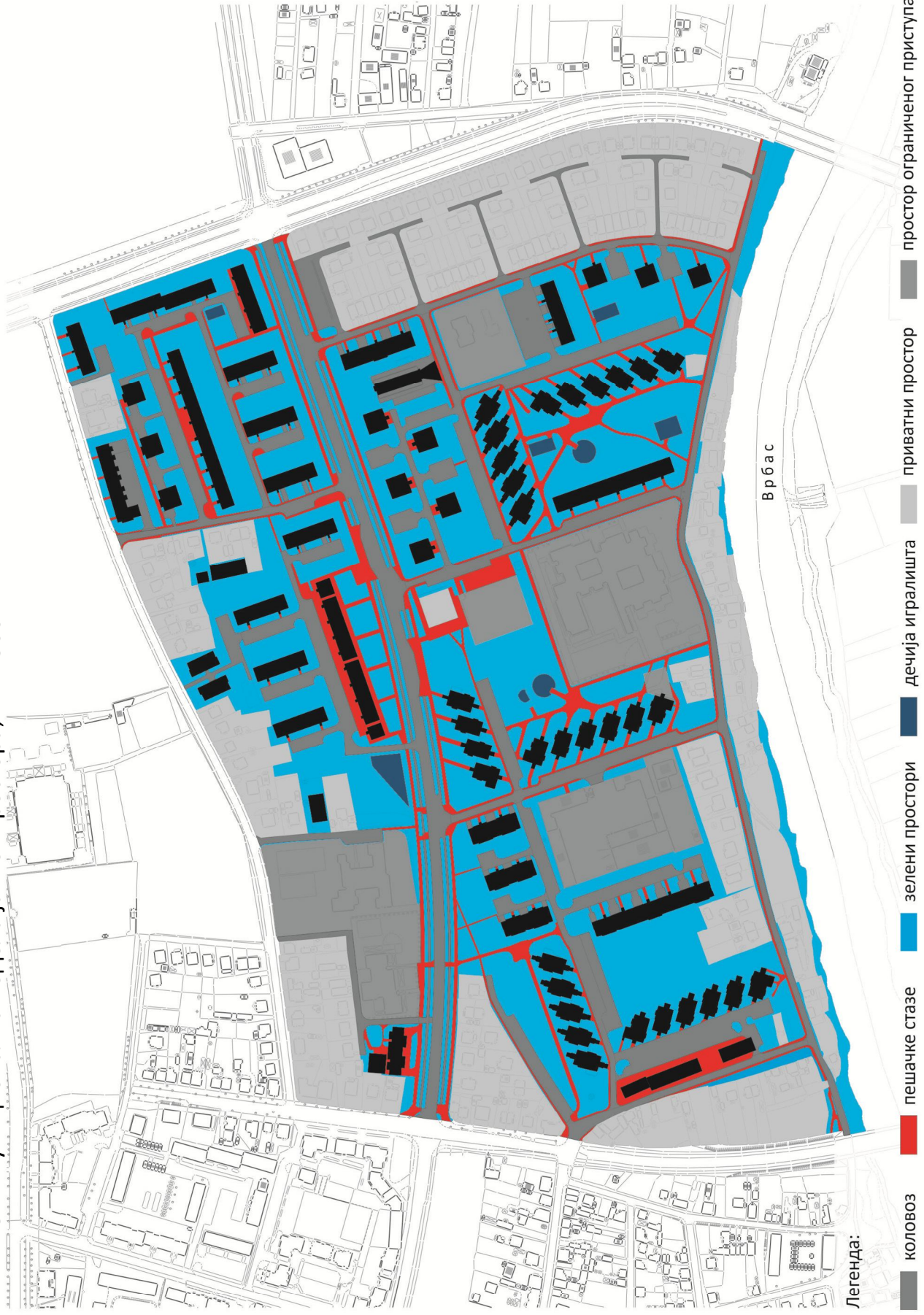

Легенда:

МАПА 3.3: Однос изграђеног и неизграђеног простора у јавно приступној територији, Р 1:2500

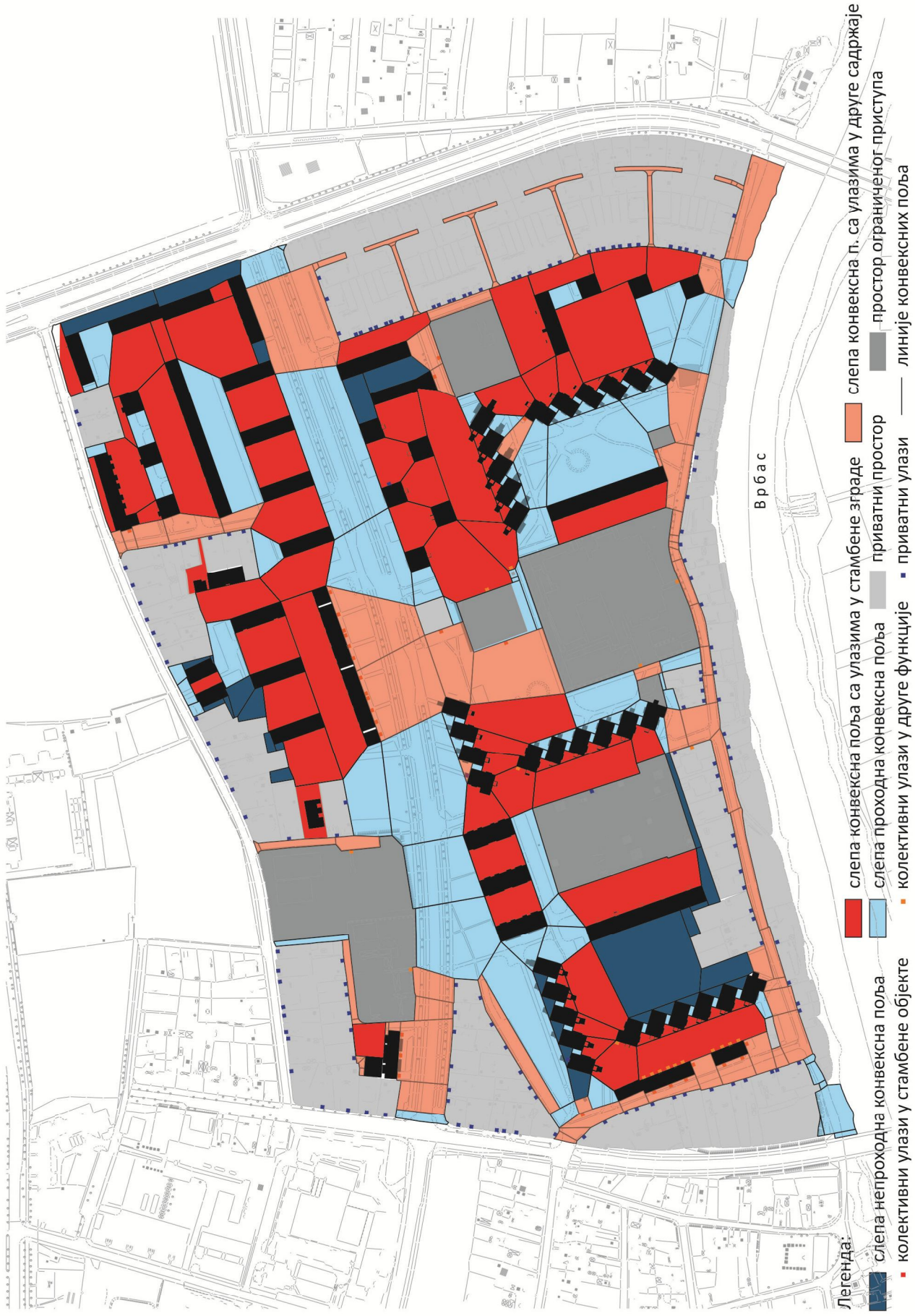
МАПА 3.4: Функционална подела јавног простора, Р 1:2500

МАПА 3.5: Аксијална мапа суседства и дубина конфигурације приступа стамбеним објектима, Р 1:2500

МАПА 3.6: Конвексна мапа са позицијом улаза у објекте, Р 1:2500

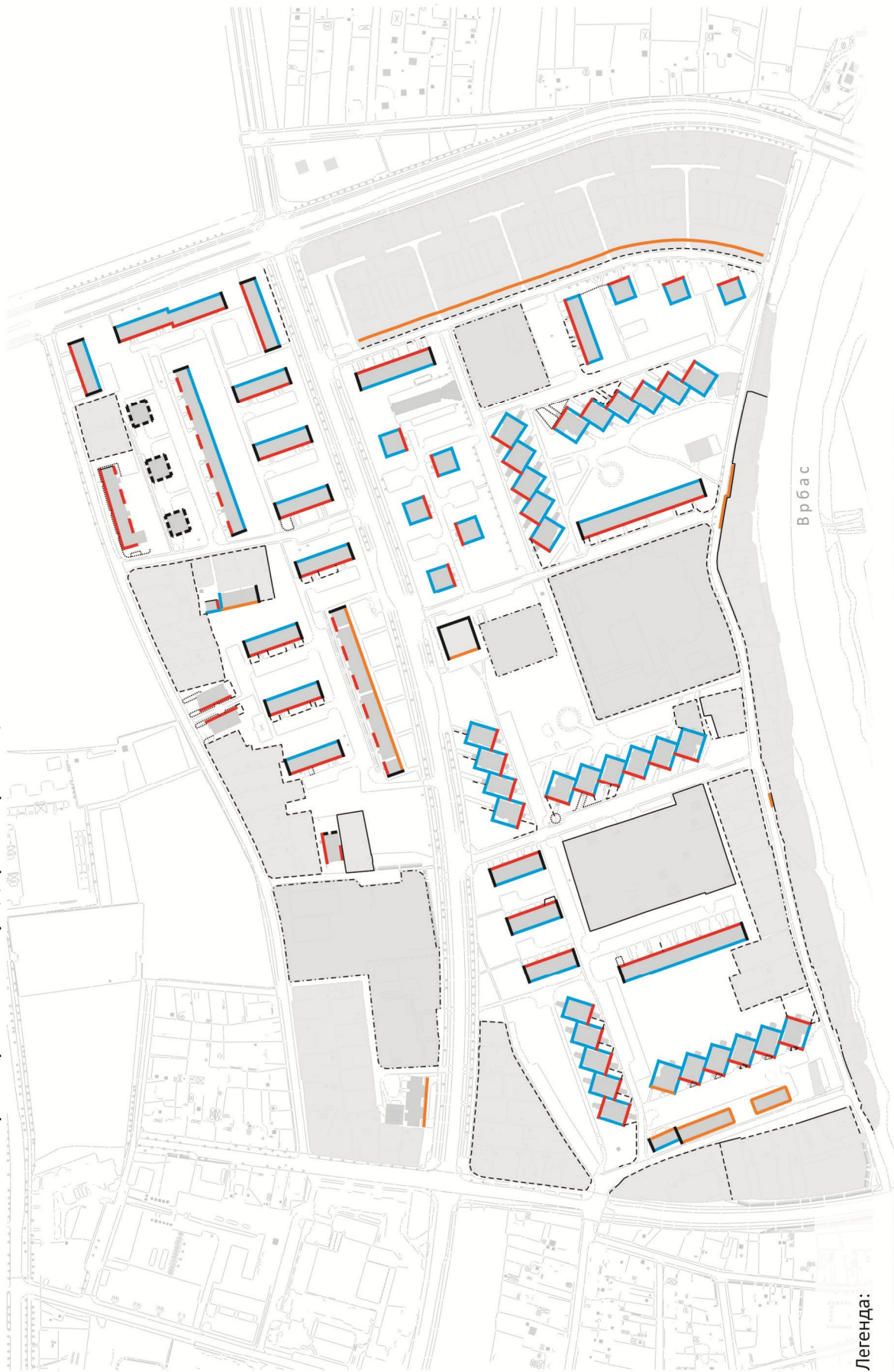

МАПА 3.7: Дистрибуција типова конфигурацијских образаца јавних простора према критеријуму

дубине конфигурације приступа, Р 1:2500

МАПА 3.8: Типови примарних и секундарних граница, Р 1:2500

Легенда:

Типови примарних граница:

- врата и прозори
- само врата

- само прозори
- слепи зидови

- слепи зидови приземља
- активни фронтови

Типови секундарних граница:

- ниске ограде
- високе транспарентне ограде
- високе нетранспарентне ограде
- веома ниске ограде

МАПА 3.9: Дистрибуција типова конфигурацијских образаца јавних простора, Р 1:2500

МАПА 3.10: Мерење просторне синтаксе – анализа глобалне интеграције *radius-n* (*depthmapX - 0.25beta*)

МАПА 3.11: Мерење просторне синтаксе – анализа локалне интеграције *radius-3 (depthmapX - 0.25beta)*

МАПА 3.12: Мерење просторне синтаксе – анализа повезаности линија и преглед вредности атрибута (depthmapX - 0.25beta)

МАПА 3.13: Физичка апроприација јавних простора, Р 1:2500

МАПА 3.14: Колективна суседства Бањалуке

БИОГРАФИЈА АУТОРА

Невена Новаковић је рођена 12.05.1978. године у Сарајеву, Босна и Херцеговина. Студије архитектуре завршила је 2003. године на Архитектонско-грађевинском факултету Универзитета у Бањалуци. Дипломирала је на одсеку архитектура са оценом 10 на дипломском раду „Урбана реконструкција градског језгра Бањалуке са трансформацијом пословног центра Палас“ (ментор: др Владан Ђокић, редовни професор) и просечном оценом током студија 8,75. У току 2000. године је обављала студентску стручну праксу у пројектном студију *Works Division Valeta*, у Валети, Малта. Током основних студија је ангажована као студент демонстратор на предметима Урбанистичко пројектовање и Стамбена архитектура.

Докторске академске студије је уписала 2005. године на Архитектонском факултету у Београду и положила све испите са просечном оценом 9,88. Као стипендиста Америчког Савета (*American Councils*) и Програма за развој младих наставника (*Junior Faculty Development Program Fellowship*) усавршавала се један семестар на Универзитету у Мичигену (*Albert Taubman College of Architecture and Urban Planning*) у САД 2008. године.

Кандидаткиња је запослена на Архитектонско-грађевинском факултету Универзитета у Бањалуци од 2004. године, тренутно у звању вишег асистента на ужој научној области урбанизам и планирање простора. Обавља посао Координатора за међународну академску мобилност и члан је Канцеларије за осигурање квалитета. Једна је од аутора и учесника у два научно-истраживачка пројекта финансирана од стране Владе Републике Српске који се баве регенерацијом урбаних простора. Такође, учесник је *Tempus ScenTec* пројекта и учесник COST TU1204 пројекта под називом “*People Friendly Cities in a Data Rich World*”.

Осим педагошког и научног рада кандидаткиња се активно бави стручним радом у области урбанистичког и архитектонског пројектовања. Као члан ауторских тимова добитник је више награда на архитектонско-урбанистичким конкурсима и стручним изложбама. Одабране референце су: Идејни урбанистичко-архитектонски пројекат и Пројекат за извођење реконструкције и уређења парка „Младен Стојановић“ у Бањалуци – прва награда за конкурсно решење (2000) и трећа награда на 16. међународном салону урбанизма у Нишу (2006); Идејни урбанистичко-архитектонски пројекат парка „Петар Кочић“ у Бањалуци – трећа награда за конкурсно решење (2000); Конкурсно урбанистичко–архитектонско решење централне зоне града Акурејри (Akureyri), Исланд (2005); Урбанистичко-архитектонски програм ремоделације и ревитализације комплекса тврђаве Кастел у Бањалуци - специјално признање на 16. међународном салону урбанизма у Нишу (2006).

СПИСАК ОБЈАВЉЕНИХ НАУЧНИХ И СТРУЧНИХ РАДОВА

(према Правилнику Националног савета за научни и технолошки развој Републике Србије)

Радови у научним часописима међународног значаја (M20)

Novaković, Nevena. 2010. „Urban Reconstruction of Banja Luka City Center“. *Prostor* (Zagreb) 18: 228-241. (ISSN 1330-0652) (M23)

Радови у зборницима са међународних научних скупова (M30)

- Djukic, Aleksandra and **Nevena Novakovic**. 2014. "Comfort of Open Public Spaces: Case study New Belgrade". In *Proceedings of 1st International Academic Conference Places and Technologies 2014*, edited by Eva Vanista-Lazarevic et al., 145-151. Belgrade: University of Belgrade - Faculty of Architecture. (M33)
- Simonović, Goran, **Nevena Novaković** i Dijana Simonović. 2012. „Cultural Landscape Preservation - an integral approach - the program of revitalization of the complex of Fort Kastel in Banja Luka". In *Proceedings of ICOMOS Regional Scientific Conference - Proposals for Recovery and Revitalization of Heritage in the Region of South East Europe*. Niš: Građevinsko-arhitektonski fakultet. (M33)
- Novaković, Nevena. 2011. „Landscape as urbanism: interdisciplinary landscape studies in the second half of the 20th century“. In *Proceedings of III international symposium for students of doctoral studies in the fields of Civil Engineering, Architecture and Environmental Protection*, 211-218. Novi Sad: University of Novi Sad, Faculty of Technical Sciences. (M33)
- Simonović, Dijana, **Nevena Novaković** i Tijana Vujičić. 2011. „Towards a strategy of regeneration of urban landscape: brownfields as a strategic resource“. In *Proceedings of I International Conference ECOLOGY OF URBAN AREAS*, 439-449. Zrenjanin: Faculty of technical sciences „Mihajlo Pupin“. (M33)

Радови у националним монографијама и тематским зборницима (M40)

- Čvoro, Saša, Dijana Simonović, **Nevena Novaković**, Marina Radulj, Malina Čvoro i Predrag Tontić. 2010. „Park Mladen Stojanović“. In *Restart 1995-2010, Arhitektura u Bosni i Hercegovini - Architecture in Bosnia and Herzegovina*, Hans Ibelings ed., 290-291. Sarajevo. (ISBN 978-9958-30-092-9) (M44)
- Новаковић, Невена. 2008. „Зелена структура града Бањалуке: развој дискурса у урбанистичким плановима“. У *Бањалука: Урбана и градитељска обнова града у духу одрживог развоја - уводна разматрања; Монографија научно-истраживачког пројекта Архитектонско-грађевинског факултета Универзитета у Бањалуци*, ур. Дијана Симоновић и Невена Новаковић, 116-132. Бањалука: Архитектонско-грађевински факултет Универзитета у Бањалуци. (M45)
- Симоновић, Дијана, и **Невена Новаковић**, ур. 2008. *Бањалука: Урбана и градитељска обнова града у духу одрживог развоја - уводна разматрања, Монографија научно-истраживачког пројекта Архитектонско-грађевинског факултета Универзитета у Бањалуци*. Бањалука: Архитектонско-грађевински факултет Универзитета у Бањалуци. (ISBN 978-99938-616-8-3) (M49)

Радови у часописима националног значаја (M50)

- Новаковић, Невена. 2008. „Друштвене вриједности и интересне групе у дефинисању зелене структуре града Бањалуке“. *Архитектура и урбанизам* (Београд) 22/23: 87-95. (ISSN 0354-6055 = Архитектура и урбанизам) (M51)
- Novaković, Nevena. 2009. „Legenda o održivom razvoju“. *Prostor^S* (Banjaluka) 6/7: 70-73. (ISSN 1840-4154) (M53)
- Novaković, Nevena. 2009. „Dijagramatična arhitektura“. *Prostor^S* (Banjaluka) 3: 60-63. (ISSN 1840-4154) (M53)

Радови у зборницима скупова националног значаја (M60)

- Симоновић, Дијана, **Невена Ћебић**, и Маја Ђилас. 2008. „Кристализација урбаног

пејзажа кроз ремоделовање тврђаве Кастел у Бањалуци“. У *Знакови поред пута: Зборник радова научног скупа; Визуелне комуникације у урбаном простору*, 39-49. Будва: Медитеран рекламе. (ISBN 978-9940-9117-0-6) (M63)

Симоновић, Дијана, **Невена Ћебић**, и Марина Радуљ. 2006. „Процеси уређења отворених зелених простора града на примјеру урбанистичко-архитектонског рјешења парка Мледен Стојановић у Бањалуци“. У *1. зборник радова Архитектонско-грађевинског факултета Универзитета у Бањалуци: Ретроспектива научне мисли и визије развоја Архитектонско-грађевинског факултета у Бањалуци*, ур. Миленко Станковић и Михајло Ђурђевић, 291-305. Бањалука: Архитектонско-грађевински факултет Универзитета у Бањалуци. (ISBN 99938-616-5-0) (M63)

Ћебић, Невена, и Марина Радуљ. 2006. „Регенерација јавног градског простора на примјеру идејног урбанистичког рјешења Трга српских владара и пјешачких улица Бана Милосављевића и Веселина Маслеше у Бањалуци“. У *1. зборник радова Архитектонско-грађевинског факултета Универзитета у Бањалуци: Ретроспектива научне мисли и визије развоја Архитектонско-грађевинског факултета у Бањалуци*, ур. Миленко Станковић и Михајло Ђурђевић, 306-318. Бањалука: Архитектонско-грађевински факултет Универзитета у Бањалуци. (ISBN 99938-616-5-0) (M63)

Прилог 1.

Изјава о ауторству

Потписани-а: НЕВЕНА НОВАКОВИЋ

број индекса: 2005/42

Изјављујем

да је докторска дисертација под насловом

ИСТРАЖИВАЊЕ ОБРАЗАЦА УПОТРЕБЕ ЈАВНИХ ПРОСТОРА
У ФУНКЦИЈИ УРБАНЕ РЕГЕНЕРАЦИЈЕ СУСЕДСТВА: ГРАД БАЊАЛУКА

- резултат сопственог истраживачког рада,
- да предложена дисертација у целини ни у деловима није била предложена за добијање било које дипломе према студијским програмима других високошколских установа,
- да су резултати коректно наведени и
- да нисам кршио/ла ауторска права и користио интелектуалну својину других лица.

Потпис докторанда

У Београду, 19. јуна 2014.

Прилог 2.

Изјава о истоветности штампане и електронске верзије докторског рада

Име и презиме аутора: НЕВЕНА НОВАКОВИЋ

Број индекса: 2005/42

Студијски програм: Архитектура

Наслов рада: ИСТРАЖИВАЊЕ ОБРАЗАЦА УПОТРЕБЕ ЈАВНИХ ПРОСТОРА
У ФУНКЦИЈИ УРБАНЕ РЕГЕНЕРАЦИЈЕ СУСЕДСТВА: ГРАД БАЊАЛУКА

Ментор: др Александра Ђукић, ванредни професор

Потписана Невена Новаковић

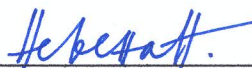
Изјављујем да је штампана верзија мог докторског рада истоветна електронској верзији коју сам предао/ла за објављивање на порталу **Дигиталног репозиторијума Универзитета у Београду**.

Дозвољавам да се објаве моји лични подаци везани за добијање академског звања доктора наука, као што су име и презиме, година и место рођења и датум одбране рада.

Ови лични подаци могу се објавити на мрежним страницама дигиталне библиотеке, у електронском каталогу и у публикацијама Универзитета у Београду.

Потпис докторанда

У Београду, 19. јуна 2014.

Прилог 3.

Изјава о коришћењу

Овлашћујем Универзитетску библиотеку „Светозар Марковић“ да у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду унесе моју докторску дисертацију под насловом:

ИСТРАЖИВАЊЕ ОБРАЗАЦА УПОТРЕБЕ ЈАВНИХ ПРОСТОРА
У ФУНКЦИЈИ УРБАНЕ РЕГЕНЕРАЦИЈЕ СУСЕДСТВА: ГРАД БАЊАЛУКА

која је моје ауторско дело.

Дисертацију са свим прилозима предао/ла сам у електронском формату погодном за трајно архивирање.

Моју докторску дисертацију похрањену у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду могу да користе сви који поштују одредбе садржане у одабраном типу лиценце Креативне заједнице (Creative Commons) за коју сам се одлучио/ла.

1. Ауторство

2. Ауторство - некомерцијално
3. Ауторство – некомерцијално – без прераде
4. Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима
5. Ауторство – без прераде
6. Ауторство – делити под истим условима

(Молимо да заокружите само једну од шест понуђених лиценци, кратак опис лиценци дат је на полеђини листа).

Потпис докторанда

У Београду, 19. јуна 2014.

1. Ауторство - Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце, чак и у комерцијалне сврхе. Ово је најслободнија од свих лиценци.
2. Ауторство – некомерцијално. Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела.
3. Ауторство - некомерцијално – без прераде. Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела. У односу на све остале лиценце, овом лиценцом се ограничава највећи обим права коришћења дела.
4. Ауторство - некомерцијално – делити под истим условима. Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада.
5. Ауторство – без прераде. Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела.
6. Ауторство - делити под истим условима. Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада. Слична је софтверским лиценцама, односно лиценцама отвореног кода.